

רבעון לספרות עיון ובקורת חורף תשל"א 1971 חוברת נ

קשת

ק ש ת

העורך :
א ה ר ן א מ י ר

חברי המערכת :
א ב ר ה ם ב . י ה ו ש ע
י ה ו ש ע ק ג ז
ב ן - ע מ י ש ר פ ש ט י י ן

קשת מופיע אחת לרבע-שנה בהוצאת עם-הספר בע"מ, רח' ביאליק 9, תל-אביב, טל. 53040. דמי חתימה לשנה : 18 ל"י ; בחוץ-לארץ : \$ 7.00. חוברת בודדת : 6.00 ל"י ; בחוץ-לארץ : \$ 2.00. מחיר המודעות : 350 ל"י לעמוד שלם ; 200 ל"י לחצי עמוד ; 120 ל"י לרבע עמוד. כתבי-יד לא יוחזרו אלא אם כן תצורף אליהם מעטפה מבוילת ועליה כתובת השולח. המערכת אינה נושאת באחריות לכתבי-יד שלא הומנו. כל הזכויות שמורות להוצאת עם-הספר בע"מ.

©

שנה שלש-עשרה, חוברת ב, חורף 1971
נסדר ונדפס בדפוס חדקל בע"מ, תל-אביב
העטיפה : דפוס "סגנון" בע"מ, תל-אביב

התוכן:

אהרן אמיר : בעצלתיים, שלא בעונה (שיר)	4
י. אורן : אלוהי העבריים	5
אורי ברנשטיין : חמישה שירי אהבה	28
מאיר אגסי : ריזא עבאסי מצייר נער (שיר)	31
בן-עמי שרפשטיין : אחת-עשרה התמציות של המצב המיסטי	32
מירי ארצי : אתה אינך (שירים)	60
אורי בן-אריה : תהילתו של מהנדס-הבנין ישראל קפוטא : מדינת השמש (שירים)	62
נסים דיין : אורי מת	70
יוסף קוריס : שלושה שירים	72
יואב הלוי : אחר-צהריים בהיר	81
ז'ני אלוני : הגברת פומרנץ	82
עדה חרמוני : קיץ (שירים)	87
רנה נץ : עזריה	92
שאול בר-לב : רדיקל מודרני (שיר)	94
אדם זרטל : איש בודד בלילה	101
חני ינון : שמעת את הציפרים (שיר)	102
אורי מילשטיין : אנטי-אידיאולוגים	113
אצל סולז'ניצין	114
ארנון אורבך : בשעות צמיחתן (שירים)	אצל סולז'ניצין
דוד שיץ : הצלבנים ערב מפלתם	122
נסים רג'ואן : המפנה ביהודה ושומרון	123
אריה יודפת : ברית-המועצות ודרום חצי-האי ערב	131
בקרורות קצרות	145
המשתתפים בחוברת	162
	182

אהרן אנויר: בעצלתיים, שלא בעונה

יושב-לו קנטן בבית-הבראה שלא בעונה, כמעט לבדו,
מול כבירי הרקפות-בהמונן-ובעונתן - ובדשא, פרגים
מבצבצים בשחור-לבם, אף הם בעונתם. עתים ישמע קול התור,
ויש וסקניהוק מתמרן יחלף בתכול-רקיע צח עד-לצוחה.
מה-יפה העונה שמחוץ לעונה.

אחר הארוחה יטיל האורח בין עצים גבהי-צמרת שבגן,
או יפוש על כסא-המרגוע, בשמש החרפית. הגה זרויר
מחבט כנפים. הקיטן-החורג ננער. משום-מה הוא חש עצמו
כאגרטיל סיני עתיק. מתוך פזור ירים את המלון העב אשר
נקלע לכאן אי-כף. אכן מה-רבות המלים שאיננו יודע,
ממש אין לשער. הרי לך "משר", או "משר". תלם בקו ישר הוא זה,
אומר המלון. כיצא בזה, "קומי", שער הראש, "קומי שפה", שער השפם.
מן הספרות התלמודית, כמוכן, "דגוי" הוא מי שהתרבה כדגוי-הים.
"רבצל", מצינו, הוא מזודה קטנה לנוסעים לשים בה צידה
לצרכי הדרך.

גם מלים צריכות למזל. טוב למלה שתהיה כמעט לבדה וחד-פעמית,
אבל בתגוף. כנגד זאת, מה יעשה הקיטן שאינו בתגוף ואינו חד-פעמי
והמקום אליו בא הוא מחוץ לאפנה והזמן הוא שלא בעונה
והשעה כָּלֵל אינה שעתו... יתקין עצמו לדרך. ועד אז, ישכב-לו.
בעצלתים. כאגרטיל סיני עתיק.

י. אורן: אלוהי העבריים

אלוהי העבריים נקרה עלינו,
ועתה נלכה-נא...
(שמות ג, 18)

היה זה באחת מפינות-המרגוע המופלאות הזרועות על פסגות הריה של שוייץ הירוקה והנאנה. טיפסנו בשביל-יערות המוליך הרה. מתחתינו נתפחל אגם מאגמי הארץ השופעת אגמים, ובתי-העץ שעל חופו נראו כפרחי-נוי סדורים וערוכים בערוגותיהם המטופחות. מעלינו היבהבו בקמצנות ניצנוצי תכלת בהירה, שהסתננו במיפלשים הזעירים אשר בצמרות האילנות העבותים. הנוף, אף שדומה היה לגלויה צבוענית שאתה מגלה בתיבת-הדואר שלך בשובך מעבודה ולומד ממנה שידיך גופש אי-שם בחו"ל, הרהיב את העין והרנין את הלב; גדולה מזו: נסך שכרון והעלה זכרונות קדומים, עתיקים. מאיין? מימי-הילדות? טרם-ילדות?—אישיים? היוליים? זואולוגיים?

עד-מהרה התברר לי שלא הנוף הוא מקורו של אותו גל תחושות שהציפני אלא הריה. ריח קרקע יושבת על מילאת, ניחוח אדמה רוויית דשן עד-אפקיעה, עד לאותה מנשוא את פריונה. ואני, אשר זה לי שלושים-ושתיים שנה יושב אני בארץ שבניה שרויים במאבק-איתנים עם צחיחותה, מה-פלא כי ריח זה שיכרני עד כדי כך שכאשר הגענו אל מרפסת המלון שעל פסגת ההר וישבנו ליד אחד השולחנות, להתרענן בספל קפה משופח, כמקובל במלונותיה של שוייץ, הייתי כהלום-יין.

ומשום שהייתי כהלום-יין נדמה היה לי כי אל השולחן הסמוך יושב אבי: מקטורן אפור עשוי אריג-צמר רך ועבה כלבד, אפודה חומה-בהירה, עניבת-פרפר ומשקפי-צבט, במסגרת-זהב, שכמותם לא ראיתים מיום שנפטר אבי. כן, אבי נפטר לפני כך-וכך שנים, ואף-על-פי-כן התקרבותי אל שולחנו של זה. האיש נתן בי מבט של תמיהה, ובעוד אני שוקל בדעתי באיזו לשון אפנה אל דמות זו, שפה הזכירה לי את אבי ז"ל, קירב הוא את אצבעו אל פיו—רמז שאשתוק—והורה בידו על הטראנזיסטור שהיה ניצב על השולחן. הטראנזיסטור פלט קולות שלא הבחנתי בהם. הוא הגביר את הקול. עתה נשמעו בברור צלילי הלשון העברית, שמלותיה הגויות במבטא צברי מובהק. קול נערה ישראלית שפך קיתונות של שימצה ועלילות שפלות על ישראל: תוקפנים, אימפריאליסטים, נאצים.

"הגנרל הרוצח שתום-העין, מופה שגעון-הגדלות, סבור שהוא קאיוס קאליגולה"
עכשו תליתי אני מבט-תמהון באותו איש. הוא נתחייך, וכולו מתמוגג מנחת הפטיר ברוסית, כאילו מובן-מאליו הוא ששומע אני לשון זו:
"עברית, עברית ממוסקבה..."

אבי מורה עברי היה. עוד לאחר המהפכה הרוסית הראשונה, בשנת 1905, גלה לסיביריה, ובפינה נידחת שעל גבול הפאיקאל לימד עברית את ילדי היהודים המעטים שנקלעו לשם, אף בתוך כתלי בית-ספר ממשלתי סובייטי, עד אמצע שנות-העשרים, כשהעברית היתה כבר אסורה בכל רחבי ברית-המועצות. כל עוד היה ראש הקומי-סריון לתרבות-והינוך בן העם הבוריאטי—אחד העממים המוגוליים הנוודים בצפון סיביריה—היה הכל הולך כשורה; אולם יום אחד הופיע מבקר מעיר-המחוז אירקוטסק, והוא יהודי, קומוניסט, חבר-מפלגה מסור ונאמן, יליד גאליציה וחניך "חדר" באחת מעיירותיה. לא היה לו שום קושי לגלות שהלשון אותה לימד אבי לילדי היהודים בבית-הספר, שהוא היה מנהלו, אינה הלשון היהודית המדוברת של המוני העמלים היהודיים כי אם לשון הקלריקאליזם הריאקציוני, לשון הבורגנות, הפיבליה והאופיום-לעם.

שבועות-מספר לאחר-מכן ישבנו ברפכת—אבי ואמי ואחותי ואני—ועזבנו את העיר לבלי שוב אליה. כבן שש הייתי בימים ההם, ועד היום הזה זכור לי היטב ובכירור איך במקום פלוני נאלצנו משום-מה לרדת מן הרפכת ועד מקום אלמוני להמשיך דרכנו ברגל. טיפסנו בשביל-יערות המוליך הרה. מתחתינו נתפחל נהר מנהרי ארץ שופעת נהרות, ובתי-העץ שעל חופו נראו כפרחי-גוי סדורים וערוכים בערוגותיהם המטופחות. מעלינו היבהבו בקמצנות ניצנוצי תכלת בהירה שהסתננו במיפלשים הזעירים אשר בצמרות האילנות העבותים. והיה ריח... אלא שבימים ההם לא ידעתי כי אין זה אלא ריח הקרקע היושבת על-מילאת, ניחוח אדמה, רוויית דשן עד-אפקיעה, עד לאותה מנשוא את פריונה.

הלכתי סמוך לאבי. הוא היה שקוע במחשבות. פתאום נעצר, השקיף סביבו ואמר, ספק לי לעצמו:

"עוד יישמע בברית-המועצות קול הלשון העברית".

עתה שמעתי את הקול. ואין הבדל בדבר מה מביע הקול. הדיאלקטיקה ההיסטורית רבת-הפתיעות-והניגודים עדיין לא סיימה את שלבי התפתחותה. עובדה היא שקול הלשון העברית נשמע מברית-המועצות. אבי ניצח.

האם לכבודו של אבי לבש איש זה את לבושו והרכיב את משקפיו של אבי, משראה את בנו מטפס ועולה ומגיע אל אחת מפינות-המרגוע המופלאות הזורעות על פסגות הריה של שוויץ הירוקה והנאוה?

אולי. למרבה-הפליאה—פליאתי שלי, שבאה, אמנם, במאוחר—לא קרבתי אל אותו אדם, לא שאלתי דבר, אפילו לא נפניתי אליו. אדרבה, בחיפוזן יצאתי מבית-הקפה, קדורנית חזרתי מטיולי, ומשהגעתי אל המלון בו התאכסנתי, הסתגרתי בחדר, השתרעתי על מיטתי וחלמתי על אבי.

ב

עדיין לא שקעה החמה — על כן חלום-יום היה זה ולא חלום-לילה. בא, אפוא, אבי בחלום-יום ונתן בי מבט בוחן, באותה עין יחידה שבה יכול לראות. עינו השנייה

עורת היתה מלידה. הוא לא הבחין בה אלא בין אור לחושך. באחרית ימיו החל להתעורר גם בעינו הרואה. מכל-מקום, איבד את הראייה המדויקת בה. דבר זה גרם לו סבל רב מאוד, שכן בעטיו נבצר ממנו לקרוא בספרים. איש-ספר היה, ובנעוריו עדיין לא הומצאו כל אותם מכשירי-בידור מיכניים התופסים בימינו את מקומו של הספר. אף אני, בנו הצעיר ממנו בשלושים-וארבע שנים, שום תקליט ושום שידור ושום תכנית טלביזיה אין בכוחם לשמש לי תחליף לספר. ואם אני, שהמהפכה הטכנולוגית של דורי אחזתני בציציות ראשי בעודי באיבי, אם אני כך, אבי, שהמהפכה הטכנולוגית של דורו נגעה בו רק בריפרוף ובעקיפים, לא כל שכן. מתוך כך היה סבלו של אבי גדול מאד כשלעת זיקנתו ניטלה ממנו האפשרות לעיין בספר. על-כל-פנים, הוא לא נכנע עד יומו האחרון. משקפת מיוחדת התקין לו פרופיסור אמריקאי, מומחה בעל שם-עולם למחלות-עיניים, שבמקרה בא לביקור ארצה, כשהחל אבי להתעורר. עם שהסתייע במשקפת זו, יכול היה אבי להבחין באותיות בודדות, ואף זאת במאמץ עליון. אך זו צרה: צירופן של האותיות למלים היה כרוך בעמל רב, שכן כל סטייה פעוטה של המשקפת פירושה היה דילוג על אות אחת או על כמה אותיות, ולפעמים על מלה שלמה ואפילו מלים-מספר. אף-על-פי-כן לא חסך עמל מעצמו, והיה מצרף אות לאות ומבלה שעות על שעות בנסיונות של קריאה, ויש שהיה מגיע להישגים חשובים, כגון יכול של שנים עד שלושה עמודים ליום. בימים כאלה היה עייף ושמת, יגע וטוב-לב.

לימים הורע המצב ושוב לא יכול לקרוא אפילו בעזרתה של המשקפת. גם אז לא ויתר והמשיך בנסיונותיו; אלא שעכשיו הצטמצמו נסיונות אלה בספר אחד-יחיד: ספר התנ"ך. מפיון שידעו כמעט על-פה די היה לו באות אחת או בשתי אותיות כדי לזכור את הפסוק כולו.

ואף-על-פי-כן, בסופו של דבר היתה יד העיורון על העליונה במערכה הירואית זו בין אבי לבין עוורונו. אך גם בקרבות העזים ביותר לא הניח את נשקו—למוד-נסיון היה בקרבות עם מלאכי-חבלה, ומשבועים-ותשע שנות-חייו כחמישים ראוהו הרופאים כחולה אנוש שאין לו תקנה. משחדל לקרוא כליל נטל את עטו והחל בכתובה, מלאכה שמשך ידו ממנה מיום שנפגמה ראיית עינו הפיקחת. כתיבה תמה—כדרכו של אבי בלשון-הקודש—רק השורות יורדות היו בשיפוע מימין לשמאל ומתעגלות קימעה מעשה-קשת, שהרי במחשפים גישש עטו ועינו לא ראתה אפילו אות אחת מן הכתוב. רק כחודש-ימים לפני מותו נכנע; ואף שהיה מסוגל להבחין בקומתו ובקווי-דמותו של אדם, לא הטריח עצמו לעשות כן. אדרבה, מרכיב היה משקפי-שמש גם בשבתו בבית, ואפילו בשעות הערב.

"האחה הוא בני יצחק?" שואל היה כל-אימת שהייתי נכנס לחדרו. ואני לא הייתי נכנס אלא פעם אחת בשבוע, שהרי לעולם טרוד אני ואין שעתי פנויה לכיבוד-אב אלא לעתים קבועות.

"אני הוא", עונה הייתי לו, לוחץ תוך כדי כך על מתג-החשמל להעלות אור בחדר, שכן שעות ביקורי שעות של בין-ערביים היו, עת חדרו של אבי חשוך היה משום

שלא איכפת היה לו אם מואר החדר ואם לא. ואפשר שהיה איכפת לו, שהרי כל-אימת שנדלק האור היה אבי מרכיב על חטמו את משקפיו הכהים. מתקרב הייתי אליו, יושב מולו ליד שולחן-הכתיבה הקטן, שעכשיו, שלא כבכל השנים הקודמות, לא היו עליו לא ניירות ולא ספרים, פרט לספר-הספרים ולנייר-אריזה של תפיסת שוקולדה מן המין האהוב עליו.

"מה העניינים, אבא?" פותח הייתי בנעימה בראבורה של איש-פלמ"ח צעיר, אף שבאותם ימים עברתי כבר את מחצית העשור החמישי של חיי והפלמ"ח לא היה קיים זה כחמש-עשרה שנה.

"אין חדש תחת השמש, בני. יושב יושב הרוח ואל סביבותיו לא שב הרוח". ואכן, דומה היה לרות. עורו הצהוב מתוח על פניו, לחייו נפולות, גופו מצומק, גבו כפוף וכתפיו צרות עוד יותר משהיו כל ימיו. ספק אם בזמן מן הזמנים היה משקלו יותר מארבעים-וחמישה קילוגרם. לפני מותו חשש להישקל — ברור היה כי משקלו פחות מארבעים. צופה הייתי בשארית גופו, מהרהר בדברים הרבה ומדבר על דברים אחרים. והוא ספק הקשיב לי ספק לא הקשיב. אך בלי ספק לא היה צופה בי, שהרי עיניו שפחו מראות הוכהו ביתר-שאת בזכוכיות משקפיו הכהות.

והנה עתה, בחלום-חזיון-לילה, צפה בי, ולא זו בלבד שצפה בי אלא ראני בבירור, שפן מבטו היה המבט שלפני העיורון ועינו העיץ שלפני העיורון, זו עין-התכלת הפיקחת, שבעטייה היה מטה קימעה את ראשו לימין כל-אימת שהיה מתבונן במישהו או במשהו, שהרי היתה זו העיץ היחידה שראה בה, ואילו בשניה לא הבדיל, כאמור, אלא בין אור לחושך, כי אישונה לקוי היה וצורתו לא עיגול כי אם מספר 8 מושכב אפקית, או ביתר-דיוק כסימן האינסוף במתימטיקה. אפשר בשל זיקתו של האישון לאינסוף קלטה העיץ מספר אינסופי של קרניים שסינורוהו.

נתן בי אפוא אבא מבט עצוב וחודר היורד לעומק. ואף-על-פי שמבט זה היה מבט שלפני העיורון שאלבי את השאלה שהיה נוהג, כאמור, לשאלני דווקא לאחר שנתעורר, כל-אימת שהייתי נכנס לחדרו, לאמור:

"האתה הוא בני יצחק?"

"אני הוא", עניתיו בחלום כמנהגי בהקיץ.

"דברים יפים כתבת על אברהם אבינו ועל יונה הנביא", סח באותה עצבות שנשתקפה בעינו הפיקחת.

"האמנם מצאו הדברים חן בעיניך, אבא?" שאלתי בתדהמה.

לא מעצם ההודעה כי סיפורי על יונה ועל אברהם מצאו חן בעיני נדהמתי כי אם מכמה וכמה תמיהות אחרות שעוררו בי דבריו, כגון יכולת הקריאה שחזרה אליו לאחר שהסתלקה ממנו בחדשי חייו האחרונים, ובראש-וראשונה התמיהה הגדולה על תופעה מיוחדת-במינה: עדיין לא כתבתי את הסיפורים על אברהם אבינו ועל יונה הנביא אלא רק הגיתי בהם, עיצבתים לאטי בהגיגי וגיפשתים בעצלתיים בחייו רוחי. והנה אבי קראם ואף נהנה מהם, אף כי חרף הדברים שהוציא מפיו לא נשתקפה ההנאה בנעימה שבה נאמרו ולא במבט עיניו בשעת אמירתם. למעשה, לא אמר אבי

שנהנה מן הסיפורים. אמר כי יפים הם אך לא דווקא שהוא, אבי, נהנה מיפיים. אפילו על שאלתי אם אמנם מצאו חן בעיניו לא ענה. אדרבה, הקדיר פניו שבעתיים ואמר: "יומה בדבר יחזקאל?"

"יחזקאל... כן...", גימגמתי, "נושא מעניין... כבר נגעתי בו באחד מסיפורי... אך לא מיציתיו... שהרי למצות את יחזקאל פירושו לצלול בתהומות הנפש... בנבכי האל-מודע... מעמקים ללא תיכלה... בבחינת אין-סוף..."

לפתע עצם אבי את עינו הפריאה. רק עינו החולה, זו שסומית היתה מלידה, נשארה פקוחה. מעולם לא עשה כך בחייו. צמרמורת חלפה בגופי. השתתקתי. וברגע שהשתתקתי נתחווה לי המשמעות של הערתו: יחזקאל שמו של אבי היה, יחזקאל-לייב.

"אבא, אבא!" פרצתי בצעקה, כמעט בבכי. "עכשיו אני מבין, אבא. כן, יחזקאל יופה לכל מה שמגיע לו. בכבוד יופה לכך. הנה, למשל, על קברך, אבא, חרות לאמור: יחזקאל בן יצחק גדל. מחנך דורות נוער עברי בקהילות נידחות."

אבי פקח את עינו והעווה שפתיו במעין חיוך.

"וזה-זה?" שאל.

מזור היה לשמוע את הביטוי "זה-זה" יוצא מפי אבי. מימיו לא דיבר כך. בחייו ודאי היה אומר: "האמנם אמרת די?" או "הבכך יצאת ידי חובתך?" או "האם די-זהוהוהוה לך באלה?" והנה עתה נקט לשון צבר תלמיד השביעית בבית-ספר תיכון:

"זה-זה?"

"לא, אבא. לא. הנה, למשל, מאמר שנתפרסם בביוולטין של איגוד יוצאי סין לאחר האזכרה, שנערכה לך במלאות שלושים יום לפטירתך. רוצה לשמוע?"

לא חיכיתי לתשובתו. קמתי ממיטתי, פתחתי את מגירת שולחן-הכתיבה שלי, שליתי מתוכה את גליון הביוולטין והתחלתי בקריאה, בהטעמות, בנחת. ברוסית קראתי, ברחבות, מאריך בהברות, מדגיש את ההטעמות, משל חיקיתי דיבורו של קריין בראדיו-מוסקבה:

"בששה בנובמבר, בבית-הכנסת לזכר הקהילות היהודיות בסין, בנוכחות מספר רב של מתפללים ובנוכחות כל המשפחה, התקיימה אזכרה לזכרו של פדגוג עברי ישיש ועסקן ציבורי במזרח הרחוק לייב איסאקוביץ' (יחזקאל) גדל, שנפטר לפני תקופה קצרה.

"לאחר גמר האזכרה ירדו כל הנאספים, שבתוכם היו רבים מתלמידיו של המנוח וממעיצייו, למטה אל אולם המרכז התרבותי, ששם נתקיימה אקדמיה של אבל [כך כתוב, על-כל-פנים, ברוסית], שהוקדשה לזכרו של המורה המנוח.

"האולם היה מלא מפה-לפה. בנוכחים, הרבה תלמידים ממקומות שונים בישראל.

"על שולחן הנשיאות תמונה גדולה של ל. י. גדל מעוטרת סרט שחור.

"בפתחו את אקדמיית-האבל פנה יו"ר הוועד המרכזי של איגוד יוצאי סין אל המשפחה והביע את רגשות השתתפותו הפנים בצערה. הוא אמר כי נתכנסנו הערב, כדי לחלוק כבוד אחרון ללידינו הגדול המשותף. אולם, אסיפת-הפרידה של הערב אינה רק פרידה מאדם קרוב. זוהי פרידה מתקופה שלמה. גדל אינו רק ידיים של כל יוצאי הקהילה שבאותה עיר בסין. גדל הוא סמל של לוחם אמיץ בעד חינוך לאומי של בנינו בגלות. זהו סמל של מורה-אידיאליסט שאינו רודף שלמונים, שהביא שורה של דורות נוער עברי אל עבודת הלאום.

"כמה מרץ, כמה כוחות-יצירה היו באדם זה, החלש באופן פיזי. כמה רגישות וגישה נפשית אל כל ילד.

"הודות למאמציו, שלעתים הגיעו עד כדי הקרבה, בא הנוער שלנו מסין ארצה לא רק טעון ידיעות כי אם יכול היה גם להסתגל מיד אל תנאי-החיים החדשים, ובמשך הזמן לתפוס מקום בולט בבנין הכללי של הארץ.

"אכן, זו זכותו וזו תרומתו האישית להגשמת החזון, שהיה למטרת חייו היפים.

"נאום רב-רושם נשא הדוקטור אברם יוסיפוביץ' קויפמן, מנהיגה של יהדות המזרח הרחוק, שעבד הרבה שנים במחיצתו של המנוח בשדה העסקנות הציבורית.

"הופעתו של הדוקטור קויפמן היתה מקורית ביותר. לא היה זה נאום שיגרת לזכר הנפטר. הוא הקדיש למנוח הרצאה מיוחדת על הנושא: תלמוד התורה בעם ישראל ודרכו של המורה העממי היהודי.

"בכשרון האפייני לו ובסגנונו העסיסי סקר ד"ר קויפמן את דברי-ימי המלחמה לשמירת התרבות היהודית, המלחמה על הזכות לחינוך יהודי לאומי. הרצאתו הקיפה תקופה ארוכה מימים קדומים ביותר ועד ימינו אלה. ההרצאה, שהודגמה בהרבה דוגמות היסטוריות, עוררה תשומת-לב מרוכות ביותר מצד המאזינים.

"המרצה הביא שורה ארוכה של פתגמים ואמרות משל הוגי-דעות וסופרים יהודיים, שעמדו בייחוד על החשיבות והערך הרב של עבודת המורה העממי של המוני היהודים, אשר חינוך דורות של נוער יהודי.

"אברם יוסיפוביץ' עמד על טבעו המיוחד של המורה העברי בדורות האחרונים. אכן, היו אלה מורים עממיים במלוא מובן המלה, ששיקעו בהוראה ובחינוך הילדים את כל נפשם וזמנם. מורה עממי כזה היה גם המנוח. את כל יכלתו, את סבלנותו ואת תקיפותו השקיע במפעלו האהוב. לפיכך אין לתמוה שנתכנסו כאן היום תלמידיו מכל קצווי הארץ, כדי לחלוק עמנו ביגוננו.

"ליב איסאקוביץ' היה, במלוא מובן המלה, שונא-בצע בעבודתו הקשה. תוך כדי ציון עובדה זו זכר ד"ר קויפמן מסיבה אחרת שנערכה לכבוד יובלו של עוד מורה עברי אחד בסין. וכך בירך גדל את חתן-היובל אז:

"מה אוכל לאהל לך? נכסים חמריים? לא. מורה עברי ועושר הם בבחינת

דבר-היפוכו. אני מאחל לך אפוא שתאהב את תלמידיך ותהיה אהוב עליהם.
איחול זה מאפיין מאין-כמוהו את טבעו של המנות.
"מורים ומחנכים מסוגו של לייב איסאקוביץ' ראויים הם שיציגו בדברי-הימים
של עמנו כגיבורי-רוח אמיתיים, שידעו לשאת בגאון ומתוך הקרבה את
בשורת היהדות בתוך כל התלאות והתהפוכות של חיי הגלות.
"כזה היה המורה העממי העברי ליב איסאקוביץ' גדל, וכזה יישאר בזכרוננו.
ברגשי-יגון עמוקים צריכים אנו להרכין ראשנו מעל קברו הרענן.
"בדומיה מוחלטת ובחדת-קודש הקשיב כל האולם לדבריו הלבביים של ד"ר
קויפמן.

"יהי זכרו של לייב איסאקוביץ' ברוך."

משסימתי לקרוא מן הכתוב עצמתי אני את עיני. משום-מה לא רציתי לחזות
בהבעת-פניו. ייחלתי לתגובה. אבי שתק. חיפיתי עד-בוש. בסופו של דבר, בעוד
עיני עצומות, החיליתי לגמגם:

"בעצם, אבא... זה לא היה בדיוק כך... שם, בבית-הכנסת... דרך-אגב, בית-כנסת
שאמר דבר-מה ללבי... וללפך היה אומר הרבה יותר... בית-כנסת אי-שם באחד
היישובים הסמוכים לרמת-גן... שהוא מעין דגם... של בית-הכנסת שהיה באותה עיר
בסין, ממש העתק... אלא שהכל מוקטן, מגומד, קני-מידה אחרים... ובכן, אבא, בבית-
כנסת זה... שהוא דגם... אמרתי... בשעת האזכרה, כמובן... אמרתי... התפללתי תפילת-
קדיש. יתגדל ויתקדש שמיא רבא... בפעם הראשונה בימי-חיי... לא, בפעם השניה...
בפעם הראשונה בשעת ההלוויה... אמרתי קדיש... וגם ד"ר קויפמן לא היה כה
שיגרתי... היו בנאמו כמה מומנטים של התרגשות בלתי-אמצעית שמעבר לדברי-
הספר... דברים אנושיים היוצאים מן הלב, למשל... הוא סיפר שפעם אחת, לאחר
שכבשו היפאנים אותה עיר שבצפונה של סין, גזרה הרשות היפאנית על לימוד הלשון
העברית. חש ד"ר קויפמן, שהיה יושב-ראש הקהילה, אל השלטונות והשפיל לשכנעם,
בציתוץ-לשון ובמתנת-יד, לבטל את רוע הגזירה. אז באת אתה, אבי, והודית לו.
תוך כדי שיחת-רעים דיקלמת לו את שירו של ביאליק באידיש: 'אונטער די גרינינקע
בוימעלעך'. מצויות בשיר זה מלות נפלאות על עיניהם החולמות של ילדי ישראל.
והנה אתה, אבא, אמרת באותו מעמד שפל זמן שהחרב החדה של הגזירה היתה
מונחת על צוואר החינוך העברי אי-שם בירפתי עולם התבוננת בעיני תלמידיך,
אותן עיניים זוהרות המקרינות נגהן הרחק מעבר לעולמנו זה, וקראת בהן תוכחה
אילמת לאמור: 'אם לא תלמדנו שפת-עבר ותרבות עברית, תורה נביאים וכתובים
ותולדות עם ישראל—מה טעם לחייך בכלל! מה פלא, אפוא, אבי, שפה אהבוך
והעריצוך תלמידיך וחניכך.

"הנה, למשל, מכתב שקיבלה אמא מאחד מתלמידיך, שהוא כיום מנהל בית-ספר באחד
המושבים בעמק-יזרעאל.

רחיל איסאקובנה היקרה!

הרשינא לי להביע לך את תנחומי על מות בעלך ומורנו היקר מר גדל. הודות

לחינוך הלאומי שזמן לנו נמצאים אנחנו במולדתנו. הוא שחישל את רוחנו בכור הרעיון הציוני, ודבר זה עזר לנו להתגבר בנקל על הקשיים שנתקלנו בהם בתקופה הראשונה לשהותנו בארץ.

הוא היה תמיד, ותמיד יהיה לנו, לתלמידיו, סמל ההומאניות והיושר.

אני, כתלמידו של מר גדל בגלות וכמחנך הדור הצעיר בארץ, מזדמן לי במיוחד להיזכר לעתים קרובות ביותר במורי היקר ובך, תיבדלי לחיים ארוכים, רחיל איסקובנה.

ואיני אלא תמה על אותו כושר הקרבה וסבלנות, מסירות ללא בצע-כסף, ששניכם גיליתם כלפינו, ילדים נטולי-הכרה וכפויי-טובה.

אשתדל לחקות אתכם בעבודתי ובכך יהודות לכם ולוא אך במעט על כל הטוב שקיבלנו מכם. סיפוק רב יהיה לי אם יעלה בידי לנטוע בלב תלמידי אותם דעות ורגשות שטיפחתם בנו, את ובעלך המנוח.

אני מאחל לך אושר, בריאות ונחמה שלמה.

"ולסיום נאום-ההתנצלות שלי, אבא, אקרא לפניך עוד מכתב אחד. מכתב מידידי שלי, אשר הכירך אך מעט, אך ראה צורך לנחמני לאחר פטירתך בוו הלשון:

שלום, איסקה—

רק כשחזרנו מבית-הבראה (חופש שנתי) נודע לנו על האבידה שפקדה אותך. מופרת לי התדהמה ההולמת בנו עם הסתלקות נפש יקרה. לכאורה, זה זמן רב נמצאים אנו רחוק מעולמם של הורינו. עצם קיומם עובר במישור מרוחק ממישור חיינו ורק חוט דק מקשר אותנו. והנה בא הנעלם הגדול ומנתק את הקשר—ואתה מרגיש שהחוט, למעשה, קשור בטבורך ומעשה הניתוק מכאיב מאד. ואם גם אי-אפשר לחלוק בכאב, ניתן להשתתף בצער.

כשסיימתי קריאתו של מכתב זה לאבי ידעתי שכבר הלך ממני. צעקתי בעקבותיו:

"הן גם לך היה אב, לא כן, אבא?"

ברור היה כי משפט זה לא יגיע אל אזנו אלא ייבלע בחלל ריק ואפל, אף-על-פי-כן הזדרזתי לחזור עליו שנית לפני שאתעורר; שהרי אם אתעורר אבין בשכלי המפוקח כי אין טעם לפלוט זעקה לחלל ריק, אף כי אפשר ששוב לא יהיה חלל אפל, כי לא בחלום-לילה בא אלי אבי אלא בחלום שנחלם עוד לפני רדת הדימדומים על עיירת-מרגוע שעל שפת אגם ההבוי בעמקי הרריה של שוייץ.

ג

"הן גם לך היה אב, לא כן, אבא?"

את סבי, אביו של אבי, לא ראיתי מימי, ועד לגיל-העמידה לא נודמן לי לראות בעיני אף קרוב אחד, לא מצד אבי ולא מצד אמי. דודנית אחת הפרתני בהיותי בן ארבעים-ושלש וראיתייה ארבע פעמים בחיי, ואת אחיה, שהיה אז בן ששים, ראיתי באחד הערבים המעטים שביליתי בניו-יורק; אף הספקתי להעיף עין על בן-דודן שלאחר כמה חדשים נספה בתאונת-דרכים.

איני יודע אם נולדתי לפני מותו או אחרי מותו של סבי. אך משחר ילדותי זכור לי קלסטר-פניו על-פי תצלום אחד-ויחיד, שהיה מצוי בביתנו. תצלום זה צבעו חום היה, כדרך רוב התצלומים מן הימים ההם, ומודבק היה אל פיסת ניירת עבה. נראה בו יהודי זקן היושב על שרפרף או ספסל ללא משענת, ידי מונחות על ברכיו; והידיים ידיים דקות ועדינות, ואצבעותיהן ארוכות וגרומות. היהודי לבוש קפוטה ארוכה וחבוש כיפת-משי גבוהה כדרך יהודי-אשכנז בדורות ההם. מצחו גבוה, עיניו, שאת גונן לא ניתן להבחין בתמונה, צרות ומבטן חד כמבטו של אדם קצר-ראי המצמצם עיניו למרחק כדי להבחין בחפץ כלשהו. זקנו לבן, יורד על-פי מידותיו ומתמוזג בפיאות-שיבה. ככל שהלך אבי והזקין כך גבר הדמיון בינו לבין סבי, עד שבאחרית-ימיו כל מי שראה את תצלומו של סבי סבור היה כי אבי הוא זה, שבאחד מתפקידיו על הבימה גילם דמות של יהודי מן הימים ההם ולצורך זה אופר כפי שאופר; שהרי אמן היה אבי, מאמני הבימה העממיים של העם היהודי בתפוצותיו, ואף שמעולם לא עשה אמנותו קרדום לחפור בו, אהב אותה אהבה עזה כל ימי-חיו, וכמאמר ההגדה: ימי חייו הימים כל ימי חייו הלילות, שפן עיקר עיסוקו בה בלילות היה.

יש לשער שמלבד הדמיון החיצוני היו בין אבי לסבי עוד כמה וכמה נקודות-דמיון, אחת מהן אפילו ידועה לי: שניהם גדלו וחונכו לא בידי אמהות כי אם בידי אבות. אבי משום שאמו נפטרה בהיותו תינוק, וסבי משום "מעשה גורא" שאירע לאביו ואמו. מעשה זה שימש נושא לאחד מסיפורי-הילדים שכתב אבי ורק יומיים לפני מותו גילה לי כי גיבורת הסיפור אמו של סבי היתה. וזה הסיפור כלשונו וככתבו:

בליטא, על-יד עיירה יהודית קטנה, גר טוחן, איש יהודי ולו אשה צעירה ויפה ובן קטן. והטוחן ירא-אלוהים ואהוב על כל יודעיו. ויהי היום ויבואו גדודי הפרשים אשר למלך ויחנו על-יד טחנתו. וירא אחד הקצינים את אשת הטוחן ויחמדנה בלבו ובעבוד אישה בטחנתו קרב הקצין אליה וידבר באזניה דברי חונף ומתק-שפתיים ודגלו עליה אהבה. ולא משלה היפהפיה הצעירה ברוחה ותיפת, ויהי בנסוע הגדוד ותסע האשה עם הקצין ועקבותיה לא נודעו.

ולא יסף הטוחן שאת אשה, והילד גדל בביתו.

אגדה זו, כפי שהיא כתובה בסגנונו של אבי, הכרתיה עוד בילדותי, אולם, כאמור, רק בשיחתו האחרונה עמי גילה לי כי המדובר בסבתו היפהפיה, שברחה עם קצין-הוסארים רוסי ועקבותיה לא נודעו. לבעלה השאירה תינוק רך-בשנים, והלה לא נשא אשה שניה (אם משום איסור מן ההלכה ואם מסיבות אחרות) וגידל את בנו-יחידו לתורה, למצוות ולמעשים טובים.

איני יודע על שום מה ראה אבי צורך להעלים סיפור זה ממני ומאחותי ומה דחף אותו לגלותו לי יומיים לפני מותו. שמא הרגיש כי שיחתנו זו שיחה אחרונה היא לנו ?

יומיים לפני מותו.

כשבאתי אליו באותו ערב מצאתיו שכוב במיטתו. אמי קיבלה את פני ורמזה לי שלא אניח לו לדבר, כי וריד נתבקע בגרונו והרופא אסר עליו את הדיבור. שתק, אפוא, אבי—ואני דיברתי.

אמרתי לו שאינו צריך לדאוג, שהרי מילדותי זכור לי כי מדי-פעם בפעם היה וריד מתבקע בגרונו. כלום ייתכן שמורה, גואם או שחקן לא יתבקעו להם ורידים בגרונותיהם לאחר שכל ימי-חיהם אינם עוסקים אלא בדיבור. ואם בימים-עברו היה ביקוע מעין זה כרוך בתופעות בלתי-נעימות, כגון ביטול ימי-עבודה וכו', הרי עכשיו יכול הוא להרשות לעצמו להימנע מן הדיבור ככל שיידרש.

אבי החריש רק נדמה היה לי כי עיניו, שמבטה נתקהה מזמן שפאתה מראות, נתברקה לפתע.

באחד משלבי חיפושי אחר פרנסה הזדמן לי לעבוד בליטוש יהלומים. זכור לי שהמדריך ניסה ללמדני להבחין בין ברק יהלום לברק זכוכית. באותו זמן לא תפסתי את תורתו, ואלו עתה לפתע נתגלה לי ההבדל בין ברק לברק. ברק זה שניצנץ בעינו של אבי ברק של זכוכית היה, והרי לא אחת זכיתי לראות בעיניו—בשתי עיניו, אף זו שכמעט עיוורת היתה—ברק יקר-ערך, ברק יהלומים.

מתי ?

שמא בשעה שהיה עומד על הבימה, קד קידות לקהל המריע לו לאחר מחזה שהוא עצמו כתב וביים אותו והציגו בעזרת להקת-חובבים ?

ואולי בשעה שאחד מתלמידיו היה משיב תשובה נכונה על שאלתו ?

האמנם ?

אכן, בהצגות יושב הייתי בשורות הראשונות אך לא קרוב עד כדי כך שאוכל לראות את הברק בעיני אבי הקד קידה מעל לפימה. אף תלמידו של אבי לא זכיתי להיות, משום שנמנע להורות בפיתה שבה למדתי אני.

לא מאולם-ההצגות ולא מבימת התיאטרון זכור לי המבט. מבית-אבא זכור הוא לי. בית-אבא פשוט-כמשמעו.

ניסיתי לחטט בזכרוני ולהעלות את המקרים שבהם ראיתי את ניצנוץ היהלום בעיני אבי ולא העליתי אלא שנים בלבד, ושניהם מימי שחר-ילדותי, בעיר הקטנה בסיביריה שבה נולדתי.

היו אלה ימי המצוקה שלאחר המהפכה. צרכי-מזון חולקו, כפי הנראה, לפי כרטיסי-קיצוב; והנה, יום אחד בא אבי הביתה ובורעותיו-כן, ממש בורעותיו—דג גדול, מסוג הלאקרדה, בשרו אדום, עורו אפרפר וכולו מדיף ריח מליחות לחה על סביבותיו. חובק אבי את הדג ובעיניו ניצנוץ היהלום.

הניצנוץ השני שזכרתי אותה שעה, באחד הערבים נתברק. ככל תינוק, אף אני לא הייתי אף לישון בלילות. היה אבי פונה אלי בכל ערב, ספק בפקודה ספק בבקשה, לאמור: "איויה, אידי ספאט", שפירושו ברוסית—יצחק, לד-נא לישון. מכיון שהיתה זו ספק-פקודה ספק-בקשה היתה הנעימה מיוחדת-במינה.

ערב אחד נטל את הכינור בו היה מנגן לעתים מזומנות והשמיע רק את נעימת הקריאה. בדרך-כלל הייתי בוכה, או לפחות מתמרמר, על ההכרה לישון, ואילו הפעם פרצתי בצחוק והלכתי לישון בלי אומר ודברים. או ניצנץ בעיני אבי ניצנוץ היהלום.

ימים רבים לאחר-מכן הציקה לי העובדה שדווקא שני מקרים אלה הם שצפו בזכרוני בשעה שהבטתי בצער על ניצנוץ-הזכוכית שבעיניו הפבויות, עד שמצאתי לכך הסבר ונחה דעתי. וכך נימקתי לי את פעולת זכרוני: שני המקרים שהועלו בו מסמלים שתי תכונות-יסוד בנשמתו של אבי, את אהבת-החיים ואת האמן שבו, ושתיהן בהיוליותן — הצורך הקמאי במאכל טעים והצורך הקמאי להביע את רחשי-הלב בנעימה, שהרי יש טוענים כי הנגינה, או לפחות הזימרה, קדמה לדיבור כאמצעי-ההבעה של המין האנושי.

הסבר זה הומצא, כאמור, לאחר-זמן, שהרי זה דרכו של השכל שהוא פועל בדיעבד בבואו לטהר למפרע את המצפון, אותו מצפון שהציקני קשה לנוכח אבי החולה והמחריש שבעיניו ברק של זכוכית, משל אני הוא שעקרתי מתוכן את היהלום ושמתתי זכוכית תחתיו.

הוספתי, אפוא, להעלות לפניו כל אותם מקרי התבקעות הוורידים בגרונו שהעליתי בזכרוני.

אותה שעה יצאה אמי מן החדר כדי להביא לו כוס תה מן המטבח. מיד לאחר שנסגרה הדלת אחריה הורה אבי על גרונו, התחייך ואמר: "עכשיו זו הפעם האחרונה". הוא נפטר שלושים-ושש שעות לאחר-מכן.

ד

ומשנפטר אבי נשלחו לנו מכתבי תנחומים, נערכה לו אזכרה וננאמו נאומים. את כל אלה עשו האחרים, ואילו אני החלטתי לערוך לזכרו ספר, אשר ייקרא בשם "ספר נדל". ואלה רכיבי הספר:

1. שיר לכבודו של אבי.
  2. ביוגרפיה רשמית.
  3. יצירה מיצירותיו של אבי.
  4. מחקר בנושא הקרוב לרוחו של אבי.
- השיר שנבחר נכתב להגיגת יובל השבעים של אבי, שנערכה בחוג משפחתי צר, וזה לשונו:

<p>וּבְרוּכֵי הַכְּשָׁרוֹן הַרְיָטוֹרִי יִשְׁבְּחוּ וְיִרְיֵמוּ עַל גֵּס. אִישִׁיּוֹת מִפְּאֶרֶת הַיִּסְטוֹרִית או אָדָם אֶקְטוֹאֲלִי תוֹסֵס.</p>	<p>יֵשׁ אֲשֶׁר כָּל הָאָרֶץ רוֹעֶשֶׁת, יֵשׁ אֲשֶׁר תְּהֵמָה תִּבֵּל, וְאֵשָׁה לְאֵשָׁה לוֹחֶשֶׁת: רְעוּתִי, הַשְּׁמַעַת עַל יוֹבֵל?</p>
--	--

גַּרְל שְׁכַבְשׁ וְהַכְנִיעַ, וּמִצָּאֵי מֵאוֹר בָּהּ וְסִבֵּר,
מְלַמֵּד שְׁגִלָּה עוֹד כּוֹכֵב...
שׁוֹפְרוֹת, חֲלִילִים לוֹ יִרְעוּ וְהַמּוֹן יִמְחָא לוֹ כֶּף.

וְאֲנִי בְּעוֹדֵי יוֹלָד
—לֹא אֲבַחֵן בֵּין אֲתָמוֹל לְמָחָר—
אֶךְ נִפְשֵׁי כָּבֵד סוֹלְדוֹת-בוֹחֵלֶת
בְּתוֹרֵעָה וּבְקוֹל-שׁוֹפֵר.

אֲחֵלֶךְ בְּנֵתִיב הַצְנוּעַ,
אֲתִיחַד עִם עֲצָמֵי וְקוֹנֵי,
אֶרְתַּע מִן הָאִישׁ הַיְדוּעַ
וְאֲתוֹר אַחֲרָי אֱלֵמוֹנֵי.

וְחִלְפוּ הַשָּׁנִים וְנִמְוָגוּ
וְאֲנִי עוֹד נִשְׁאֲרֵתִי אֲנִי,
וּמוֹצֵא אֲנֹכִי אִיזָה נְגָה,
בְּצְנוּעַ, נִסְתָּר, אֱלֵמוֹנֵי.

צְעָדֵי אֲנֹכִי לֹא כּוֹנְנֵתִי
וְהִלְכֵתִי לֹאט כְּתָמִיד,
אֲבָל פֶּתַע-פֶּתָאם נִדְמַנְתִּי
לְמִסְבֵּנֹת קִטְנָה מִשְׁפַּחְתִּית.

אֲוֹ אֲנִי עַל יִשִּׁישׁ זֶה הַצְבָּעֵתִי
וְאִמְרֵתִי: שָׁמַיִם אֶעִיד,
לֹא הָיוּ לֹא פְלִמְחָה, לֹא צִזְבוֹתִים
אֱלֵמָלָא זֶה בְּרָא בְּרֵאשִׁית.

הביוגרפיה של אבי נתפרסמה בעלון יוצאי סין, ואני מביא בזה את תרגומה המילולי לעברית.

יחזקאל-לייב בן יצחק גדל נולד בשנת 1884 בעיר קרויצבורג בלטביה, שהיתה אז, כבימינו, שייכת לרוסיה. אביו, אף שהיה לו תואר של רב, סירב בשעתו לקבל את המשרה שהוצעה לו, עם שנהג על-פי המימרה התלמודית, האוסרת להפוך את תואר הרב למקור של פרנסה. הוא העדיף להיות מלמד, כלומר מורה-ילדים. כפי הנראה, ממנו ירש ל. י. גדל את האהבה להוראה ולהינוך ילדים.

בשחר-ילדותו איבד לייב איסאקוביץ' את אמו. מכיון שהיה הצעיר ביותר במשפחה רבת-בנים, השתתף עוד בהיותו בן שש במקהלת בית-הכנסת של אחיז-הבכור וגילה כשרונות רבים למוזיקה. בהיותו בן 9 נשלח לשיבה לעיר וילנה, שבה המשיך את חינוכו היהודי הדתי עד לגיל-ההתבגרות.

עוד בשחר-נעוריו גילה ל.י. נדל ענין רב בתיאטרון. כשבישיבה חגגו את ה"בר-מצוה" שלו ערך הצגת-ילדים והציג את המחזה "שולמית" — דבר שהיה בו משום חידוש רב בימים ההם בישיבה. אבל גם אל בין כתלי הישיבה חדרה כבר רוח ההשכלה. התלמידים קראו בהתלהבות את ספריהם של חלוצי ההשכלה — סמולנסקין, מאפו, גורדון. בשנת 1897 ביקר בוויילנה בנימין-זאב הרצל בדרכו לפטרבורג, והמוני היהודים בעיר זו ערכו לו קבלת-פנים נלהבת. רבים, ובהם גם נדל הצעיר, הצטרפו אז לתנועה הציונית. לאחר שעזב את הישיבה חזר אל עיר-מולדתו, ובסופו ק רב נוכח לדעת שאביו הזקן גם הוא הפך ציוני נלהב.

בסופו של דבר התישב לייב איסאקוביץ' בעיר מיטאוה והיה למורה פרטי למדעי-היהדות. באותה תקופה רכש לו השכלה כללית, השתלם במוזיקה, השתתף באורה פעיל באגודות ציוניות, והקדיש חלק גדול מזמנו הפנוי להצגות תיאטרון-של-חובבים.

רוחות המהפכה שנשבו ברוסיה באותה תקופה לא פסחו גם על הנוער הציוני, בייחוד על אלה מתוכו שהיו להם נטיות שמאליות. המשטרה החשאית הצארית ראתה סכנה כמעט בכל האגודות והארגונים של הנוער היהודי. אחרי מהפכת-הנפל של שנת 1905 שטף את רוסיה הדרומית נחשול של פוגרומים ביהודים. גל זה, אמנם, לא נגע בלטביה, אך הוא הגביר את השאיפה להגשמת רעיונות הציונות. קבוצת-נוער שאליה השתייך גם ל.י. נדל, פנתה אל אוסישקין, שישב באודיסה, בבקשה שיסייע לעלייתה ארצה. על פנייה זו נתקבלה תשובה שהסתדרות הציונית דואגת בראש-וראשונה ליציאתם של היהודים מאותם המקומות שאוכלוסייתם נפגעה מן הפרעות.

התסיסה המהפכנית נמשכה. נגישות המשטרה החשאית, המאסרים והרדיפות הגדישו את הסאה. באותה עת הוצעה לל.י. נדל עבודה בעיר וירכניאודינסק (עתה אולאן-אודה) באזור האגם באיקאל. לייב איסאקוביץ' החליט שמוטב לו ללכת לסיביריה מרצונו הטוב מאשר להישלח לשם בשירת-אסירים. הוא קיבל את ההצעה, ולאחר מסע של שבועיים-ימים מצא את עצמו כמורה עברי יחיד בעיר קטנה, שבאזור האגם באיקאל, אשר מנתה כשלוש-מאות משפחות יהודיות בסך-הכל.

גם במקום מגוריו החדש פתח ל.י. נדל בפעילות תרבותית-חינוכית ענפה. בבית-הספר לילדי היהודים שייסד הורה את הלשון העברית, פרקי מקרא ודברי-ימי ישראל. הוא אירגן תא ציוני ולהקת חובבים, שהציגה הצגות

באידיש ואת כל הכנסותיה תרמה למטרות צדקה או לפעולות ציוניות. אפילו אחרי המהפכה, כשהעברית היתה אסורה כבר בברית-המועצות, עלה בידו להמשיך שנים-מספר בהוראת העברית בדרך רשמית באחת הפינות הנידחות של סיביריה ובבית-ספר שנעשה ממשלתי. אולם בשנת 1924 סירבו שלטונות המחוז להשלים עם מצב זה. ל.י. נדל הוצע להורות אידיש ולהסתלק סופית מ"הזיותיו הציוניות". רק הודות לעובדה שתלמידיו-לשעבר תפסו בינתיים עמדות חשובות בעיר עלה בידי לייב איסאקוביץ' לצאת חוקית מברית-המועצות ולשים פעמיו לח'רבין, יחד עם ילדיו ואשתו, רחיל איסאקובנה, שסייעה בידו בעבודתו החינוכית והיתה לעוזר-כנגדו כמעט כל ימי-חיו.

עשרים-וחמש שנה חי ל.י. נדל בח'רבין. על אף בריאותו הרופפת ומחלותיו הקשות, המשיך ללא לאות בעבודתו בשדה הפעולה שהתווה לעצמו מנעוריו. ואם רבים מיוצאי סין נשאו עמם בהגיעם לישראל מטען ניכר של ידיעות בעברית, ומשום כך לא הרגישו עצמם זרים בארץ-מולדתם, הרי זו זכותו שלו.

לא רק מורה-הוראה היה האיש. מחנך היה, שאימץ לו שיטות פדגוגיות חדישות, שעדיין היו יוצאות-דופן באותם ימים: משפטים ספרותיים, עתוני-קיר, הצגות-ילדים, חוגים וכו'. בסוף שנות-העשרים ייסד גן-ילדים, שבו למדו ילדים בגיל שלפני בית-ספר עברית בדרך של משחקים ובידור. הוא לימד עברית בבית"ר, שהיתה בימים ההם הסתדרות-נוער ציונית יחידה במזרח הרחוק. מאליו מובן שבכל שנות שהותו בסין נטל חלק פעיל בתנועה הציונית. בשנת 1936 שלח את בנו ירושלימה להמשיך את לימודיו באוניברסיטה העברית.

עם זאת לא זנח לייב איסאקוביץ' שטח אחר האהוב עליו—התיאטרון. הוא אירגן בלי הרף להקות-חובבים שבבימויו הציגו יצירות-מופת מן הדראמה היהודית. הוא עצמו כתב הרבה מחזות-ילדים בעברית וכן כמה קומדיות ואופרטות באידיש, שזכו לפופולאריות ולהצלחה ופעמים רבות הוצגו על הבימה. ברוסית כתב והוציא לאור שלושה מחזות: "המומר", "הרב האחרון" ו"שמעון קפטן", שעשו רושם רב בחוגים היהודיים במזרח הרחוק ועוררו תגובות חיוביות גם בעתונות הלא-יהודית.

יצירותיו הספרותיות של ל.י. נדל חותרות לאותן מטרות שהיו נר לרגליו גם בפעילותו הפדגוגית—מלחמה בהתבוללות, ההדרת ערכיה של התרבות היהודית הייחודית, ואהבה יוקדת למולדת-הנצח של עמנו. בשנת 1950 זכה להגשים את משאת-נפשו מימי-נעוריו ועלה ארצה-ישראל.

מכתבי אבי בחרתי את יצירתו האחרונה, שנכתבה חדשים-מספר לפני מותו, כשהיה כבר עיור כמעט לחלוטין. הרי היא לפניכם:

אחר שנים רבות של נדודים במדבר חנו בני־ישראל בקרבת הגדה המזרחית של הירדן.

או קרא משה את יהושע, איש־מלחמה עול־ימים, ויוועד עמו באהלו לבל ישמע איש את אשר יש עם לבבו להגיד לו.

יהושע נכנס האוהלה, ומשה הוריד את היריעה אשר על־יד הפתח למען יידע העם כי אין איש אשר יוכל לבוא עתה האוהלה.

ויתן משה ליהושע אות כי יישב ומשה צנח על יצועו נגדו. זמן רב ישבו שניהם בדומיה עמוקה.

לפתע נפשקו שפתיו של משה ויאמר :

"דע לך, יהושע בני, כי גמרתי אומר לעזוב את המחנה הזה, הן כך נהוג מימות־עולם : בבוא היום יטוש הרועה את עדרו ויתן מטהו לאיש צעיר ממנו.

נדמה לי כי עוד לא עזבוני כוחותי, אך כיום הזה זקוק העם למצביא, ואני משחר־נעורי לא הייתי איש־צבא. אתה תעבור עם העם את הירדן ותכבוש

את ארצנו, ארץ־כנען.

"אכן, ידוע אדע : לא קלה הדרך, אויבים רבים סבבנו גם סביבנו, אך אתה תכריעם ברוע־עוזך ובגבורת־ימינך כי רבה.

"ועתה—הסכיתה לי : עוד היום הזה עלה אעלה אל ה־העברים. הרבה זמן התחננתי לפני האלוהים שירשני לעבור את הירדן, אך האלוהים לא הטא אזנו

לתפילתי, לא יהיה הארי בערוב־ימיו לגדי. אשארה במדבר, ואתה אל תלך לבקשני בו, יען כי שוב אשוב אל המקום אשר ממנו לקחני אלוהים".

ויפול יהושע על פניו ויבך. גם בעיני משה ניצנצו דמעות, וישם כפו על ראש יהושע ויברכהו לאמור :

"לך וכבשת את הארץ אשר אמרתי לאברהם יצחק ויעקב לך ולזרעך אתננה. ידוע אדע כי גם בימך לא יקום החזון הגדול. הרבה שנים תעבורנה עד אשר

מלך אחד ימלוך על אדמת ישראל. אך את אשר הושת עליך עשה תעשה. חזק ואמץ!"

השמש שקעה. ויקח משה את מטהו ויצא מן האוהל. תמיר ושגיאל הלך בדרכו, כעלם צעיר־למים, ראשו זקוף, המטה בידו, והוא אינו נשען עליו.

לבדו, באין איש עמו, עלה על ההר. ויהושע ליוהו במבטו עד אשר נעלם מעיניו.

ולמחרת היום פשטה השמועה במחנה לאמור : מת משה על ההר כי נשקו אלוהים על פיו, וייקבר על־פי מצוותו. רבות ספדוהו כל העם. אך יהושע לא

הרשה לאיש לעלות על ההר ולבקש את קבר משה, כי ירא פן יעבדו לו כאשר יעשו עובדי־האלילים לקברות מלכיהם.

וכתום ימי האבל החל יהושע להכין את העם למלחמה. ומשה ירד מן ההר וינוד במדבר ארבעים יום וארבעים לילה. והיו ימי נודו כשנות נדודיו של

עם ישראל במדבר.

בימים מצא בנביקי־סלע מסתור מקרני־השמש הלוהטות ובלילות הלך בדרכו. ויהי היום ויבוא אל בית חותנו יתרו, אשר בו הסתתר בימי־עלומיו מחמת פרעה. יתרו זה־כבר נאסף אל עמיו, ומשבע בנותיו רק שתי הצעירות נותרו בחיים. בגילה ושמחה קיבלו את פני משה בזכרן את ימי ילדותן. וכמו בימים הרחוקים ההם כן גם עתה מצא לו משה מחסה בביתם ושוב היה משה לרועה. כפעם־בפעם היה מביא את צאנו אל ה־האלוהים חורבה, אשר בו נגלה לו האלוהים בסנה הבוער ואיננו אופל. הסנה כבר לא בער אך אשו יקדה בלב עם שלם, אשר כבש לו את מולדתו.

כי זה גורל המנהיג: אחרי אשר ימלא שליחותו יתן שרביטו בידי יורשו הבא אחרי, והוא עצמו טוב יעשה אם יתחד עם קונו. פעם אחת נרדם משה למרגלות ההר. נרדם ולא הקיץ עוד. ביום ההוא עברו בני־ישראל את הירדן בחרבה.

אשר למחקר על נושא הקרוב לרוחו של אבי, גמרתי אומר כי אין יצירה הראויה למחקר יותר מתרגומו העברי של בוריס גאפונוב ל"עוטה עור הנמר" מאת שותא רוסתאוויילי; שהרי אין דבר בעולמנו שהיה עשוי לשמח את לבו של אבי ולגרום לו קורת־רוח מרובה כהופעתו של תרגום זה.

להוכחתה של הנחה זו דיינו אם נצטט מהקדמתו של שלונסקי לאותו תרגום:

המתרגם העברי בוריס פאנטלייביץ גאפונוב... ממרחקי גרוזיה תרם לארון־הספרים של ישראל־סבא תרומה זו, שהיא חגו המופלא של נצח־ישראל־לא־ישקר. יהודי צעיר, יליד ברית־המועצות, שבבואו לעולם כבר היתה המהפכה הבולשביסטית כבת שבע־עשרה—ועבריות שרשית כזאת, שבקיאות ואינטר־איציה, שאיבה מן המקורות וקשב ל"מעודכן" מפעילים בה שפעת כוחות חיוניים עד כדי שליטה וירטואוזית בסגנונות, שבלעדיה לא היתה מתאפשרת מלאכת־מחשבת זו.

סבי ז"ל—מספר המתרגם איש קוטא־סי—שהיה למדן מופלג, בוגר הישיבה הווילנאית, לימדני חומש לפי השיטה הישנה, עם פירוש רש"י ותרגום לאידיש, וגם קצת דיקדוק מתוך ספרים ישנים־נושנים, שנתגלגלו לידי. הספרים העבריים הראשונים שלי, פרט לתנ"ך, היו ספר הדיקדוק של חיים צבי לרנר, ספר האגדה של ח"נ ביאליק ותרגומו לדון־קישוט, התועה בדרכי החיים של סמולנסקין וספרי קלמן שולמן הנמצאים.

ומגירסא דינקותא זו, גירסה טרופה וחסופה מחמת נסיבות המקום והזמן, אי־שם בקרים הסובייטית (בה נולד המתרגם ב־1934) עד המעלה הרמה של גרסנות פיוטית, של יציקת נוסח בהרקה מפלי אל כלי, של מעשה־חושב בתרגום יצירת־מופת, עתירת הצורות, התכנים—דרכו של המתרגם מאז ועד עתה. וההמשך יבוא...

עד כאן שלונסקי בהקדמתו, המכוונת אל הקורא העברי במדינת ישראל, תשכ"ט. ואילו דברי שלי ב"מחקרי" זה מכוונים אליך, אבא, לאמור: האמנם יש להוציא מכלל הסתברות את האפשרות שאתה, אבא, וסבו של גאפונוב למדתם באותה ישיבה ובאותם זמנים? זאת ועוד: האמנם יש להוציא מכלל הסתברות שלולא אותו רביזור קומוניסטי רשע בסיביריה הייתי אני מוסיף לגור, לגדול ולהתחנך באותה קריה סיבירית, שהיא כיום עיר-בירתה של רפובליקה סובייטית בוריאטור-מונגולית, מנוע כל ימי מלעלות ארצה, ואף אני אנוס הייתי להסתפק בגירסה טרופה וחטופה מפיד מחמת "נסיבות הזמן והמקום"? האמנם זוכה הייתי לתרגם לעברית את האפוס המונגולי, לוא היה אפוס כזה? עד כמה שידוע לי, אין יצירה מעין זו בתבל. משום כך, ומשום הנוסטאלגיה שעורר בי תרגומו של גאפונוב, וכן משום שהשיאני יצרי לערוך השוואה בין כתבו של מי שמעולם לא היה מעורה בקרקע של עברית חיה—מדוברת, נכתבת, מושרת, מורצית—לבין לשונו של אחד גדול ממנו בט"ז שנים, שעלה ארצה בבחרותו, סמוך לשנת הולדתו של גאפונוב, שינסתי מתני, אני הקטן, וניסיתי את כוחי הדל עם שגם אני תרגמתי את שני הבתים הראשונים מהאפוס הגדול של רוסתאוילי. הואיל ואיני יודע גרוזית, נאלצתי להסתפק בכלי שני ולהסתייע בשני תרגומים רוסיים ואחד אנגלי.

וזה לשון תרגומי שלי:

הוא אשר ימין עזהו משכנות תבל תכנה,
הוא אשר עטר הארץ נוי ופאר למענו
ונשמת חיים נפח בכל יצור על פני ארצנו —
דמות דיוקנו שלו נשקפת בקלסתר פני שליטינו.

אל עולם! אתה שצרת כל צורה של חי ושיח
נא חזקני ואמצני נגד כל שטן מדיח,
אש אוהב-יוקד הבער בי עד ננהה אל-על תבליח,
שא לי עוונות מקדם ית עמך רוחי תשיח.

מכיון שאחת ממגמות תרגומי היתה, כאמור, כוונת השוואה, רואה אני צורך להביא כאן עוד תרגום של שני הבתים הללו, פרי עטו של שאול טשרניחובסקי:

צר כל העולם, בראת בכחה וברב אונה,
בחיים נפחת רוח מרקיע ממעונה,
ארץ לאדם קבעת בעדי גון, כרצונה;
ונסיכים יצרת בצלם ומלכים תבנית ואונה.

אַל יִחִיד! אַתָּה יִצְרֵת כָּל צוּרוֹת הַחַי כְּלָן.
 לִי מִגֵּן הִיָּה, חַנּוּי כַּח וְאַגְבֵּר עַל שְׁטָן,
 שְׁמֵר-לִי (עַד אַרְאֶה הַמּוֹת), לֵהֵב אֶהְבֶּה אִימָן.
 מַחֲלָן-סִלְחָן! מַחֵה פֶשַׁע, סִבֵּל לִי מֵאוֹ הַיּוֹכֵן.

וכך מתרגם גאפונוב:

הַמְצִיב תָּבֵל בְּחֹזֵק יְמִינוֹ עַל מְכוּנֵיהָ,
 וַיִּפַּח רוּחוֹ מִמַּעַל בְּאִפֵּי כָּל הַמּוֹנֵיהָ,
 וַיִּקְנֵנוּ אֶת הָאָרֶץ כְּלוּלָה בְּצַבִּיּוֹנֵיהָ -
 מִיַּדֵּי שְׁלֹטוֹן רַבִּיָּהּ וּמִמְשַׁלַּת אֲדוֹנֵיהָ.

אַל יִחִיד! אַתָּה יִצְרֵת כָּל צוּרָה הַמְצַטִּירָת,
 תָּן לִי עֹז וְתַעֲצֵמֵת עַל הַיֵּצֵר מַחֲנַבְרָת,
 פַּח בִּי אֶהְבֶּה גְּלֵהֶבֶת עַד חֲלִיפְתִּי בּוֹעֵרָת,
 שָׂא אֶת חֲטָאָה חֲטָאתִי שְׂאֵתִי לְשֵׁם עוֹבְרָת.

והמסקנה היא: אני הנני בן דורי, שאול טשרניחובסקי בן דורו שלו, ואילו גאפונוב הוא מחוץ לדורות, משל פרוש פרש כיריעה אחת את הזמן שבין תקופת המקרא לבין תקופתנו-אנו והפכה למרחב ששוב אינו מפריד בין ארצנו לבין קווקאז כי אם מקשר ביניהם.

במשפט מספם זה אמרתי למעשה כל מה שיש בפי לומר על הנושא. אלא ששומה עלי לעמוד בתכניתי ולסיים את ספר גדל ב"מחקר". ואמנם, כדי לשוות לדברי שמינית-שבשמינית מאופי של מחקר אביא בזה כמה הדגמות, שיהיה בהן לבסס מעט את המסקנה האמורה.

אנו רגילים למלחמת-מנע. המנע של גאפונוב מופיע בהקשר כזה:

אֶת שִׁירָיו, עֲמַל הַנְּפֶשׁ, אֵל יִפְלֹט לְאִין כָּל מַנְע
 רַק אַחַת יֶאֱהֵב לְנֹצַח וּבְקֹדֶשׁ יִרְיֵמְנָה. (בית מס. 30)

והנה לפנינו "מרץ":

אֲב-עָרֵב הוֹצִיא פְתִשָּׁן וְרָצִים הַרִיץ בְּמָרֵץ. (43)

אני יודע: בימי-הביניים, כלומר בימיו של רוסתאוילי, השתמשו פייטנינו ב"מרץ" מלשון ריצה; כך, למשל, ב"כתר-מלכות" של אבן-גבירול (ל"ב):

גִּלְגַּל שְׁנֵי בָּאִין יוֹצֵאת וּפְרֵץ...
 וּמְקִיף הַגִּלְגַּל בְּעֶשְׂרֵה יָמִים בְּמָרֵץ.

ואף-על-פי-כן, בשנת תשכ"ט הרי זה מחוץ לזמן.
הנה עוד קצר מתוך מגע אל-זמני בין רבדי-לשון שונים:

נְעִימוֹת חֶסֶדוֹ הַמֵּר לִי וְלֶאֱרֹץ הַשְּׂכִינָה,
נְשָׁכְחוּ יָמֵי הָעֶנְנִי וְהַעֵת הַתְּקִינָה. (112)

ואני, שבעוונותי הרבים ביליתי רוב ימי בתפקידי פקידות ממשלתית, שגר לרגליה חייב להיות "מינהל ממלכתי תקין", כלום אוכל שלא לחוש בעצמתו המחשמלת של הקצר?

כל אדם בעל זיקה לטכניקה יודע בימינו שקסווה פירושה שקע, שבו מונח המיסב. גאפונוב מחזיר לקסווה את משמעותה המקורית: ספלון, לאמור: כל קסווה וכל גביע הם מנוסף ומאודם (483), וכך הוחזרה לישנה עטרתן של המלים: דרג, אמין, זמין וכו' וכו' וכו'. דומה כי יש ב"עוטה עור הגמר" בית שבו נדחסו "קצרים" מעין אלה במרוכז:

מִשְׁפָּטֵי הַמְּאָהֵב הֵם: אֹרֶן פָּנִים בְּוִי הַשְּׁחָק,
דָּעַת עֶשֶׂר, יַעַת וְנֶעֶר, חֲנִינִית מְוִי הַדְּחָק,
מְלִיצָה, חֲכָמָה וְוֹתָר, עֹז לְמַחֵק רְאשִׁים בְּמַחֵק,
הַחֹסֵר כֹּל זֹאת-רְחוֹק הוּא מְאֹהֵב תְּכָלִית הֶרְחָק.

ולסיום, דוגמה לקירוב רחוקים בתכלית-הרחק, אלא שהפעם מסוג אחר. בעיצומה של חריזה פייטנית מימי-הביניים, שבה רוב שמות-העצם גזורים על משקל הסגולים, למען ייקל לחרוז אותם, מוצאים אנו חרוז שלונסקאי-אלתרמני בזו הלשון:

הֵיא מְשֹׁשׁ חֲרִיּוֹ בְּחֶלֶד, הֵיא הַחֹב וְהֵיא הַצָּרֶף,
תִּינָתֵן עֵינָיו תְּרַאֲיָנָה, מְאֵשָׁה הֵיא לְבוֹ רֶף.

ישנה, כידוע, סברה, שרוסתאוילי שהה באחרית-ימיו בירושלים ונקבר במגזר שבעמק-המצלבה. בין שסברה זו יש בה מן האמת ובין שאין, דיה לשמש עילה לחתום את מחקרי בפאראפראזה של הפסוקים האחרונים מ"תמול-שלשום" של ש"י עגנון, לאמור:

בוריס גאפונוב המתרגם לא זכה עוד לעמוד על הקרקע בארצנו ולחרוש ולזרוע, ואילו מחבר המקור זכה כר' יודיל חסיד וכשאר כמה צדיקים וחסידים, שניתנה לו אחוזת-קבר באדמת-הקודש. אלא שעוד לא אבדה תקוותנו שגם המתרגם יופה להגיע ארצה, אך לא על-מנת להיקבר בה כי אם על-מנת להצטרף אל אחינו ואחיותינו, בני אל חי, עס-ה' העובדים את אדמת ישראל לשם ולתהילה ולתפארת.

עד כאן המחקר.

ה

ספר-נדל נערך כדון ומסיבות שאינן תלויות בשום יצור אנושי בעולם הושם במגירת-שולחן ולא הוצא ממנה אלא לאחר חזורתי משהותי בשווייץ—שבה, כאמור, על אחד מפסגות הריה, הופיע לנגד עיני מי שהופיע והזכיר לי את אבי. אולם עוד זמן רב לפני חזירתי, כלומר למחרת יום הפגישה ולאחר דימדומי החלומות וליל הזכרונות, שפקדוני אחריה, השכמתי קום בבוקר ואצתי אל מרפסת המלון אשר על פסגתו של אותו הר.

שוב טיפסתי בשביל-היערות עם שמתחתי התפחל אגם מאגמי ארץ שופעת-אגמים ובתי-עץ ומעלי היבהבו בקמצנות ניצנוצי תכלת בהירה, שהסתגנו במיפלשים הזעירים, אשר בצמרותיהם של האילנות העבותים. שוב ריווני ריח קרקע יושבת על-מילאת, ניחוח אדמה רוויית דשן עד-אפקיעה, עד לאותה מנשוא את פריונה. ומבעד לערפל זכרונות קדומים—אישיים? היוליים? זואולוגיים?—חזרה והופיעה לנגד עיני אותה דמות לבושה מקטורן אפור עשוי אריג-צמר רך ועבה כלבד, אפודה חומה-בהירה, עניבת-פרפר ומשקפי-צבט, שכמותם לא ראיתי מיום שנפטר אבי. גם הפעם ישב ליד שולחן הסמוך אל שולחני. וגם הפעם לא עצרתי ברוחי וקרבותי אליו. אולם, עכשיו לא השגיח בי. כל-כולו שקוע היה בספר רב-מידות שהיה מונח על שולחנו המכוסה מפה צבעונית רקומה ותופס כמעט את מחצית שטחו. הפולתי מבט לעבר הספר ובעיני קצרות-חראי ניסיתי להבחין בכתוב בו. פתאום היכרתיו: היה זה ספרו של ש"י עגנון, "אתם ראיתם"—לקט דרושים על מתן-תורה. זכרתי שאת "ספר נדל" שהוקדש לזכרו של אבי סיימתי במובאה מפתבי עגנון, שסולפה קימעה לצרכי הענין.

"עגנון?" שאלתי מופתע מהתלכדות-מסיבות מופלאה זו, עכשיו בפעם השניה. גיבט בי, וממבטו ניכר היה שלא זיהני על-פי פגישתנו מאתמול. תרתי בעיני על פני השולחן: דימיתי למצוא בו טראנזיסטור, אך לשווא. דבר לא נמצא על השולחן מלבד ספרו של עגנון. היתה שעת-בוקר מוקדמת אך דומה היה כי זה-כבר סיים האיש את ארוחתו, והמגישה נטלה את הכלים. משנתן בי את מבטו ראיתי כי עיני-תכלת בוערות לו, לחייו נפולות ועורו מתוח על עצמות גולגלתו, ונדמה היה כי צבעו של עור זה צהוב-כהה עד ירקות, פרט לשני כתמי סומק שפרחו בבליטות שיצרו זוויות הלסת העליונה מתחת לעיניים.

חולה היה האיש. חולה-שחפת. כאבי בשעתו, בזמנו, באותו קיץ בו נסענו, כל המשפחה, למקום-מרפא לחולי-ריאות בהרי מנצ'וריה. ביום הראשון התאכסנו כולנו במלון גדול וסעדנו פת-צהריים בחדר-אוכל רחב-ידיים ומפואר. הארוחה היתה עריבה לחיך מאין כמוה. וכשניגש המלצר לערוך חשבון ותוך רישום המנות הזכיר קציצות-חזיר, החוויר אבי כסיד, פרש מאצל השולחן, הלך למקום שהלך וחזר אלינו חזיר עוד יותר משהיה. ידע אבי שאין האוכל כשר במלון זה, אך לא ידע כי בשר חזיר בא אל קרבו. קיבתו של חניף-ישיבה אפילו לאחר שמכפר חדל מהיות אדוק בדתו סירבה לעפל מאכל שדורות כה רבים היה פיגול לחיכם של בני-עמו.

למחרת עברנו מן המלון לביתו של איכר רוסי, ועם ערב יצא אבי אל בית-הכיסא שהיה בחצר ונר בידו. עמד האיכר בחצרו ושעה ארוכה היה תוהה על בית-הכיסא שכולו מואר ולא עוד אלא אף מאיר הוא את אפלת החצר. לבסוף התגרד בפדחתו ופלט ביראת-כבוד: כדרך האצילים מחרבן אביך.

בן שמונה הייתי אז וגדולה הייתה מבוכתי לשמע הסיבה שבגללה זוכה אבי בתואר-אצולה מפי אותו איכר ולנוכח המסיבות שבהן התרחש הדבר. ובעודי מתהפך נים-לא-נים על משכבי בלילה, בוהה על מהותה של אצולה, שמעתי צלילים כבדים ומזורים, ולאחר-מכן קול חרחור, וידעתי שלא רק אני שנתי נודדת בלילות כי אם גם החזיר הרובץ על משפתיים, אינו יודע תנומה הלילה, ולא עוד אלא בשל חירחוריו העיר הלה את בעלת-הבית, שפרצה אל החצר, ואם אפשר לסמוך על חושי באותו ליל-שימורים, הפכה על שוכן-האשפתות דלי מלא מים ואף ניסתה להשתיקו בקריאות-גנאי גסות, שאחת מהן, דומה הצעקנית ביותר, היתה: יהודי נאלח! אפשר, אמנם, שרק באזני הרגישות נשמעה קריאה זו צעקנית ביותר, אך אפשר שבאמת הודגשה ביתר-שאת על-ידי אותה אשה, לפי שבעמקי תודעתה של איכרית זו ננעצה הכרת העובדה שמשפחה יהודית מתאכסנת בביתה, ובעוד מזחה מעורפל מקורי-השינה העוטפים אותו נתחלף לה דיירה הקבוע בדייריה הארעיים, ואף שהשתייכה אל החברה הסובייטית — שכן איכרים אלה היו, למעשה, עובדי מסילת-הברזל הרוסית-הסינית, שברית-המועצות ירשה את הבעלות עליה לפי זכיון שניתן בשעתו לממשלה הצארית—פרצו מתוכה כל ההרגשות הרוחשות זה כאלף וחמש-מאות שנה בגנים ובפרומוסומים, בפרוטופלאסמה ובגרעין של תאי המוח הממולאים ארס-דורות של חינוך נוצרי, איחודה דבר-היפוכו ובמר-לבה הטביעה את חותם היהדות על חזיר-טיפוחיה, שהעירה משנתה.

גם אבי, כפי הנראה, לא ערבה לו שנתו בלילה, שכן בבוקר יום-המחרת, משיצאנו לטיולנו בהרים, הרגשתי שההליכה קשה עליו. רוח-בוקר רעננה נשבה בהרים, ואילו הוא היה נעצר לעתים קרובות, מקנה את הזיעה ממצחו ומצווארו, וצבע פניו צהוב-כהה עד ירקות, פרט לשני כתמי סומק שפרחו בבליטות שיצרו הזויות של עצמות הלסת העליונה מתחת לעיניים.

אף אני נעצרת ונעצתי בו מבט.

התחייך אבי ואמר לי:

"מדוע אתה מביט בי כך?"

אמרתי לו:

"אתה ירוק."

אמר לי:

"הכל ירוק מסביב".

אכן, ירוקים היו ההרים, מכוסים יערות עבותים ומושקים מי-שלגים שנמסו וזרמו אל הנהרות, הפלגים ומפלי-המים.

"וגם שתי נקודות אדומות יש לך", אמרתי.

"גם פה יש שתי נקודות אדומות".

אמת-נכון היה הדבר, שתי נקודות אדומות נראו על פסגות שני ההרים שנתגבהו מולנו: שתי בקתות-עץ, שגגותיהן אדומים. אחת מהן כעין תורן קטן נזדקר מעליה ועליו צלב-עץ — בית-תפילה קטן חבוי בהרים.

כארבעים שנה חלפו מאז. והנה עתה שוב ניצב אני מול פנים עטויי ירקות, ששתי נקודות סומק בוערות בלסתותיהן, ולמטה—ראה פלא—באוקינוס ירוק של יערות וכרי-מרעה בוערים שני כתמים אדומים: שני נאות-נופש צבועי אודם מרהיב-עין רוחצים בטל ובשמש.

ורק הבדל אחד היה בין האיש שישב רכון מעל ל"אתם ראיתם" של עגנון בהרי שוייץ, לבין אבי שיצא עם השכמה להלך בהרי מנצ'וריה כדי לשאוף רוח לריאותיו הטרופות. עיניו של אבי רגועות היו, ועיניו של זה בערו. נדמה שהבחנתי בהן זיק של חימה, על-כל-פנים של עוינות, אולי משום שהפרעתיו בעיסוקו. אף-על-פי-כן משום-מה לא מלאני לבי להסתלק ולהשאירו פטור בלא-כלום. חזרתי אפוא ושאלתי: "אדוני קורא על יציאת מצריים, על עשרת הדברות, על מתן תורה?"

"לא, איני קורא", השיבני, "אני כותב על כל אלה".

"כותב?" תמתי; בידו של האיש לא היה אפילו עפרון.

"לפי-שעה, כותב בעל-פה", השיבני, "הוגה, בונה, מתכנן. ואחר-כך אעלה את הדברים על הכתב".

מבטו נתרפך. זיק העוינות סר מעיניו כליל.

השתפלתי על הכיסא שממולו, ורק לאחר-מעשה, כששבתי ובחנתי את מבט עיניו, שאלתי בהיסוס-מה:

"אתה מרשה לי?"

הוא לא ענה על שאלתי. אפשר אפילו לא שמע אותה. אכן, ניכר היה בו שהוא חושב, הוגה, בונה, מתכנן. במה? מה? על מה?

האיש פתח את פיו, ומשפתח לא פסק. שעה ארוכה דיבר בהתרגשות מאופקת, עצורה, דחושה, בקול מרטט כמיתר של כלי-נגינה בטונים גמוכים.

"על יציאת מצרים, על מתן תורה... יציאת-מצרים חדשה, ומתן תורה חדשה... אתה רואה ספר זה? על שום מה מונח הוא לפני? על שום שמתן תורה משולב כאן במערכת קוסמית, הקדוש-ברוך-הוא היה מעיין בתורה שהיתה כתובה באש שחורה על אש לבנה ובורא את העולם. אם זה פירוש לגיטימי, הרי גם הפירוש שאני כותב לתורה הוא לגיטימי. מישהו מפרשני התורה בימי-הביניים המאוחרים, אחד מאלה שנהו אחר הסימבוליזם הפילוסופי של הרמב"ם עד כדי הגדשת הסאה, פירשו את שרה כחומר ואת אברהם כצורה בנסיונם לזהות את הנאמר בתורת משה עם הכתוב במשנת אריסטו.

"ואם היה מקום בתולדותינו להציג את משה ואת אהרון בספר-הזהרה כשני שוקיו של אדם קדמון שבאילן-הספירות, מי יאסור עלי לחזות מראש את דמותו של משה בעתיד, את משה העתיד. ושיים-נא לבך: משה מסמל בקבלה את ספירת הנצח, נצח

ישראל. משה נצחי הוא. ואף התורה נצחית היא, אלא שמתחדשת היא מדי-פעם בפעם וניתנת מחדש. ארץ חדשה, שמיים חדשים, תורה חדשה, מתן חדש. פרעה חדש... מצרים חדשה... מצרים חדשה מה היא? אי ארץ אשר לא ידעה את יוסף, שביצע בה מהפכה גדולה אשר כמוה לא היתה בדבריימי אנוש? אי-שם על פני אחד מנהרות ארץ זו שט לו עתה בתיבה משה רבנו של המאה העשרים-ואחת. ולא רחוק היום והוא יתיצב בפני שליט הקרמלין ויטיח בו לאמור: 'שלח את עמי! מארץ-מצרים חדשה זו, מבית עבדים גרצעים זה'.

"אז יירך לבו של פרעה וכדי להתנקם במשה ובעמו יכניסם לספינת-חלל וישלחם אל אחד המזלות. הנה הינו — עם המסה והמריבה, או, בלשוננו-אנו, עם הניסוי הנצחי, האקספרימנט הקוסמי, שפן-הנסיון ההיסטורי מאז-ומעולם. ארבעים שנה יהיו יוצאי מצרים המודרנית בקוסמוס, עד אשר יישמע הקול בכל רחבי הקוסמוס: "שמע, ישראל!"

"כל אנטיגנות הטלביזיה תהיינה מכוונות לקול החדש. עיני כל העולם תצפינה במשה זה המבשר תורה חדשה, וכל הבריאה כולה תעצור נשימתה. "ואשר לא ידעו את יוסף ישאלו זה את זה דהומים והלומים לאמור: "הן לעולם כולו ניתנת הבשורה, מדוע פונה הוא רק לישראל, זו המדינה הקטנה במזרח התיכון..."

פלטתי שיעול ספקני מפי ושאלתי באיזו שפה תימסר הבשורה. "בעברית, כמובן", השיב האיש ללא היסוס ונעץ בי מבט נוקב-בוהן-חוקר. עשיתי מאמצים נואשים לשמור על הבעה של כובד-ראש שלא תסור, חלילה, מעל פני. כפי הנראה, הנחתי את דעתו. התהרהר קימעה ואמר: "אין, כמובן, כל קושי להתקין מערכת תרגום סימולטני לשבעים לשון בספינת-החלל".

"על-כל-פנים" אמרתי, "השאלה מוצדקת".

"איזו שאלה?"

"שאלת הצופים שלא ידעו את יוסף".

"השאלה אינה מוצדקת", פסק ברוגזה, "שהרי יוצאי מצרים בשובם אל כדור-הארץ לא ינחתו אלא בישראל".

"ומשה? האם הפעם יגיע עמם?"

פניו של איש-שיחי לבשו ארשת של ילד אובד-עצות, תלמיד שעתה-זה שאלהו מורהו שאלה שאין לו בפיו מענה עליה.

ואני שוב זכרתי את אבי, ביתר-דיוק, לא אותו ממש, אלא את הסיפור האחרון שכתב אבי, סיפורו שלו על משה.

אורי ברנשטיין: חנוישה שירי אהבה

ואז, יום פנה

ואז, יום פנה, ואז כִּשְׁסַגְרְמִי אֶת הַחֶדֶר,
וְהָעֶרֶב רֵב־צַבְעִים שֶׁכֵּלֵם זָהָב, בָּאָה
וְהַתְּדַפְקָה אֶל הַחֵלּוֹן. מְדַרְגּוֹת גְּבוּהוֹת
וְשִׁישׁ וְשִׁמְיָקָה רְצוּפָה קוֹלּוֹת דְּקִים
וְחֻבּוּיִים. הַתְּדַפְקָה אֶל הַחֵלּוֹן. אֵין
אַהֲבָה בְּלִי יִסּוּרִים, אָמְרָה. אָנִי
לְמוֹדֵת יִסּוּרִים, אָמְרָה. אֵין עֲמִי כַח לְרַחֵף עוֹד,
אָמְרָה. כִּשְׁסַגְרְמִי אֶת הַחֶדֶר
עֲמְדוּ פְּנֵיהָ בַחֵלּוֹן. עֲצִים
אֲזָרוּ כַח. רִיחַ גְּבָרָה. בְּדֶרֶךְ הַסְּמִיכָה
הַמְּשִׁיכוּ לְלֶכֶת וּלְבֹא. וּכְבֹר
יְדֵי הַבּוֹגְדָנִיּוֹת עַל הַבְּרִיחַ.
אֵל תִּרְאֵנִי שְׂאֵנִי שׁוֹנָה, אָמְרָה.
אֵל תִּשְׁלִיכֵנִי שְׂאֵנִי שׁוֹנָה, אָמְרָה.
אֵל תַּעֲזוּבֵנִי לְהִיּוֹת צַל עַל מְדַרְגּוֹת הַשִּׁישׁ.
מָה עוֹשֶׂה אָדָם וְכִאֲבוּ לְבָשָׁר אַחַד? בְּעֶרֶב
הַבְּהִיר, כְּלוֹ זָהָב, מְרֵאָה רוֹעֵד
פְּנֵיהָ בַחֵלּוֹן, מְרֵאָה צְרִיעָה קָרֵב,
מִשְׁחִית וְאֵין מוֹשִׁיעַ.

תרגיל נפחד, תעלולים

תִּרְגִּיל נִפְחָד, תַּעֲלוּלִים, עַל מִטָּתְךָ,
לֵיד הַחֲלוֹן הַהוֹלֵךְ וְכָבֵה, פַּעַם וּשְׁנֵיהָ.

עַלִי לְהַבִּיט בָּם וְלִלְמַד וְלֹא לְהִשְׁתָּאוֹת.

וְאִם גַּם כָּכָה וְעוֹד יַעֲשֶׂוּ בָּה אַחֲרַיִם,

בִּידֵיךָ הֵהֵן, בְּשִׁדְיִים, בְּבִטָּן-הַרְבֵּה

מִזֶּה יַעֲשֶׂה הַמּוֹת.

יֵשׁ שְׂעָה טְהוֹרָה מִחֲרָקִים וּמֵאֲבָק וְאֲנִי תְנוּט בְּךָ,

תְּמִיר וּמַהֲלָל, דְּבוּרָה מְזוּנָקָת בְּעֵנָבֶר.

אֲבָל כִּכְר מְקַפְלִים הַנּוֹדִים אֶת אֵהָלֶם.

הָאֶפֶק הַלוֹהֵט מִכָּה אוֹתָם אֶחָד אֶחָד,

הִזְהַר מִכְּלָה וְאֵת הִירִיעוֹת.

כל הלילה רעד הרוח

כָּל הַלַּיְלָה רֵעֵד הַרוּחַ, בְּנִינִים

בְּנִינִים. עַל מִטָּתִי, עַל הַגֵּב,

מִבְּקֵשׁ לְשִׁמֵּעַ אֶת הַיָּם. אֲנִי מִלְּבִישׁ

אוֹתָךְ גּוֹף וּמִסִּיר מִמֶּךָ גּוֹף.

חִוֵּט דָּק וְלוֹהֵט גוֹתֵר מֵעֵמֶךָ: מְכֹת

תְּשׁוּקָה מְאִירָה. וְכִכְר לֹא פֶה לְפֶה,

כִּכְר לֹא גּוֹף לְגּוֹף, כִּכְר אֶצְבָּע נוֹנֵעַת,

תְּנוּעָה יְחִידָה, נְסוּטָה וְדוֹאָה:

מִרְאֵה שַׁחַף פָּרוּשׁ. כָּל הַלַּיְלָה

רֵעֵד רוּחַ וְקָם עֲלֵינוּ לְכֹלוֹת. לְקִרְאָת

בְּקָר בָּאוּ וְאָמְרוּ: בְּשׁוֹרָה. רְאִיתִי.

אֵךְ לֹא נִשְׁמַע דְּבָר. הַרוּחַ

כִּכְר עָבֵר. הֶעֱץ נִרְתַּע. הָאוֹר,

כָּלוּ פְּסִיעוֹת וְהִסְתַּלְקוֹת, בְּרָא קִירוֹת,

בְּרָא מִטָּה, בְּרָא לִי גּוֹף. אֵת

יִשְׁנָה וּמִרְחִיקָה. וְאִיזָה סְפוּרִים

סְפוּרוֹ וְכִמָּה מִסְּעוֹת כְּדִי

לְשׁוּב, לְפָנוֹת הַבְּקָר, הַנָּה.

אדם קם ויודע

אדם קם ויודע שזה יום הרעה.
השמים מראים לו. והעיר מלאה.

והשופה ורמה ותרנית האהבה
שאתו. והוא יודע את טיבה.

והיום משכיח תמונות מספר
ובורא אחרות. והוא רואה עפר.

ובידיים בן עשה מעשים הוא נוטל
את אהבתו השבירה ודקה ומחמתל.

אדם קם ויודע מה ילד יום.
ורק לילה נושא אותו ממקום למקום.

רק כשאתה מרחיק

רק כשאתה מרחיק אתה רואה את המשופה,
ומעבר לה את העצים הנפתלים, את הררי
ארץ הערפד שלך מעל להם
את המטוס, יצוק ומהבהב ויחירי.

ואז הוא גם ילד גוף אהבתו,
ואינו יודע אם יקום והיא אתו.

רק כשאתה מרחיק אתה רואה את העינים,
סביב להם העור שלך והשער, סביב להם הפר,
ומסביב -

הארץ הטובלת בנגחות.

רק כשאתה מרחיק אתה רואה אותות
של מצוקה. וכמו על פני מפה, סביב
לאדמה מפרת, למעונות, סביב לאהבה
המפרטת והעקשנית, כחול עמק
שטוח ונוצץ של ים ללא סימן.

כחול עמק ואלמוני של ים נוטל-איים,
ועל פניו הקצף מלחש ומבשר
כליה זוהרת ומתמדת, אהובה.

נואיר אגסי: ריזא עבאסי נוצייר נער

ריזא עבאסי מציר נער וָרד
במכחול שְעֵרָה אַחַת
עַל גִּיר קֶלֶף עִם חֲרִירִים
עמוּדֵי עֶרְבֶּסֶק
מִבְעַד לַחֲלוֹן עֵינָיו
תְּפוּחִים לְחֵייו אַחוֹרָיו הַנָּאִים
יִשְׁקַע בָּם רִיזָא עֲבָאסִי
מֵעֲדוֹת יִשְׁתַּכְּשֵׁךְ
הַנְּעֵר יָקֹד קִידָה
רִיזָא עֲבָאסִי יַחְרוֹ דְּבָלִים וְתַמָּרִים
הִנֵּה צוֹאֵר עֲלֵמִים נָאִים בַּמָּאָה הַיּוֹ
רִיזָא עֲבָאסִי צִיר מִיְנִטוֹרוֹת
פְּרָסִי מְכַחֹל שְעֵרָה אַחַת.

בן־עמי שרפשטיין: אחת־עשרה התנוציות של הנוצב הנויסטי

כיצד, בעצם, יכולים אנו לדון את המיסטיקה, ובאיזה אמצעים? אף כי זה זמן רב אני מהרהר בדבר, הרי עתה לא משפט פשוט נותר בידי אלא התרשמות מורכבת. עתה כמקודם, הרגשתי היא שהמיסטיקה ניתנת במידת־מה לבדיקת השכל. נדמה לי שהמיסטיקה ניתנת להבנה בערך כמו אהבה או כלכלה, שאותן אין אנו מהססים לנתח. על־כל־פנים, גונים כה רבים יש בה עד שעלינו ללמוד להדול מלדבר בה תמיד בלשון־יחיד.

הווייתו של מיסטיקן יכול שתהיה מיוחדת לו ממש כמו שיצירת־אמנות מיוחדת לאמן האינדבידואלי. אך אפילו נתעלם מעצם ייחודן של חוויות מיסטיות ונסוג אותן על־פי סגנוניהן החוזרים־ונשנים, אפשר יתברר לנו שאין אנו יכולים להעלות הכללות מאירות־עיניים על כולן בעת־ובעונה־אחת. לכן השימוש שאני עושה בלשון־יחיד, "מיסטיקן" או "מיסטיקה", הוא שימוש־שבקירוב, ובעיקר הוא בא לצורך הקיצור. תמיד יהיו חריגים למשפטים שאני מוציא. אבל דאגתי פחות לחשוב על חריגים מאשר להישאר פתוח לאפשרויות. תחת לסיים בהגדרה חותכת של המיסטיקה, אני מעדיף את מערכת סימני־ההיכר המשתזרים שלה, שכל אחד מהם קרוי בפי 'תמצית' מפני שהוא עשוי לשמש הסבר שלם ואם גם מצומצם.

בגלל השתזרותם של סימני־ההיכר אשר מצאתי, לא תמיד הם נבדלים בבירור זה מזה; אבל אני סבור שכאשר תופסים אותם יחד מעלים הם את המיסטיקה, כפי שהתקיימה למעשה, במידה מתקבלת־על־הדעת של שלמות. אשר למספר סימני־ההיכר היסודיים, אחד־עשר, אינני יכול להצדיקו לא בטעמים מיסטיים גם לא בטעמים בלתי־מיסטיים. פשוט, זה המספר שהעליתי. יש מסורת שלפיה מספר זה מציין הפרזה, ומתוך שהוא עולה על העשרה של עשרת הדברות—גם חטא. אפשר אפוא שהמספר מציין שאני עומד לחטוא נגד המיסטיקה, כי על כן נכון הדבר שניגש אני אליה במידה של קרירות, ולפעמים של איבה.

ואלו התמציות שמצאתי: זהות; הפרדה; יחידות; הכללה; זרות שבהיכרות; הרקה; תוקפנות; מצפון; היפוך־המראה; הומור; מציאות. המציאות, כסימן־ההיכר הקריטי, מובאת במקום האחרון. לגבי מיסטיקן, דומה יהיה אולי כי זו התמצית היחידה שכדאי להדגישה, אבל נטייתו היא, אחרי הכל, להעלים עין מהרבה סימני־היכר מעניינים יותר של החוויה, שלו לא פחות מאשר שלנו.

התמצית הראשונה היא הזהות. אפילו המיסטיקן מודה שהדברים נראים שונים זה מזה, אבל השוני שביניהם, הוא אומר, אינו אלא אשליה. בעצם, הוא אומר, אין כלל

אבנים, פרפרים, טיפות גשם, התולים, עצים, דולרים, בתים, הודים, יהודים, אנשים ששמותיהם לואיגי, חיים או מרגוט, או אפילו אתה או אני; ליתר-דיוק, כולם אותו דבר עצמו, שהוא שונה מכל ההבדלים שביניהם. ביסודו של דבר, אבנים הן פרפרים, פרפרים הם טיפות גשם, טיפות גשם הן התולים, וכן הלאה. בלשונו של הפילוסוף כבד-הראש, הרב ומקנא לעצמיותו, פיכטה, "ההוויה היא דבר יחיד בהחלט; אין כמה הוויות אלא רק הוויה אחת".¹

המיסטיקנים האינטלקטואליים יותר לא די שהם מכחישים שיכולים דברים להיות שונים אלא, כפי שידוע לנו, מנסים הם להוכיח שאינם יכולים להיות שונים. בנקודה זו, נוכל לסקור בקצרה את הטכניקות האינטלקטואליות אשר פיתחו. טכניקה אחת כזאת, שאותה יכולים אנו למצוא אצל ממשו של אפלטון, פרזקלוס, היא לזהות את הממשי עם היחיד-בתכלית, ואת היחיד-בתכלית עם הטוב-בתכלית. טכניקה נוספת, זו של אפלטון ושל הפילוסוף ההודי, שאנקארה, גורת גזירה-שווה בין העולם שאנו מדמים לחוש אותו לבין אשליה חושית, צל, אומר אפלטון, המוטל על-ידי תמונה ובטעות חושבים שהוא איש חי—או חבל, אומר שאנקארה, שבאור בין-הערביים הוא נחשב בטעות לנחש. כביכול נאכפה האשליה על הממשי לבלי-תיאור.

עוד טכניקה אחת, מזרחית ומערבית, אמורה להוכיח שהכל הוא תודעה. היא מדגישה שאין אנו יכולים להפריד בין הרוצה לנראה. היא מזכירה לנו שהתודעה יוצרת חלומות, והיא מחייבת אותנו לראות כי אנו גם חולמים את החלום של העולם שלכאורה איננו נראה כחלום. יש רק תודעה, אור בלתי-ממצמץ המשווה צורות נתפסות לעצמים, הנפרדים למראית-עין, הנכנסים למעגל הארתו. אבל הם כביכול הנכנסים ויוצאים, תוך שהם ממצמצים ודועכים לסירוגים, בעוד הדבר נשאר שרוי בבהירות ללא צל, שקוע בעצמו בלבד.

ועוד טכניקה אחת היא להוכיח את היחסיות של כל דבר שאנו רגילים לחוש בו או לחשוב עליו. הטכניקה הזאת, אותה פיתחו בצורה הקולעת ביותר ה'לוגיקנים' הבודהיסטיים, יוצאת מן ההנחה שכל דבר ממשי צריך להיות בלתי-תלוי, צריך הוא, כלשונו, ל'הוויה עצמית' משלו. אין למצוא שום דבר כזה בחוויה הרגילה מפני שהממשי הוא 'חסר-סימנים' ו'ריק'. באיזה אמצעים נוכל לתפוס את האמת הזאת שאין לה מלים? על-ידי ההוכחה הדיאלקטית של היחסיות של כל מה שנחשב אמיתי, עם שתגלה התבנית הדיאלקטית "כמסגרת המוליכה מעלה מן הארץ" בכיוון האמת ה'ריקה', שאינה מאשרת ואינה מכחישה מאומה. הדיבור, שהוא אמנות ההמחשה והאישור וההכחשה, מטבע-בריאתו אינו יכול להיות נאמן לאמת הזאת. ולכן "החכם מבחין בעלייה ובירידה של הדיבור, או הזמר, או הרעש, או קול כלשהו. אין הם אלא רגעים וריקים; כל דיבור דומה להד". ולבסוף, "האוסר מתבטא בחדול כל מחשבה, בהשקטת הריבוי".²

תפיסות אלו היו להן מקבילות במערב. דוגמה מן הזמן האחרון יוכל לשמש לנו לדוויג ויטגנשטיין. ב"מאמר לוגי-פילוסופי" שלו טוען ויטגנשטיין כי כל שהוא

בעל ערך כשלעצמו חייב להיות נחוץ, בלתי-נברא, בלתי ניתן להריסה, ובלתי-משתנה; אבל כל מה שנמצא בעולמנו זה הריהו דבר שעל-תנאי, כלומר יהסי. בדברו כקריפטובודיסט אפשרי, הוא אומר לנו כי "אם יש ערך שהוא בעל-ערך, חייב הוא להיות מחוץ לכל מקרה והיות-כך. כי כל מקרה והיות-כך הוא דבר מקרי. המוציא אותו מכלל מקריות אינו יכול להימצא בתוך העולם, שאם כן שוב יהיה זה מקרי. הוא צריך להיות מחוץ לעולם", או, בלשון-המונחים הבודיסטית, חסר-סימן. מה אפוא, לדעת ויטגנשטיין, שימושה של הפילוסופיה שאותה בא להציע? "אמית-רות", הוא משיב, "מתבררת מתוך שהן מוליכות את כל המבין אותן לכלל הכרה שבסופו של דבר הן שטויות—לאחר שטיפס ועלה עליהן—בעזרתן, עליהן, על-גביהן. (כביכול עליו להשליך את הסולם לאחר שעלה בו). עליו להתגבר על האמירות האלו: אִרְאֵז יִרְאֵה אֶת הָעוֹלָם כְּנוֹנָה".

בסופו של דבר, הוא אומר, אין מה לומר. שומע אתה את אנחת איש־השיחה שסוף-סוף נלאה והופנם:

"דבר שאינך יכול לדבר עליו, עליך לשתוק עליו".

שיטות פולמוס מעין אלו, שהומצאו בעיקר בהודו, והושחו עד קצה גבול האפשר. יכולים היינו להעלות בזכרונו ההיסטורי את המיסטיקנים הלוחמים לכיתותיהם שהגיונם סיחרר ראשי מלכים וקבע את גורלם של מגזרים גדולים. לפני שנים אחדות בלבד עדיין היו מאמנים את הפילוסופים או התיאלוגים המיסטיים של טיבט לקרב נימוק-כנגד-נימוק, שבו היו מחריפים את מחץ ההגיון במבטי-זעף, עמידות מאיימות וקול מטיל-אימה עד כדי אמנות. חובה עלי להודות כי נראה לי שאמנם יאה לנהל קונגרס פילוסופי בסגנון של התאגרפות-צללים.

עד כאן באשר לטכניקות האינטלקטואליות. אבל הואיל ואין לסמוך עליהן בלבד שתשגנה את הזהות, מתלוות להן או מחליפות אותן טכניקות של תפיסה, גוף ורגש, שלא לדבר על ההקרנות והדרמות המפורשות.

הטכניקות של התפיסה-בלבד מכשירות את המיסטיקן להפנות את חושיו לתוך עצמו. שוב לא יוכל להתמיד בחיזור החזותי וחסר-הדאגה אחר כל עצם מושך-לב הנקרה לעין. יושב הוא איתן בתנוחתו היוגית ולוטש עיניו אל עצם נבחר ואל בתר-הדמות שלו עד שבתר-הדמות מוגדל כדי זיו חודר המרכז אותו עד אחדות. או שהוא לוטש עיניים, אם אמנם זה הביטוי הנכון, אל עצם בלתי-גשמי, מתאחד אתו, כך הוא סבור, וסופו נעשה בלתי-גשמי או בלתי-מושאי באותה מידה.

האימון הגופני מיועד במידה רבה, כידוע לנו, ללמדך לגשום במיקצבים קבועים מראש ולתפוס את התנוחות היוגיות השונות. נשימה קצובה, מחוברת או לא מחוברת עם אמרים מאגיים, אופפת את המיסטיקן בשורה ארוכה של שאיפות, עצירות-נשימה ונשימות של קשב ותשומת-לב; התנוחה שהוא תופס לו קושרת את גופו כמין חבל שלם-לעצמו; והנשימה והתנוחה כאחת שומרות על חושיו שלא יתרוצצו אנה-ואנה על-פי דרכם. ומפני שאין רצונו להשאיר את רגליו על האדמה, זה המסד האבני, הפלאסטי של חיינו החמריים, דוחק אותן המיסטיקן בין ירכו וכך הוא מוכשר יותר

להיכנס למצב של זהות. הואיל ורצונו להישאר לא מרוחק מכל דבר שמחוץ לאני הפרטי שלו ולא קרוב לשום דבר מחוצה לו, אין הוא תופס אלא את גופו שלו. אין ידיו צריכות לשמור על שיווי-משקל משתנה על-ידי טילטול או אחיזה במשהו אחר; אין הן נשלחות למצוא דבר או מאום; אין הן מציינות ריחוק או מגע—אלא עם עצמו. ואם נמצא אתו איש זולתו, קרוב לוודאי שינצל אותו (או אותה) לגרותו להזדווג עם עצמו כביכול, ובכך יוכל לשמור על עצמו, כולל זרעו היקר, שלם לבלי-חֶסֶר ומסוגר-בתוכו.

אשר לטכניקות הרגשיות, משתמשים בהן להחריד או להעיר את המיסטיקן להתעלות, אך אולי לעתים קרובות יותר לעודד סלידה מדברים חמריים, ובכלל זה מן האני הגופני של המיסטיקן עצמו. אותו בודיסט עצמו שמלמדים אותו לבחול באוכל, מלמדים אותו גם להתבונן ולהגות בשלושים-ושנים' חלקי גופו, משערות ראשו ועד דמעותיו, זיעתו, רוקו, מיץ-אפו, נוזל-פרקיו ושתנו. הוא מרכז מחשבתו באחד מן החלקים ואחר כך הוא חושב, לאט-לאט ובקפידה, על צבעיו, צורותיו, ריחותיו, מקורו ומקומו, שפולם כאחד דוחים ומגעילים. אבל ב-בזמן שדברים מסוימים מתקשרים בדרכים כאלו אל כל הרגשות השליליים שבגדר האפשר, הרי זה שאינו מיוחד, שהוא אחיד אפילו מכדי לתת בו סימני-ייחוד חריפים, מתקשר למצב-הוויה שאפשר לקרוא לו התעלות שקטה.

כך מהותו של כל דבר מיוחד מורחקת ממנו. כל דבר, רוצה לומר כל דבר בר-זיהוי, שיכולה התודעה לדעת עליו, מוכח שהוא אפס, מבחינת השכל, נעדר מבחינת התפיסה, ומגעיל מבחינת הרגש. תשומת-לבך מועתקת מן העצמים הרגילים שלה אל התהליכים שבהם אתה יודעם. מנסה אתה לראות לא איוה מראה אלא את הראייה שלך, לשמוע לא קול אלא את השמיעה שלך, לחשוך לא באיוה הנאה אלא רק בחשק שלך. ואולם אין זה הסוף. התרכזות נוספת גוזלת מצורות התודעה השונות את ההבדלים שביניהן. תחת שתהיה רואה את ראייתך, שומע את שמיעתך וחושק בחשקך, גותר אתה—כך יש לחשוב ולקוות—בתודעה שאין בה שום הבחנה כלל. הכל אחיד עד כדי כך שלא גותר דבר לתפסו.

אומרים כי לשמע האפשרות להגיע למצב שכזה שואל תלמידו של המיסטיקן :

"מה פירוש 'אין מה לתפוס'?"

הוא שואל, ורבו משיב :

"היכולת לראות אנשים, נשים ואת כל מיני ההופעות ובתוך כך להישאר בן-חורין מאהבה או סלידה משל כאילו למעשה לא נראו כלל—הנה זה הפירוש של 'אין מה לתפוס'."

שואל התלמיד :

"הדבר המתרחש כשאנו עומדים בפני כל מיני צורות ודמויות קרוי תפיסה. האם אנו יכולים לדבר על תפיסה כשאין שום דבר עומד בפנינו?"

התשובה היא : "כן".

אז ישאל התלמיד :

"כאשר משהו עומד בפנינו, משמע שאנו תופסים אותו, אבל איך תיתכן תפיסה כאשר אין שום דבר עומד כלל בפנינו?"

והמורה ישיב או:

"מדברים אנו על אותה תפיסה שאינה תלויה בנוכחות העצם או בהיעדרו. וכיצד? הואיל וטבע התפיסה הוא נצחי, אנו מוסיפים ותופסים—בין אם העצמים הם בנמצא ובין אם לא. מתוך כך אנו למדים כי אם גם העצמים דרכם להופיע ולהיעלם, הרי התפיסה אין דרכה לא להופיע ולא להיעלם".

התמצית השניה היא ההפרדה. האחידות שעליה דיברנו, מגיעים אליה על-ידי הפרדת המציאות מן המערפל אותה, לדעת המיסטיקן. אבני-הבוחן הרגילות של מציאות הן התפיסה, ההרגשה והשכל, והללו נשארות אבני-בוחן גם בשביל המיסטיקן. אין הוא דוחה אותן דיוקה אלא הוא מפרידן מן העולם החיצון. אם לשעבר משקיף היה מחלונותיו ויוצא אלא מן הדלת שלו, הרי עתה הוא מוריד את תריסו ונועל את דלתו. הוא מוסיף להדליק את אורותיו ולפקוח את עיניו, אלא שהם מוטבים פנימה לתוך עצמו.

צאו וחישבו על ההפרדה שמפריד המיסטיקן בין העולם שאנו רואים לבין המציאות שלפי גירסתו היא מסותרת בו או מתחתיו. בעיני מי שאינו מיסטיקן, העולם שוקק תנועה; אפילו בשעה שהדברים דמומים-ביחס הרי המסתכל בהם הוא בתנועה; ואפילו כשהוא דמום-ביחס, לפחות עיניו נעות שעה שהן קולטות אותם. העולם רווי צבעים שונים, הטבועים בדברים השונים שאנו רואים או, מבחינה חזותית, מהווים את הדברים הללו; והעולם והדברים המהווים אותו הם תלת-ממדיים למראה ולהרגשה. כל המשפית את תנועתו של העולם מפחית את הריווי של צבעיו או מערבב את מקומם, או מחליש את תחושת תלת-הממדיות שלו, והוא גם גורם לו שייראה ממש פחות. כאשר בכל אשר תביט רואה העין רק אותו צבע חסר-מירקם, דומה כאילו הצבע מרווה את המרחב ולא איזה מישטח שבריוחוק מסוים מאתנו. מחמת האחידות המדויקת של הצבע נמוגים המרחקים. זאת ועוד, כאשר, בתנאים של מעבדה, אותה תמונה מוקרנת בלי הפסק על אותה נקודה ברשתית, התמונה מהבהבת ונעלמת. אנו רואים עם שאנו נעים ומפני שאנו נעים, וחוסר-תנועה מדויק מעורר את עינינו.

מה שאנו לומדים במעבדות הפסיכולוגיות שלנו ידוע לו למיסטיקן מן המסורת או מתוך נסיון אישי. הואיל והוא חש עצמו אסיר בעולם הנע, המגוון, המוצק, נמלט הוא על-ידי שהוא עוצר אותו, מאפיר אותו, ומפורר אותו. יושב הוא דמום ככל אשר יוכל. הוא מדמים את עיניו. שארית התנועה, כי תמיד יש קצת, דומה שאין היא תנועת עצמים אלא זו של התודעה. פעם אחת, כך מספרת מעשיה ישנה, מתווכחים היו כמה נזירים סיניים על ניפנופו של נס. אחד מהם אמר שהרוח היא עילת התנועה, שני אמר שהתנועה היא אשליה, ושלישי אמר שהניפנוף הוא הוצאת צירוף מסוים של סיבה ותנאי. אבל רבם, הויינג, הנחשב מיסד הן-בודיום, נכנס לתוך דבריהם ואמר "אין כאן לא רוח ולא נס אלא מחשבתכם המתנפנת". ודאי, גם את ניפנוף המחשבה

אפשר להשביח, אך תחילה יש להפריד את הניפנוף מן העצמים ולשכננו במחשבה בטרם תוכל המחשבה לקבל עליה להשביח, כלומר—להשביח את עצמה.

כדין התנועה כך גם דין הצבע ותלת-הממדיות. ההבטה הממושכת הנכונה מפרידה את הצבע מן העצמים והופכתו לצבע-מרחב שכל מקום הוא מקומו. שארית תלת-הממדיות משופנת באימוץ-העין של המיסטיקן עצמו וברחבות הפנימית שלו. בדומה לתנועה, סופו של מרחב שהוא מתקיים רק בתוך עצמו. הואיל ושוב אין הוא "מעזור בעין" או "חירש בתיפוף אוזן", הרי הפריד את המציאות מן החוץ והעביר אותה פנימה. לשעבר היה לו לעולם מספר בלתי-ספור של מרכזים עצמאיים, פחות או יותר; עכשיו יש לו מרכז אחד, שהוא של המיסטיקן עצמו.

כשהמיסטיקן משתחרר מן העיורון שעניו גוזרות עליו, לפי סברתו, הוא נעשה כמו ילד קטן, "כמו תינוק שעדיין לא למד לחייך", כי אין הוא מוצא אנשים מסוימים לחייך אליהם. כתינוק, הוא מבולבל ושרוי-בנות. "הוא אומר, 'מחשבתי כשל סכל—כמה היא גבוהה! אנשים המוגנים שרויים בבהירות. רק אני לבדי רדום. אנשים המוגנים שרויים בדריכות. רק אני לבדי מבולבל. שקט כים; כמו רוח עזה שאינה פוסקת לעולם. בני ההמון כולם יש להם תכנית. אני לבדי טיפש וחסר-נימוסים. אני לבדי שונה מן האחרים ונח לי שהאם מיניקה אותי."⁸

ילד מסוג זה מופרד או בלתי-תלוי במובן זה שאינו נאבק נגד שום דבר; רוצה לומר, כל-כולו הוא תלוי באיזה דבר גדול יותר, משולב בו ומשוקע בו. הוא נפרד מעולמו מפני שאין להפרידו מעולמו שלו. הילד המיסטי הזה דומה פחות לילד המצוי, המגיע לאט-לאט לעצמאותו. מאשר לפעוט העיור, אשר זמן רב לא יוכל לשלוט בעצמים ואולי אף לא לתפסם, לפי שהם מופיעים וחוזרים ומופיעים לפניו באופן פתאומי ומקוטע. כשהוא נעזב לנפשו, הוא פחות 'אני' או 'אחר' מילד שרואה. הוא מתנועע בעריסתו, הוא מגיף בידיו, הוא עומד, הוא שוקע לתוך תרדמת-החושים החיצונית המלווה את התנסותו הפנימית של עצמו. להבדיל מן הילד הרואה, המתאהב בחיצוניות, יות, הרי הוא העיור מתאהב בפנימיות. טוקאראם, המשורר ההודי בן המאה ה"ב, היה מיסטיקן "מעזור" מרצון, אבל מבטא היה את הילד העיור שלא-מרצונו, המופרד ועם זאת בלתי-מופרד, כאשר אמר:

אני מטבעי עיור

בפני חדלי-התווים.

בעיני-התנועה חדלתי-ניע.

מאנשים, איני רואה מאום.

נשאר אני בזה המקום

שבו נפלו 'אני' ו'שלי'.

כל הנרצה בלתי-נרצה לי.

נתוק מן האפסות,

אשרי הוא שינה

על ראש ההר

אליו אגיע בלי לתת דבר.⁷

הפרדת החושים והאני מן העולם הרגיל, החיצון, מקבילה לסוג אחר של הפרדה—של אידיאלים או ערכים. בעיני מתנגד, אולי דומה יהיה כאילו המיסטיקן פורש מן העולם מפני שהוא חלש מכדי להתמודד עם דרישותיו. אבל המיסטיקן עשוי יותר לראות עצמו בחינת אידיאליסט עקשן המגלה איך להשיג את האידיאל. רצונו להתרומם מערכים נודדים לערכי-קבע, מן האני המוגבל שלו אל המסורת המיסטית ואל המציאות אשר בה האמת, היופי והטוב אחד הם. על-ידי איזה מין הפרדה או מיצוי, הוא עובר מגיבוריו אל גבורתם ומדברים ומעשים בעל-ערך אל הערך כשלעצמו. הוא חושב בסגנון אפלטוני: כל אשר נחשק בו, הרינו חושקים בו בגלל ערכו; מכאן שרק הערך הוא בעל-ערך באמת; ואולי אפשר יהיה להפיק מן הערך עצמו את בעל-הערך שבתוכו, את מהותו. המיסטיקן מחזיק בידו את החוויה בחינת פרי או אגוז. את הפרי הוא מקלף, את האגוז הוא מפצח, והוא משליך את הייחוד, הקליפה, של המיוחד, ונהנה מבשרו, אשר לו קראנו זהותו. הוא חי בקהילת האנשים אשר "חדרו אל הגרעין". הוא אומר, שוב במסווה של טוקאראם:

"קליפתו של אגוז-הקוקוס קשה, ואילו בשרו משיב-נפש. למה לבחון את החוץ שעה שטהור הוא בפנים?... הקרום של קנה-הסוכר שחור; מה-מצוין הלשד בפנים!... הטעם הוא השכר, אומר טוקא; המראָה במה נחשב הוא?"⁸

התמצית השלישית היא הייחוד. לנוכח הדברים הקודמים, 'זהות' ו'הפרדה', ברור שהמצב המיסטי חייב להיות יחיד-במינו, על-פי קנה-המידה שלו; אבל ייחוד זה יש בו משום גזירה-שווה מאונסת. לומר כי יש רק מציאות אחת ולומר כי המציאות היא יחידה-במינה, אין זה אלא כפל-דברים. ברגיל, כשאיוה דבר הוא יחיד-במינו בעינינו, הרי שלא-מדעת לפחות אנו משווים אותו למשהו שאינו יחיד-במינו. והנה, נוכל לבחור לחשוב שהטבע הוא יחיד-במינו, כלומר שהוא סך הכל של כל הנמצא, וכי, כמובן מאליו, יש רק סך-הכל אחד כזה. אולם הייחוד של המיסטיקן איננו סך-הכל אלא השלמות חסרת הדיפרנציאציה שמחוצה לה. אין שום דבר יחיד-במינו או דומה. אי-אפשר לחוש או לתפוס את ייחודו, לדיוקו של דבר, בהתיחס לאיוה דבר אחר, כי שום דבר אחר אינו בנמצא. הייחוד הזה הוא תואר-ההפלגה המוחלט שאין לו שום השוואות או שיעורים. כל זמן שאנו מבינים שהוא תואר-ההפלגה אין כל הבדל בדבר אם הוא נחשב המירב, שהוא מקיף את הכל, או המיזער, שהוא חודר-בכל ומרופז-בתכלית. הזהות של המירב והמיזער מודגשת על-ידי גיא-אפלטוניקנים בעלי גטייה מתימטית. ניקולאוס קוזאנוס כותב בסגנון אפייני:

"המירב המוחלט הוא למעשה המושלם ביותר, כי בפועל הוא כל מה שיכול הוא להיות. מהיותו כל מה שהוא יכול להיות, הריהו, מאותו טעם עצמו, גדול ככל שיוכל להיות וקטן ככל שיוכל להיות. ממילא המיזער הוא זה שאינו יכול להיות פחות

ממה שהינו; ומאחר שנכון הדבר גם לגבי המירב, ברור מכאן שהמיוער זהה עם המירב".⁹

במתימטיקה, כפי שאנו רואים, נוטה הניאואפלטוניות הזאת אל האינסופי והאינ-פיניטיסמלי. על-פני השטח, לפחות הבודדים נוטה יותר לאינפיניטיסמלי, כלומר הוא מנסה לנפץ את האחדות וההמשכיות של הכל, כולל האני. לכן הקדוש של הילוגיקן הבודיסטי קיים בנקודת-הרגע היחידה-במינה, חסרת-הסיבה, השלמה-לעצמה. כשהוא מנותק מן הקטיגוריות של מחשבת האדם ומן המרחב, הזמן והסיבה, חפשי הוא מכל דאגה. בהשתקעותו חסרת-הדאגה ברגע, הוא דומה לנהנתן (הידוניסט); אבל זהו רגע מיטאפיזי, מיסטי, ולא נהנתני. לגבי הקדוש נגמרה ההיסטוריה, ויחד עמה ההתחייבות, הגמול, העונש, הצער והתקוה. אם נתעלם מהבדלים שבדוקטרינה, דומה שהוא דומה למדי למייסטר אָקהארט האומר כי רגע-העכשיו בבריאת האדם, רגע-העכשיו באחרית ההיסטוריה האנושית ורגע-העכשיו שבו הוא מדבר מאוחדים באלוהים, אשר בו יש רק 'עכשיו' אחד. "ראו!" הוא קורא, "האיש החי באור האלוהים אין בו הכרת הזמן שעבר ולא הכרת הזמן שלעתיד אלא רק ההכרה של נצח אחד... לכן אין הוא מפיך שום חידוש ממאורעות העתיד, גם לא מן המקרה, שכן הוא חי ברגע-העכשיו שהוא, בהכרח, 'עוטה ירקות רעננה'".¹⁰

התמצית הרביעית היא ההכללה. כל המיסטיקה, כל התמצית שהזכרנו אותה ושזכיר אותה, זקוקה לה. המיסטיקן רוצה שתהיה לגבולותיו גמישות אינסופית. הוא סבור ש"עליו לראות בדיפרנציאציה של עור הגוף כעין חומר", א-אז, סבור הוא, יתפוס כל מה שבתוך החומה פנימה בחינת חלל ריק, ריקנות פנימית. מעט-מעט יש למחות את החומה המגבילה, הריקנות הפנימית תצטרף אל החיצונית, והאדם יעשה תודעה כל-חודרת, כל-כוללת.¹¹

הגמישות האינסופית או החדירה-בכל האינסופית הזאת אפשר להפיקה מכל הרגשה ניצחת, בין חיובית ובין שלילית, כמו גם משוויון-הנפש. לכן המיסטיקן מקדם בברכה מצבים קיצוניים. במחושב יותר, הוא מפלח איזה אבר של גופו במכשיר חד ומתרכז במקומו המדויק של הכאב עד שכל דבר אחר נעלם משדה התודעה.¹² העקרון הוא לצבוע את העולם כולו באותו צבע, להציליו כולו באותו צליל, להחדיר בו כולו אותו מצב של הוויה. עקרון זה ידוע לנו מן הנסיון הרגיל שלנו, מן האופטימיות, הפסימיות או הדיכאון הרגילים שלנו, אף כי בדרך-כלל אין הם שוטפים ומציפים אותנו עד כדי כך שנתפשט ונלבש ממדים מיסטיים.

אולי נזכור הרגשה אחת מתוך מה ששייך, לפי דעתי, לעבר המשותף שלנו. נזכור את הפחד וכמה הוא יכול לחדור ולמלא אותנו, במיוחד בראשית חיינו. תינוק, ויכול זה להיות כל אחד מאתנו, שוכב דומם במיטתו. הוריו יצאו מן הבית. אין איש לקרוא אליו. התינוק נע הלך-ושוב בין תרדמה להקיץ. בזמן שהוא חולם כמעט אינו מבדיל בין חלום למציאות, והמעברים התכופים, ולפעמים הארוכים, מתרדמה להקיץ יש בהם הרבה מתכונתו של חלום, כמו במקרה המוזר אך האפשרי מבחינה אִמפירית

של אדם הישן בעיניים פקוחות. דווקא משום שאין כל מנוס, עלולים כל רעש או תנועה קלים ביותר להפחיד את התינוק. וראתו מקיפה את החדר, החדר עצמו מתמלא יראה. על-ידי התאווה מנסה התינוק להשאירו דמום, ריק מכל תנועה, עצם או איש חדשים, כי כל מה שמשנתה או נע בתוכו נע בתוך התינוק. פחדך מפני החדר אינו שונה מן הפחד לנפשו, דממתך היא דממת החדר, האני והחדר זהים. אפילו כשהוא מוגדל לממדיו של חדר, מוסיף הילד לחוש עצמו קטן, כי קטנותו היא פשוט פחדו, ושיעור-החדר שלו הוא פשוט רגישותו המוגדלת לפחד.

בחיינו של המיסטיקן, הפחד ושאר הרגשות הלא-נעימים אינם אפייניים בדרך-כלל לחוויה המיסטית שלו באשר היא אלא הם קודמים לה ואולי שרויים ביסודה. החוויה המיסטית, או משהו דומה לה דו-הצורך, יכולה להיות דחית המציאות הגשמית כתוצאה מפחד גדול, כמו בשעה שעצירי מחנות-ריכוז או טייסים בקרב מתחילים לחוש כי מה שעובר עליהם אינו קורה להם בפועל-מש. יהיו הטעמים אשר יהיו, יכולה הרגשת ההכללה להיות גם שלווה או אקסטאטית. ליה-צו נוטה להיות שלן ולבוא לידי ביטוי בלי התרגשות. הוא אומר:

"גופי שלום לו עם מחשבתי, מחשבתי שלום לה עם כוחותי, רוחי שלום לה עם האין. כל-אימת שפועל עלי הדבר הפעוט ביותר שבנמצא או הצליל החלוש ביותר, בין שרחוק הדבר בין שמונה ארצות-הספר ובין שהוא סמוך וקרוב בין גבותי לעפעפי, הכרח שאדע אותו. ואולם אין אני יודע אם תפסתי אותו בשבעת החורים בראשי ובארבעת הגפיים שלי או אם ידעתי באמצעות בטני ואברי הפנימיים. זוהי פשוט

ידיעה-עצמית"¹³.

המורה האופאנישאדי נסחף פחות והוא דמום יותר בתוך ההוויה. אף-על-פי-כן הוא אומר לתלמידו כי עירו האמיתית השלמה של בראמה היא לבבו, או שהיא בלבבו. בלבבו, הוא אומר לו, יש פרח-לוטוס קטן, ובתוך הלוטוס מרחב קטן אבל גדול. "ככל שמתרחב מרחב-העולם הזה", הוא אומר, "מתרחב המרחב שבתוך הלב. הוא מכיל בתוכו שמיים וארץ כאחד, אש וגם רוח, שמש וגם ירח, ברק וכוכבים, מה שיש לך כאן ומה שאין לך; הכל כאן כלול בתוכו". אפשר לשאול את המורה, אומר הכתוב, ש"אם עיר זו של בראמה מכילה כל מה שכאן, את כל היצורים כמו גם את כל התשוקות, כאשר תדביקנה הזיקנה ותאבד, מה נותר?" נאמר למורה שעליו להשיב, "כי (המרחב המופלג) אינו מזקין עם זיקנתך; אין הוא נהרג כשאתה נרצח. זה (ולא הגוף) הוא העיר האמיתית של בראמה. היא מכילה את התשוקות. היא האני, החפשי מרע, בן-בלי-גיל, בן-בלי-מוות, ללא צער, ללא רעב, ללא צמא, שתשוקתו היא הממש, שתפיסתו היא הממש"¹⁴.

המיסטיקן, רואים אנו, גדול הוא להפליג; וגדלותו זהה עם ההרגשה הניצחת שבו, הרגשה של שלן, בטחון, ידיעה, כוח, שמחה או אהבה, כי גדלותו היא ההגברה הגדולה ביותר שבגדר האפשר של תחושת האני וגילגול החיצוניות הנכריה והמכאיבה בפנימיות שלווה לפחות.

לפי המסופר על האל ההודי קרישנא הרי כשהיה ילד קטן, אנושי למראית-עין, פתח

פעם את פיו ואמו האנושית-בתכלית ראתה בגרירתו את כל העולם, או לאמיתו של דבר—את כל שורת העולמות האינסופית. קרישנא הוא אב-הטיפוס הרומנטי של המיסטיקן, שטבעו הוא להפנים את כל העולמות ולקנות לו מונופול על כל האהבות.

התמצית החמישית היא זרות שבקירבה או קירבה שבורות. גם זה רגש שכולנו מתנסים בו במידה ידועה. משהו מוכר נראה פתאום מוזר, או שאיזה דבר חדש מעורר הרגשת קירבה מעורפלת. ידועה היטב האשליה של הכרה כוונת או *déjà vue*. לעתים קרובות פחות מדברים על ההרגשה המנוגדת של "לא ראיתי מעולם", אך היא מעניינת לא-פחות. אדם מעיד, למשל, שמהלך היה באיזה רחובות מוכרים והנה, לפתע-פתאום, ירדה עליו תחושה של זרות. "נשאתי עיני", הוא אומר, "ימינה ושמאלה", ואחר פניתי והבטתי לאחור, אך בשום כיוון לא יכולתי לראות דבר שראיתי אי-פעם לפני. הלכתי בחזרה אל הרחוב שאותו עברתי באחרונה והבטתי לכאן ולכאן אך לא יכולתי לראות שום עצם מוכר. אחר חזרתי על עקבותי למקום בו חציתי באחרונה והבטתי על סביבי והתוצאה היתה אותה... לא היה שום דבר מוכר, למעשה שום דבר שיכולתי להכיר בו שראיתי קודם".¹⁵

כאשר הרגשה זו באה מאליה אין היא רצויה. אולם המיסטיקן רומז לעתים קרובות שמן הראוי לטפח אותה. בדומה לשאר מיסטיקנים, רוצה צ'ואנג-צו שיהיו גופותינו נכריים בעינינו. כך הוא אומר:

"גופך שלך איננו קניינדך... הוא הצורה שנתנו לך השמיים והארץ. חיך אינם קניינדך; הם ההרמוניה בין כוחותיך, שאותה העניקו לזמן-מה השמיים והארץ... אתה נשמת-אפם של השמיים והארץ ההולכת לכאן ולכאן; איך יוכל זה להיות אי-פעם קניינדך?"¹⁶

אף כי אינני יודע מה סיבת הדבר, הריני מתאר לעצמי שכאשר שלא מבחירתך נדבקת זרות אל הקרוב הרי זו תוצאה של פחד שהוא חזק מפדי שתסבול אותו בגלוי. אם נכון הדבר, הרי הזרות היא סוג מסוים של חוסר-הממשות הפוקד בני-אדם במצב של סכנה קשה-מנשוא. לכן אפוא מורגשת הזרות יחד עם הקירבה, כלומר, כאשר הצורך להימלט אינו מצליח לבטל את תודעת הסכנה, יכול כל זה להיות מורגש כמועקה בלתי-מופגת שאין ממנה מנוס. בעיני הפייטן הצרפתי אגרי מישו, המרחב והזמן כאחד הם מציאויות כעין-מיסטיות הנמתחות בדי-כאב בין קטבים מנוגדים, אם נניח שהם קיימים. המרחב, הוא אומר, שרוי "בין המרכז להיעדר... בין הלא-מוגדר לאינסופי", והוא מוסיף, "המרחב, אינך יכול להעלות בדעתך אותה פנימיות-חיצונית איומה שהיא המרחב האמיתי". ובאשר לזמן, הרגשתו היא שהזמן נמצא עליו, עמו, בתוכו ועל-ידו, ועם זאת הוא מנקר בו. הוא מפעים ומפתה את עצמו בזמן, אומר הוא, אך בו הוא גם מכה את עצמו.¹⁷

כשאנו מצליחים לנכר משהו מהיותו קשה-מנשוא אנו מגסים להמירו במשהו שהוא שווה-ערכו. אם הידיד שהכרתיו זמן כה רב בוגד בי ומוכיח בזאת שהוא זר, גדל הסיכוי שאפגוש אדם זר שאותו אהב כהרף-עין, אינטואיטיבית, ואשר מתוך כך

יש בי הרגשה שהוא מופר לי מאז־ומתמיד. דרוש לי ידיד מופר־תמיד, גם אם עלי למצוא אותו לפתע־פתאום. הפאראנואי, המנופר מן העולם המצוי, מחליף אותו בעולם אחר, העשוי יותר לרוחו. המיסטיקן המנופר למשפחתו אפשר יגלה כי תלמידיו הם משפחתו האמיתית. כאשר ינופר מתלמידים אפשר שיפנה אל המין האנושי, ואם ינופר מן המין האנושי אפשר שימצא את ידידיו האמיתיים בעולם החי. אם ינופר מכל החי, אפשר יקשור שיג־ושיח עם הנוף. כאשר ינופר מכל דבר מסוים, אפילו מן הנוף, אולי יוכל לאהוב רק את העולם בכללותו. אם דומה יהיה כי העולם גם מכדי לאהוב אותו, אפשר שיאהב את המציאות הרוחנית שעליה זה נשען; ואם תיראה האהבה עצמה גסה מדי, יהיה השיג־ושיח שלו חייב להצטמצם אפילו מעבר לאהבה. בסופו של דבר יוכל להישאר מופר רק ל'יריקנות', שהיא זרה בעליל ובמוחלט.

העובדה היא שהתחייבות מוחלטת אם למוכרות ואם לזרות מאלצת את היפוכה להופיע, ואם גם בשינוי־צורה. נקודות־הרגע האמיתיות שבהן הקדוש הבודיסטי מתאכסן אטומות זה הן לזו, ורגע־העכשיו של אקהארט זהה תמיד עם עצמו. אבל הקושי שפוקד את המיסטיקן בהיעשותו קדוש ובכניסתו ל"עכשיו" בודיסטי או נוצרי, משתמע ממנו שהוא רגיש במיוחד לניפורו מן הקירבה השלמה והכוללת שאותה הוא מעדיף. החוויה שלו גורמת שלעתיים קרובות טבעי לו לתפוס אותה כאחדות של ניגודים. "שום דבר שאין בו סתירה", הוא אומר, "אינו יכול להתגלות לעצמו; כי אין לו דבר שיעמוד כנגדו, הוא יוצא תדיר בכוח עצמו החוצה מעצמו, ואין הוא חוזר שוב לתוך עצמו". ומשעה שיש סתירה, הוא אומר, הרי כל תכונה סותרת "גורמת לזולת שיביא עצמו לכלל תשוקה או רצון להילחם נגד הזולת ולהשתלט עליו... לפיכך יגברו בנשמה המאבק והחרדה, שגם הם סותרים, ולכן הנשמה כולה מחויבת על־ידי כך להיכנס לשבירת החושים, ולשבירת הרצון העצמי של החושים, ושל המרכז הטבעי, ותוך כדי יציאה מפאב המרד והמריבה, מתוך החרדה, לשאוף לשקוע במנוחת־הנצח, כמו בתוך האלוהים, אשר ממנו יצאה".¹⁸

כאשר המיסטיקן משתקע בזהות המופלגת של הסתירות, אפשר יחוש עצמו זהה אתה; ואף־על־פי־כן איך יכול הוא להיות זהה עם זהות של סתירות אם אין הוא מוסיף לחוש בסתירה שביניהן? אף אם יחוש רק את כבירותו, חייב הוא להרגיש כי מזור הדבר שהוא, שפעם חש עצמו מוגבל כל־כך, עתה גדל ויעצם. תחת השתקעות סתם ללא תודעה־עצמית בדבר שהוא זהה אתו, נשארת במיסטיקן תודעת האיחוד שלו ורצון להביע אותה מפני שהיא נראית לו יוצאת־מגדר־הרגיל. תמונת האהבה מועילה לו, לא רק מפני שההרגשה המיסטית שלו היא אולי אהבה אלא גם מפני שהאהבה מחייבת קודם־כל שניות, והנאת ה'זהות' של האהבה נשענת על תודעת ההבדל בין הנאהבים. כלשונו של טוקאראם:

את, את לובשת צורה,

אני, אני נולד מחדש עד בלי די :

שינוי לביקוש האחדות.

שמחתי—גופך,
 תענוגיך—נוכחותי.
 אני נותן לך מראה,
 את עושה אותי אינסופי.

אנו שנינו, גוף אחד.
 יציר חדש נולד,
 האתה־אני, האני־אתה.

בינינו אין הבדל עוד,
 האני־אחה, האתה־טוקא.¹⁹

המיסטיקן הופך להיות האני־אתה והאתה־אני, אבל אין הוא יכול למוטט את שני כינויי־השם או המצבים, מצב ההיכרות ומצב הזרות, זה לתוך זה. באופן בלתי־אמצעי במיוחד מעמידנו קארל יונג הזקן על הסימולטאניות של הקרוב והזר בצטטו אותו פסוק שהבאנו מתוך לאו־צו, לפני דפים לא רבים, בתרגום אחר: "כשאומר לאו צו: 'כולם צחים, אני לבדי מעונן', הוא מביע מה שאני מרגיש עכשיו בערוב יומי... ככל שבברה בי הרגשת הספק ביחס לעצמי, כך עלתה בי הרגשה של שארְה לכל הדברים. למען האמת, נדמה לי כאילו אותו ניכור אשר זמן כה רב הפריד אותי מן העולם נתגלגל עתה לתוך עולמי הפנימי, וגילה לי קירבה בלתי־צפויה עם עצמי".²⁰

כאן אנו מגיעים אל התמצית הששית, הלא היא הריקון. זו מלה בלתי־רגילה למיסטיקה. בחרתי בה מפני שהשתמשו בה בספרות הפסיכיאטרית, אבל אין אני מתכוון כאן אליה במובן טכני לאמיתו. זוהי מלה מועילה מפני שאין אנו יכולים שלא לחשוב על מצבי האני כמצבים של פחות או יותר, או של עקה או לחץ גבוהים או נמוכים יותר. תשוקות וחששות יוצרים שווי־ערך של לחץ פנימי. הואיל והלחץ איננו מילולי, ככל הידוע לנו, אלא כשהוא מיתרגם ללחץ־דם, הרי אדם, להבדיל מדוד, אינו מתפוצץ כשהוא "מתחמם" יותר מדי. אבל מבנה נפשי עשוי להיחלש או להישר. א־אז עלול האיש לפשוע, או להיעשות נברוטי או פסיכוטי. עלול הוא גם להיתפס לדיכאון, דיכאון שהוא הנמכה מופלגת של כל הלחצים הנפשיים, הפנימיים, או אולי ניטרול של לחץ אחד על־ידי משנהו. בדומה להרבה תגובות פיזיולוגיות היכולות להתגבר עד כדי סכנה, יכול הדיכאון עצמו להיות חולי; אבל יש לו תפקיד של הגנה. הוא מגן מפני התפוצצויות רגשיות, מפני מאניה, מפני פסיכוזה (שהוא יכול גם להיות מסימניה), ואפילו מפני התאבדות. מתוך שהוא מרוקן אותנו הוא מאפשר לנו לנטוש את החפץ בו חשקנו יותר מדי, או לשכוח את הפחד המאיים יותר מדי. אבל לריקון, נטישה ושיכחה אפשר להגיע לא רק על־ידי דיכאון אלא גם על־ידי יצירה וחוויה מיסטית.

הדיכאון והמצבים המיסטיים, שאמצעי הריקון משותפים להם למעשה, הם ברירות קרובות זו לזו. אולי משום כך מיסטיקנים נקלעים בין לילות שחורים לבין סיפוקים מיסטיים. המדוכא והמיסטיקן כאחד נוקקים לאוצר-מלים שלילי. הם מדברים על פרישה, היעדר, אפסות וריקות. הם משלימים עם האפאתיה, או מחפשים אותה. לא מקרה הדבר שהבודיסטים, המנסים לרסק את האני ולקטול את תשוקותיו, בחרו ב'ריקות' כאידיאל. הבודיסט המשתדל לפתח את "הבסיס שכל-כולו אפסות" צריך, כך אומרים לו, להתיחס שוב ושוב אל תודעתו הקודמת בזו הדרך:

"איין, איין, או 'ריק', או 'בודד, בודד', ולהקדיש לדבר את תשומת-לבו, להפוך בו, ולהכות בו במחשבה ובמחשבה שימושית".²¹

מטבע-הדברים, שלילה ו'ריקות' באים ללמדך כי אין אפשרות לתאר את האידיאל המיסטי; אבל אני סבור שעוד הן באות ללמדנו שהמיסטיקן רוצה להתרוקן מתשוקות, החשות, רגשי שנאה, וכל סוגי המיתת. משום שהחומר מוצק ואילו התשוקה, החשש והשנאה מתוחים, בוחר הוא באי-אלה דימויים של הגנה. פעמים הוא חושב על החלל, אפסות המצויה-בכל ובל-תופר, בחינת נירוואנה. בחינת גזירה-שווה, אולי, למערה או לבור המגוננים, הוא מדמה לעצמו שהמציאות הפכה להיות ריקות אחת גדולה ומגוננת. מרפי, הדמות של סמואל בקט, מחשבתו היא "כדור חלול", והוא רוצה לממש את הכדוריות החלולה הזאת בעולם שמחוצה לו. ככל שאנו מרבים לרצות, כך צרכינו מתרבים; אך לעולם לא נקבל די-צרכנו; ולכן ככל אשר נרבה להצטרך, כך נצטרך לרצות פחות. לכן, כאשר "אמר האלוהים הגבוה-מכל-גבוה, אל בא-יזיד, 'מה חפצך, בא-יזיד?' ענה, 'חפץ אני שלא לחפוץ'".²² בדומה לרופאים שהיו מקיזים את המחלה מחוליהם, כך המיסטיקן מקיז מעצמו את התשוקה.

התמצית השביעית היא התוקפנות. מקומה יאה לה לאחר הדימוי האחרון, זה של המיסטיקן המקיז מעצמו את התשוקה. אף שיכול מיסטיקן לנהוג ענוה ואפילו במידה מופלגת, טעות היא להניח שיכול הוא להיות סביל ככל שהוא נראה. סבילותו או רכותו היא תוצאה של כיבוש-עצמי, שלא ייתכן בלי תוקפנות. מה הדבר שאותו הוא חייב עצמו לכבוש ולנצח? ראשית, הבה נחזור ונאמר, התשוקה, שבעיניו היא בורות או חטא; אחר-יכן, הקיום במרחב ובזמן, שהוא התנאי לתשוקה; ואחר-יכן הריבוי, בו מתגלה הקיום במרחב ובזמן. יש לכבוש את הריבוי ולהדבירו מפני שהוא שווה-ערך להסחת-הדעת, תחרות, מאמץ המספיל את עצמו, סיפוק זמני בלבד, הזדקנות ומוות. "שלושה הם", אומר מייסטר אקהארט, "המונעים את האדם מלשמוע את הדבר הנצחי. הראשון הוא גשמיות, השני המספר, והשלישי הזמן. אם יכול אדם לשלוש את אלה הרי הוא שוכן בנצח, הוא חי מבחינה רוחנית, והוא נשאר באחדות, במדבר הבדידות, ושם הוא שומע את הדבר הנצחי".²³

התוקפנות המתונה ביותר בה יכול המיסטיקן לפגוע בעולם של המרחב והזמן, כולל כל ידידיו וקרוביו, היא לשכוח אותו. אנו מוצאים אותו עושה זאת בפפר לייחה-צו, בו נמסר על אדם בגיל-העמידה, הוא-צו איש יאנג-לי שמו, שזכה להצלחה מופלאה

בשיכחה. "ברחוב היה שוכה ללכת, בבית היה שוכה לשבת. היום לא יזכור את האתמול, מחר לא יזכור את היום הזה". בני-משפחתו היו מודאגים, אך לא יכלו למצוא איש שיעזור להם. לבסוף מצאו מלומד אחד אנטי-מיסטיקן, שמובנו, בהקשר זה, קונפוציאני, והוא ריפה את הואה-צו. הוא הפשיט את הואה-צו מכל בגדיו עד אשר זכר לחפש אותם, הרעיב אותו עד אשר חיפש אוכל, וכיצא באלה. בנוסף על התיראפיה הזאת נעשה שימוש בכמה שיטות אחרות שלא פורשו, וכך העירו את הואה-צו מן השיכחה. הוא הקיץ בהמת-זעם, שילח את אשתו מעליו, העניש את בניו, וגירש את הקונפוציאני ברומח. כאשר אסרו אותו בגלל מעשי-התוקפנות שלו, הסביר אותם ואמר:

"לשעבר, כאשר שכחתי, לא היו לי גבולות; לא הבחנתי אם קיימים השמיים והארץ או לא. עכשיו פתאום אני זוכר; וכל הפורענויות והישועות, הרווחים וההפסדים, השמחות והיגונות, האהבות והשנאות מלפני עשרים או שלושים שנה קמים וניצבים באלף-ואחד חוטים סבוכים. ירא אני שכל הפורענויות, השמחות והיגונות, האהבות והשנאות שעתידים עוד לבוא יכבידו על לבבי באותה מידה. כלום לעולם לא אמצא עוד שוב רגע של שיכחה?"²⁴

למרות שיכחותיו לא שכח הואה-צו איך להיות שונא-נשים ואיש-מלחמה. באיזו חריפות כיון את הרומח שלו נגד הפולש אל בדידותו! כלום לא היתה זריזותו אלא הפיכתן של הזיות תוקפניות למעשים תוקפניים?

אין צורך להתיחס לשאלה ברצינות, שכן הואה-צו אפשר שהוא פרי דמיונו של פילוסוף. אבל מיסטיקנים מנסים באמת לשכוח את העולם, להרוס אותו ככל האפשר על-ידי הרחקתו מן התודעה. האם גוזמה היא לקרוא למאמץ זה רצח פסיכי, או לקרוא לצד השני של המטבע, הריסת האגו, התאבדות פסיכית? לעתים קרובות משתמשים מיסטיקנים בדימוי של התאבדות. רומי אומר שהגוף הוא קבר ואין צורך לישות אותו. יכול אדם להיעשות עפר האלוהים רק על-ידי שיהפור לו קבר בטהרה רוחנית ועל-ידי שיקבור את אנוכיותו באנוכיות של האלוהים.²⁵

הדימוי של התאבדות איננו מאונס כאן. לדעת המיסטיקן הוא דרוש, כדי למנוע את סיפוק החושים. אבל תשוקה שלא באה על סיפוקה היא מכאיבה ותובענית יותר מתשוקה שסופקה. יש להרוג את התשוקה עצמה. הריגתה כמוה כהתאבדות חלקית, שאחריה ההגיגות היא התאבדות ללא סייג. יש מסורות מיסטיות הממליצות על התאבדות, אם גם רק מתוך מניעים נאותים. בדרך-כלל משאירות המסורות האלו את ההתאבדויות לאנשים זקנים וקדושים. המסורת מנסה גם למנוע את המיסטיקנים מלפעול פעולה נמהרת מדי.

אינני סבור שחייבים מיסטיקנים להיות אכזריים במובן הרגיל ביותר, אבל הובה עליהם להתאכזר לעצמם. הצלחה במיסטיקה, כמוה כהצלחה בעסקים או במלחמה, מצריכה תוקפנות—משהו אכזריות, משהו הטלת-מומים, משהו מוות. כך ברשימה הבודיסטית הקבועה של נושאים להתבוננות אנו מוצאים גם את המוות. מלמדים את הבודיסט לזכור את המוות משמונה נקודות-ראות, וקודם-כל כאילו היה רוצה

ניצב לפניו. "יזכור אדם", אומר הכתוב, "כי המוות ניצב מולנו כמרצח ממש, העומד לפנינו וחרבו השלופה מוגבהת אל צווארנו מתוך כוונה להתיז את ראשנו. ומדוע? מפני שהמוות בא יחד עם הלידה ונוטל מאתנו את החיים... משל למרצח שהניף חרבו אל צווארנו, כך גם הוא נוטל את חיינו. ואין כל סיכוי שיירתע". הנזיר הבודיסטי, מקבל העצה הזאת, נדרש להזדהות חזר וחוזר עם רוצחו שלו. רוצה לומר, עליו לברוא את הרוצח בדמיונו ואחרי-כן להיכנע, בלי מחאה, לרצונו של הרוצח.²⁶ אכזריות נפשית דומה לזו מגלים הקאשמירים, בעלי-ההלכה של ה'טריקה', כשהם יועצים למבקש להיות מיסטיקן שיתרכז ב"מצודתו שלו כאילו אש הזמן אוכלתה". העצה הנתונה היא שיגע האדם באברי-הגוף השונים בזה אחר זה ויצייר לו בדמיון שלהבות האל-המחריב מכלות את הגוף עד אפר. הלהבות תשרופנה את הרעיונות, תשרופנה את הגוף, וכן (במדיטציה אחרת) תשרופנה את העולם. יישארו רק להבות ושקט.²⁷

התוקפנות הספונה אולי בהזדהות אפשר שתתבלט ביתר-שאת אם נתבונן בכמה מצורותיה הפאתולוגיות. כאשר שירטט רודן בן-אדם רצה לחוש עצמו בתוך עורו. עוד צעד אחד נורא, והכוהן האצטקי הפשיט עורו של אסיר ובפועל-ממש נכנס לתוכו. אבל הגבול הקיצוני הפאתולוגי הוא זה של הסכיופרני, הסבור שהוא יכול לפצוע או להרוג אחרים על-ידי שיפצע או יהרוג את עצמו. קראתי על נער סכיופרני שהיה פוצע את עצמו, מחייך ואומר, "כל העולם שותת דם כשאני פצוע, אבל לי יש יותר דם מאשר להם ואני אחיה כאשר יאבדו כולם את כל דמם... אבל הורי ואחותי שותתים דם יותר מכולם כשאני פוצע את עצמי". אצל סכיופרני מסוג זה ההתאבדות היא רצח כללי ופרטי כאחד.²⁸ ההגיון או המאגיה שבמעשהו מיסטיים הם, אף כי הרגש, הייתי אומר, איננו כך.

התמצית השמינית היא המצפון. המיסטיקן רוצה להיבלע לתוך האני האידיאלי שלו. כמו שאמרנו, עשוי הוא ליצור לו את האני הזה במתפזנת המורה שלו, והוא ורבו כאחד קרוב-לוודאי שישאבו ממסורת שהיא בעלת גיבורים וערכים משלה. המסורת ההינדוסית, ככל מסורת אחרת שאני יכול לזכור, מתנגדת ללימוד בלתי-תלוי באמת. באופאנישארם האל עצמו, אינדרא, זוכה לחכמה מושלמת רק כשהוא נעשה תלמידו המערץ והנכנע של אל אחר. המורה, הגורו, מבטא את אלהותה של האמת על-ידי עצמו, וכך הוא עצמו אלוהי. הגורו של פולחן קרישנה הוא קרישנה, או יותר מקרישנה עצמו, לרגע אחד, מפני שהוא מדריך את החסיד אליו. המסירות ההודית, או בעצם הבודיסטית, למדריך הדתי, אפשר להדגימה בסיפור-המעשה על שלושה נזירים שבאו אצל זקנם. "אמר אחד מהם, 'אדוני הנערץ, מוכן אני לפול מצוק-סלע בגובה 100 איש, אם ייאמר שהדבר מועיל לך'. אמר השני, 'אדוני הנערץ, מוכן אני לשחוק את הגוף הזה מן העקביים ומעלה ללא שיוך אל אבן פחוטה, אם ייאמר שהדבר מועיל לך'. אמר השלישי, 'אדוני הנערץ, מוכן אני להפסיק נשימתי עד שאמות אם ייאמר שהדבר מועיל לך'". הזקן התרשם ממסירות

שכזו. הוא אמר, "בלי ספק מסוגלים הנזירים האלה להתקדם", ואכן, על-פי עצתו, הגיעו כל השלושה לדרגת קדושים.

במסורת היוגית והטאנטרית, המובן האזוטרי של הכתובים תלוי בהחלט בגורו, שבאמצעותו המציאות מעניקה את הבנתה. דבר זה מובהר בצורה דראמטית בהוראות הטיפטניות הבאות:

"בהתבוננות, הגורו שלך מצטייר לך כגילום המציאות של ואז'ראדארה, האדון על חמש משפחות בודה, שהוא מצדו סמל היחידות הבסיסית של כל רכיבי המציאות. עליך לציירו לעצמך כשהוא יושב על כס-מלוכה הנשען על שמונה אריות המסמלים את הגבורה ואת כיבוש כל הכוחות המזיקים, על מושב עשוי לזוטס, ירח ושמש, שכל אחד מהם מסמל טהרה מרע, פיזור חשפת הבערות הרוחנית, והפצת האור של ההכרה העליונה. יתר על כן, עליך לצייר לעצמך את הגורו שלך כאילו הוא כחול עז בצבעו כסמל המציאות שאינה משתנה, מחזיק בידי השלובות שרביט ופעמון, סמל לאי-היחלקות של האין והחמלה... יניח אדם למראה הזה להימוג בגורו שלו, אשר תמונתו מתמוגת אתו בהרגשה אחרת של שלווה-רוח... כפוג כל הציונים החיצוניים וכהגיע אדם למצב של הכרה טהורה, הרי עליו לחוש בעצמו בחינת ואז'ראיאוגיני (בת-זוג האקסטטית של ואז'ראדארה)... ממש מעל לקדקדה עליך לצייר לעצמך בדמיוןך את הגורו שלך בדמות ואז'ראדארה, יושב על כס-מלוכה מקושט-לתפארה, ומעליו בזה מעל זה, שורת הגורואים המסמלת את מסורת האסכולה המסיימת הזאת".²⁹

בין אם תחושת הטוב והרע של המיסטיקן מושכת את לבנו או לא, בדרך-כלל היא חריפה. הוא מבחין בין המוסריות שלו, המוחלטת, ובין המוסריות השיגרתית, היחסית. אולם לפעמים הוא מגלה הכרה-שבאהדה כי אכן דומה הוא לאנשים שאותם הוא עשוי לדון לכף-חובה. מתוך הכרה שכזאת אומר רומי:

"אם תראה דופי באחיך, הדופי אשר תראה בו הוא בתוכך... היגאל מאותו דופי שבך, כי המציק לך בו מציק לך בעצמך".

ורומי מוסיף ומביא דוגמה:

"הוליכו פיל לבאר-מים לשתות. משראה עצמו במים, נרתע לאחור. כסבור היה שהוא נרתע מפיל אחר, ולא תפס כי מעצמו הוא נרתע.

"כל הסגולות הרעות—דיכוי, שנאה, קנאה, אהבת-בצע, קשי-לב, גאוה—בהיותן בתוכך אין הן מכאיבות לך. בראותך אותן בזולתך, אר-או תירתע ויכאב לך".³⁰

אך לפעמים, כמו שראינו, מגיע המיסטיקן לכלל מסקנה כי מעשיו אינם מעלים ואינם מורידים; חשובה רק הרוח בה הוא עושה את מעשהו. אר-או דומה הוא לצייר הטוען כי אין זה איכפת לו כמה מגעיל יהיה הנושא שלו כל עוד ביטויו אמנותי. בהלך-רוח זה אומר המיסטיקן, "טהרה וטומאה הן בנייני-מחשבה". לכן, לדבריו, אין הוא מבדיל "בין האני והאויב, האשה והבת, האם והפרוצה, אריג או שלח בהמה, עדי או קליפה, שתן ומשקה טוב, תבשיל ופסולת—עבר והווה—אושר וצער—תופת וגן-עדן—חטא ותום-דרכים". והוא מוסיף ואומר, "מה שכובל את האוויל משחרר את החכם".³¹

ברוח דומה למדי עשוי המיסטיקן להכריע על-פי החלטותיו הספונטאניות בלבד. אותו רומי ששמענו את צניעותו שופעת-האהדה הוא גם שאמר:
 "אין רע מוחלט בעולם: הרע הוא יחסי... אמר אלוהים, 'כל מי ששייך לי, אני שייך לו': אני עיניו וידו ולבבו."

"כל המשוקק יימלא מחמדים כאשר יוליכך אל שאהבה נפשך"³². משפטים מעין אלה מרמזים אולי שאדם במצב מיסטי, בדומה לאדם במצב של מאניה, מסוגל למוסס את מצפונו באופטימיות שלו או באנוכיותו. על-כל-פנים, מגיע רגע בו ישר הוא בעיני עצמו במידה שאין בה אף שמץ תאוה, אשם, כאב, זמן, או מוות. אינני יודע מה טיבה של הרגשת האלמוות, אבל חוסר-אשמה מיסטי זה ודאי קורן זוהר בלתי-אפשרי של הרגשת האלמוות.

באור האלמוות חולם המיסטיקן את החיים או האוטופיות המלאכיים שדמיונו מסוגל להם. האפריקאי חולם על הזמן בו עדיין לא בא עליו עונש מיתה ובו היו האלוהים דרים בכפיפה אחת. אבל בני-האדם, כך הוא זוכר, קשים היו מדי. "בראשית-הדברים חי הבורא בקרב בני-האדם; אבל בני-האדם היו שוחריר-ריב. יום אחד נפל ריב גדול ביניהם ואקונגו עזבם לנפשם. הוא הלך והתחבא ביער, ומאז לא ראהו איש". לפי סיפור אפריקאי אחר, ביקש הבורא לתת לאיש ולאשה אשר עשה את כל אשר יאבדו. ואולם, "לעתים קרובות כל-כך באו אליו עד שאמר לעצמו: 'אם שאָר קרוב לאנשים האלה הרי יתישו אותי בבקשותיהם; אעשה לי מקום אחר לחיות בו, הרחק מעל להם'"³³.

הפילוסוף המעמיד הכל על הטאו [טאו-הדרך] מעלה בחלומו את ארץ-האוטופיה של הקיסר הצהוב:

"בארץ הזאת אין מורים ואין מנהיגים; כל הדברים הולכים להם בדרכם הטבעית. הבריות אין להם תשוקות ותאוות; כל בני-האדם הולכים להם בדרכם הטבעית. אין הם מסוגלים לעלוז בחיים או לשנוא את המוות, ולכן אין גם אחד מהם מת קודם-זמנו. אין הם יודעים איך להעדיף עצמם על זולתם, ולכן לא יאהבו ולא ישנאו... אין כלל דבר שצרה עינם בו או שהם מצטערים עליו, אין דבר שהם מתיראים מפניו או מתקנאים בו. נכנסים הם למים ולא יטבעו, לאש ולא יישרפו; קצץ בהם, הלקה אותם—לא פצע ולא מכאוב; נקר בהם, גרד אותם—לא מיתוש ולא גירוי. רוכבים הם בחלל כמהלכים על האדמה המוצקה, ישנים על-גבי החלל כמו על מיטותיהם; ענן ואד לא יפריעום מראות, רעם לא יבלבל את שמיעתם, יופי וכיעור לא ירגיזו את לבבם, בהר ועמק לא תמעד רגלם—כי כל מסעיהם רק מסעי הרוח"³⁴.

הקונפוציאני המיסטי אינו חולם על חופש אנארכיסטי ונייטראליות רגשית אלא על חסידות של בן, יראת-כבוד של אח, ואחדות אורגאנית:

"רק כשאני אוהב את אבי, את אבותיהם של אחרים, ואת האבות של הכל, יכול האנושי שבי להתמוגז באמת עם אבי, אבותיהם של אחרים, ואבותיהם של כל בני-האדם. כאשר יתמוגז עמהם באמת, או-אז יתגלה בעליל האופי הברור של חסידות-בן. רק כשאני אוהב את אחי, את אחיהם של אחרים ואת אחיהם של כל בני-האדם,

יכול האנושי שבי להתמוג באמת עם אָחי, עם אחיהם של אחרים ואחיהם של כל בני-האדם. כאשר יתמוג באמת עמהם, אֶרְאֶה יתגלה בעליל האופי הברור של יראת-כבוד של אח. את הכל—משליט, שר, בעל, אשה וידידים ועד להרים, נהרות, יצירי-רוח, ציפרים, חיות וצמחים—יש לאהוב באמת-ובתמים כדי להגשים את האנושי שבי המתמוג עמהם, ואז יתגלה אל-נכון אֶפִי הבהיר, ואני אתמוג באמת עם השמיים, הארץ וריבוא הדברים".³⁵

התמצית התשיעית היא היפוך-הראי. גלוי-וברור שהמיסטיקה מהפכת את המובן הרגיל של המציאות; אבל ההיפוך שאליו אני מתכוון, היפוך הפסיכוזה למיסטיקה, הוא עדין יותר, כי השנים, גם אם לעתים קרובות הם שונים מאד, אפילו אז עשויים הם להיראות זהים. נבדלים הם יותר כדרך שמראינו בפשר נבדלים ממראינו בראי. כשאני אומר זאת אינני מתכוון להתעלויות המיסטיות-כלשהו שכל אדם עשוי להיסחף להן כפעם-בפעם אלא למיסטיקה מפורשת ושלטת, שלפי דעתי אך כחוטה-השערה בינה ובין הפסיכוזה. אני סבור שאם נשווה שורה-שורה, דימוי-דימוי, דעה-דעה את הכתבים של מיסטיקנים-בגלוי ופסיכוטיקנים-בגלוי הרי לעתים קרובות לא נוכל להבדיל ביניהם. אלה ואלה כאחד, כפי שראינו, יכול שיהיו שותפים בהרגשה שחוייתם עצומה ואין להביעה ולמסרה לזולת. אלה ואלה כאחד יכולים לדעת אושר גמור. שניהם יכולים להרגיש שהם מכילים בתוכם את העולם או מחוברים אליו בזיווג עילאי. את אלה ואלה כאחד יכולה להציף ההכרה הפתאומית שרואים הם עתה את האמת בעירומה. אלה ואלה כאחד יכולים להאמין שזכו לחכמה ונדיבות של אלים. אלה ואלה כאחד יכולים להשתמש בהגדרה-העצמית של יהוה ולהגיד על עצמם, "הנני".³⁶

מהו אפוא ההבדל? ראשית, משהו בטיב סבלותיהם. המיסטיקן ידע סבל, ואי-כח יוסיף לסבול. אבל סבלו של הפסיכוטי גדול יותר, או לפחות הרסני יותר, וגם אם אפשר שיתחיל בחדוות-אושר וישוב אליה מדי-פעם הרי מעט-מעט, או לפתע-פתאום, הסבל חודר וממלא את כל חווייתו.

הנקל הוא לעקוב אחר הפלישה. האשה הפסיכוטית שהתקראה ריגה באוטוביוגרפיה שלה סבלה עד שניסתה להימלט לתוך השגעון, אבל משהשתגעה מצאה שהסבל ביש יותר. פסיכוטית אחרת, אשר "חשה הרגשה טובה ומרוממת לבלי-הביעה במלים" ב"עולמה הקסום", חשה עצמה גם "מותקפת על-ידי כוח אפל שהעלה באוב בעלי-חיים, בתים, גופים מוזרים, מצבים גרוטסקיים ומפחידים".

נראה כאילו הפסיכוטי מסוגל להגיע לכל מטרה שאליה חותר המיסטיקן, אך על-הרוב יחוש עצמו מסכן לבלי-הביעה במלים במצב שבו המיסטיקן חש עצמו מאושר לבלי-הביעה במלים. האם המטרה היא להתמוג עם מצב אחר וטהור של הוויה? הפסיכוטי מגיע אליו, אבל בסבל. "לא היתה לי הגנה קלה-שבקלות", הוא מעלה בזכרונו, "לא בתוך עצמי ולא מחוצה לי. התחושה גברה, התגלגלה עלי כמו נחשול ענק. נשמתי בכבדות, נאבקתי; היה רגע חריף, מחליא, אחרי-כן הלחמתי. ההרגשה

געשעה אנ"י. האם המטרה היא שלא לחפוץ מאומה? הפסיכוטי אפשר שלא יחפוץ בשום דבר, אך סבלו גדול פייכמה. "להיות לא אומלל ולא מאושר", הוא אומר, "שלא לחפוץ מאומה, זה דבר המרפה את הידיים עד מאד. אינך יכול לתאר לעצמך את ההרגשה הזאת של צל, שמעט-מעט הוא פולש וממלא את כל החיים, כמו ליקוי-החמה". כאשר מעשיו "משוללים תחושה ותשוקה מכל-וכל", אר"א הפסיכוטי הוא, בעיני עצמו, "מיכני עד-להכאיב". האם המטרה היא, כמו אצל הבודיסטים, לשבר את האני לרסיסים? אם כך הדבר, הרי מצב זה של נומינאליזם והתפרקות שנוא על הפסיכוטי שמגיע אליו. בהצביעו על עצמו הוא אומר, "זה רק שמי, לא אני... משברים אותי לשברים כה רבים עד שאינני יכול לתפוס את עצמי". האם סוד אשרו של המיסטיקן הוא היעדר-האני שלו? כך הוא טוען, אבל הפסיכוטי משיב, "סוד המסכנות הוא היעדר-האני".³⁷

עכשיו יכולים אנו להעלות את ההבדל הברור ביותר, במקום שהוא קיים, בין מיסטיקה לפסיכוזה. המיסטיקן נדמה לו שהוא חייב להחלים מן המחלה שהיא העולם החמרי, המצוי, אשר בו אנשים ממשיים ונפרדים, פחדים ותשוקות, ולו מרחב וזמן. בבוא אליו החלמה הוא צוח ואומר, "מציאות!" הוא חש עצמו כאילו נולד לחיים חדשים. אבל רפואתו של המיסטיקן היא מחלתו של הפסיכוטי. אם יחלים, כלום מסוגל הוא לראות כי חי היה במצב של אשליה, "בהיות הכוזב לאמת". יכול הוא להודקק לדימוי מעין זה של היפוך-הראי ולומר, "זכרוני במשך השלב הזה (המתעתע) אפשר להמשילו לסרט של צילום, שארכו שבע-מאות ותשעים יום. דומה כאילו כל רושם הוטבע כניגאטיב ואחר-כך, בשבריר של שניה, פותח בדרך-גנס ונעשה פוזיטיב". כאשר ראתה ריגה לא מרחב אינסופי אלא רגיל ולא צללי-רפאים זהים אלא גברים ונשים אינדידואליים, נתמלאה אושר שאין להביעו במלים. "בהשתוממות שבה אדם מסתכל בנס", היא זוכרת, "בלעתי בעיני כל מה שהתרחש. 'זהו זה, זהו זה, הייתי חוזרת ואומרת, ולמעשה אומרת הייתי, 'הנה זאת היא-המציאות'... רק אלה שאיבדו את המציאות וחיו משך שנים בארץ של הארה אכזרית, בלתי-אנושית יכולים לטעום באמת את טעם השמחה בחיים ולהאריך אל-נכון את המשמעות הטראנסצנדנטאלית שבהיותך חלק מן האנושות".³⁸ הפסיכוטי נולד מחדש לחיים הרגילים. אז יש בידו לספר לנו כי לשעבר היה השגעון משול כאמת. הוא אומר, "יש לזה ממשות מוחשית ואיומה. החיים האמיתיים הפוכים להיות החלום. באמת יש לי הרגשה כאילו נגולה אבן מעלי. השפיות היא שיבה לחיים, תקומה. אני נולד מחדש".³⁹

אין הבנתי משגת הרבה יותר מן ההבדל הפשטני הזה בין המיסטיקן לפסיכוטי, אך זהו הבדל מהותי. הסיבה הברורה ביותר לכך, סבור אני, היא שפסיכוזה אינה באה לאדם מרצונו ואין ממנה מנוס, בעוד אשר המצב המיסטי נוטה להיות רצוני-אם קיבלת הכשרה מתאימה, יכול אתה להיכנס אליו ולצאת ממנו כאוות-נפשך כמעט. המיסטיקן אינו סובל את ההתלהבות הפנימית שלו, את האינסוף, או את האמת, אלא הוא בורא אותם. שפיותו היא שליטתו, כי בהיותו שפוי, בטוח הוא לכל הפחות שיוכל לצאת מן המצב המיסטי שלו. יכול הוא להיות פורקנו רק מפני שאיננו כלאו.

התמצית העשירית היא ההומור. אמת, אין אנו נוטים כמעט לצפות שיהיה מיסטיקן מבורך בהומור. כל דבר שלא יעזור לו לכבוש את שלומו ושלמותו חשוב בעיניו כקליפת-השום. אפשר שהוא מתוח ברצינותו, עמוס רגשות קשים, לא-פחות מאיש פסיכופטי. אבל המיסטיקה יש לה הרבה קשרי-ברית לשאר דרכים של מנוסה מסבל, וברית כזאת משנכרתה יהיו בה כוח ויציבות יוצאים-מגדר-הרגיל.

הבריתות האמיצות ביותר הן עם היצירה, עם האהבה, ועם ההומור. האהבה שעליה אני מדבר היא דווקא אהבה מינית אנושית רגילה. בשירה הצופית המיסטיקן אוהב את האלוהים באמצעות גבר, או, אם אין הצופי אלא משורר, על-ידי אשה, לפעמים. מיסטיקה מסוג זה אינה תולשת את המיסטיקן מחייו הבהמיים והחברתיים. נימה שאולי יכלה להיות סכיופרנית מופגת מתוך שהמשורר מחבר מה שהיתה הכרתו עלולה לנתק, מתוך שהוא משתמש באהבתו המיסטית-האנושית ליצירת שירה, ומתוך שעל שכרונו המיסטי הוא מתענג, כמקובל אצל צופים, בחברתם של אחרים. אמת שהומאניזציה זו של החוויה המיסטית יש לה תוצאות אנושיות משלה, והצופי הכותב כי התבוננות בפיז'ו של נער כמוה כ"הסתכלות בתפוח או בציץ סמוק" הוא אולי שכוב-זכר, ממש כמו שנוזיר-ין אוהב-היופי יכול להיות כך.⁴⁰

ברית המיסטיקה עם ההומור מפתיעה יותר מבריתה עם האהבה, כי הטכסיסים הרגילים של הומור ומיסטיקה מנוגדים זה לזה. המיסטיקן עומד על דעתו שעליו להימלט מן העולם החיצון מפני שהוא מכאיב מדי, מטעה מדי וזר מדי לאני המהותי שלו, אך האדם בעל-ההומור הופך את העולם החיצון, כולל כל המכאיב שבו, למקור הנאה. הוא צוחק למעניו, לרעבו, לאיולתו, ולכשלונותיו. הואיל והוא מוצא את החיים, על כל מכאוביהם, נעימים כל-כך, בטוח הוא בכוחו בפגישה עמם ואין לו כל צורך לברוח. הוא חזק, כי ההומור מאפשר לו מרידה בטוחה אך יעילה נגד כל מה שאין הוא חפץ לסבלו, והוא גם ריאליסט, כי ההומור דורש את השוואת היומרות עם המצוי-בעין.

כוח-המשיכה של שניים מן הקלאסיקנים של הטאואיזם, הספרים של צ'ואנג-צ'ו ושל ליי-ה'צו, נובע מן האחדות המושלמת שהשיגו בין המיסטיקה להזיה הפיוטית ולהומור הטוב, הארצי כמעט. כאן, סוף-סוף, המיסטיקן צוחק אפילו לעצמו. המיסטיות שלו היא נינוחה. יכול הוא להודות במוות ולא להפליג באלכימיה הקדחתנית של רבים כל-כך מן הטאואיסטים המאוחרים, שמנסים היו, ללא הומור, לבטל את המוות לעצמם. זה ההומור-שהוא-יחסיות-שהיא-טאו, גם אם מיסטי הוא, הריהו סכיואידי ומתכווץ בהלך-רוח שפוי ובריא במיוחד.

שפיות המיסטיקה הטאואיסטית נאצלת על הזן-בודיזם. בהתאם לעקרון הבודיסטי שלפיו סמסארה (מחזור החיים והמוות) הוא נירוואנה, כלומר שאין אדם יכול באמת להתפצל מן העולם האמפירי, ובדומה למשורר הצופי, אך אולי בצורה כללית יותר, מזהה המיסטיקן של זן את האידיאלי עם האמפירי. משום שהוא נשאר רגיל למדי במהלך-הדברים הרגיל, אין הוא צריך להרוג את העולם על-דרך המשל או להרוג את דחפיו שלו. אדרבה, יכול הוא לבטא במישרים את יצרי התוקפנות שלו, כמו

שגילו הנזירים-הלוחמים של יפאן. המיסטיקה שלהם הניחה להם להרוג אנשים של ממש בכלי-נשק אמיתיים, 'ממש' ו'אמיתי' במובן המסויג של זן, כמובן. ויכול אדם רק לדמות בנפשו את הנאתו של נזיר-זן האדוק בקרעו את כתבי-הקודש של דתו שלו, או בהניחו אותם, בסמליות שופעת-בוו, ליד בית-השימוש.

הזן הוא שטותי בצורה החלטית למדי ועוקצני בצורה מוסווה למחצה. ספק-המסווה הוא ההצדקה המיטאפיזית; העוקצנות היא-היא עצמה, כמו שיסתבר מנושא של טאו וזן. איזה נושא? אם כן, פעם אחת שאל טונג-קואו את צ'ואנג-צו, "הדבר הזה הקרוי טאו, הדרך-היכן הוא קיים?" אמר צ'ואנג-צו, "אין מקום שבו אינו קיים". "בבקשה ממך", אמר טונג-קואו, "עליך לפרש יותר!" ואז ענה צ'ואנג-צו כי את הדרך יש למצוא בעשב הדוחן. כאשר הופתע טונג-קואו לשמע התשובה, אמר צ'ואנג-צו שהיא נמצאת גם באריחים ובחרסים. טונג-קואו הופתע עוד יותר, ואז אמר צ'ואנג-צו סופית (וכלום בחיוך אמר זאת?), "היא בשתן ובדומן".⁴¹ בזכרו את התשובה הזאת, אמר אותו רב של זן ששאלו נזיר אחד, "מהו הבוידא?" רק זאת: "גלל מיובש"-רוצה לומר, פיסת חיזון (במבוק) שאדם מתקנח בה. להלכה, היתה תשובה זו אמורה להעיר את הנזיר שיעמוד על המוחלט "שמעבר לטהרה ולטומאה כאחת".⁴² אני הייתי מעדיף לראות בכך ביטוי סימולטאני-מנצח של מרדנות ואדיקות. הרב של זן, מהיותו רב, בלי ספק, יכול היה להיות מורד טראנסצנדנטאלי.

כפי שנוכל לשער, התעסקות הזן במחזור החיים, המוות והתחייה יש לה סיבות ותוצאות חברתיות משלה. פרשן אחד בן-זמננו, האוהב זן, אומר בדברי בקרתו על כך:

"כת הזן היתה תמיד, בדומה לאתונה, מדינה של 'בני-חורין' בקרב עבדים, הניזונה מהם פחות או יותר ואין בה כל רצון לשחרר אותם במובן חברתי, מדיני או כספי. אין לה שום השקפה על החברה, שום השקפה על התקדמות האדם, אם בחומר ואם ברוח. תמיד היא כל דבר לכל בני-האדם, והיא מוכנה לתמוך בכל ממשלה, בין פאשיסטית ובין קומוניסטית ובין דמוקרטית. הארגון שלה פיאודלי קפוא, אף כי במקרים מיוחדים יש לה איזה 'אחד-באפרייל' בו שוויון מוחלט הוא חובה. דעתם של תלמידי זן על ענייני העולם היתה תמיד אופורטוניזם פטריוטי עטוי במליצות בודיסטיות נדושות".⁴³

אין בידי לומר עד כמה יש הצדקה לבקורת זו, אבל מתבקש ממנה שהומור ממוסד ומרדנות טראנסצנדנטאלית יש להם מחיר חברתי משלהם.

אף-על-פי-כן, לפחות ממרחק, אין הטאואיזם בראשיתו מקפה את קסמו. הוא נותן את העצה שאפשר לתתה לכל אדם החש בצורך להיעשות מיסטיקן: היה-נא מיסטיקן, אם יש צורך, אך בצחוק קל. אל תהיה מיסטיקן בחזקה, הוא אומר.

למען הצחוק, רוצה אני להוסיף על העצה אגדה הודית המתקשרת בעקיפים לתאוות מיסטיות. זו אגדה על האל בעל פני-הפיל, גאנישא, שבכל המובנים לא ידע שבעה. יום אחד, לאחר שאכל כמעט למעלה מכפי יכלתו, מעוגות-הקרפן שהובאו לפניו, יצא לרכוב על עכברוש גדול ששימש לו בהמת-רכיבה. נחש זחל ובה על דרכם,

העכברוש נרתע לאחור, והאָל נפל ארצה. כרסו הגדושה התפקעה וכל העוגות שאכל בכל־פה התגלגלו החוצה. אבל האל השיב לו כל אחת מהן, שב והכניסן לתוך כרסו, וכרך את הנחש סביב עצמו כדי שלא תיפתח. דומה כאילו יכול אתה לאכול את עולמותיך וגם לשמור עליהם.

התמצית האחת־עשרה והאחרונה של המיסטיקה, זו המכרעת, היא המציאות. אינני יכול, כמובן, להגיד זאת בפשטות על המיסטיקה. וכשאני דן בכך כאן גם אין לי שום כוונות מיטאפיזיות רציניות. כל מבוקשי רק להצביע על עמדה הנראית לי הגיונית פחות או יותר. אני עצמי אין המיסטיקה חביבה עלי ואני מעדיף לבטל חלק גדול ממנה על דרך ההגיון, אבל בכמה מובנים היא חיונית לנו, והיא טבועה באדם עד כדי כך שלא תמות לעולם. לכן רוצה הייתי לסיים בכמה משפטים על המציאות־שלה, דברים שהם יותר בגדר הערות על כוחה להרע ולעזור.

יהיו אשר יהיו הפגמים הסימאנטיים הפרוכים בשימוש, אפשר שנעדיף לומר, יחד עם המיסטיקנים, שהמציאות היא יחידה־במינה. אבל כל אדם, ואולי כל דבר, ראוי לחלק שלו ביחיד־במינו. כל אבן וכל טיפת גשם הן יחידות־במינו. יש לא רק עולם של אנשים אלא גם עולם של חתולים ועולם של כלבים; ויש עולם לכל חתול, כלב, איש, ושאר יצורים מרגישים (הייתי טוען זאת בעקשנות רק לגבי חתולים ואנשים—

את האחרים ידעתי פחות מדי). לכל אחד מכל סוג ומין נתפס העולם בדרך אחרת. אבל העולם אינו נשאר פשוט אחר. הנסיון מלמדנו לבטל קצת מן התחושות שלנו, להדגיש את האחרות, ולצרף את רישומן של כולן לכדי משהו שאיננו תחושה כלל. אנו מבדילים בין תופעות, או דברים כפי שהם נראים, לסיבותיהם, אף כי על ההבדל אנו למדים, בדרך־עקיפים, מתוך התופעות עצמן. דבר זה מתרחש לאט־לאט. חוש־המגע וחוש־הטעם שלנו הם בלתי־אמצעיים, אבל חוש־הראייה וחוש־השמע מעניקים לנו אפקים רחוקים—אנו רואים ושומעים מפני שאנו מופרדים ורחוקים, ואנו מתגברים על אי־האמצעיות של הנגיעה והטעם. עם הזמן האפקים החושיים של העבר והעתיד. על־ידי האפקים הלא־חושיים, או האפקים החושיים רק בעקיפים, של העבר והעתיד. אנו נעשים אוביקטיביים יותר, אם גם מעולם לא אוביקטיביים ביותר, ואנו הופכים להיות "אניים" אנושיים. וכך מתנהלת ההיסטוריה שלנו: תחילה אנו אוכלים, נעים, ישנים וחולמים, אנו טועמים, נוגעים, מתאמצים; אחר־כך אנו חשים, אבל במיוחד רואים ושומעים, למרחוק, ואנו מתהלכים ממקום למקום; אנו תופסים דברים ואנשים יציבים ומתקיימים, אנו חושבים במושגים של הגיון יציב וקיים, ברי־עברה; ועל־ידי שאנו מתכחשים לאם שאליה היינו, ונשארו, קשורים, הרינו נעשים "אניים" נפרדים. לא ניסיתי לשמור בדיוק על סדר הדברים אלא לרמוז איד לאט־לאט אי־האמצעיות מתחלפת במרחקים חלקיים וב"אניים" אנושיים נפרדים. אט־אט, משך שנים רבות, אנו מגיעים אל מלוא מידת האנושי, הנורמלי והכוח המעשי אשר לנו.

ואולם כל כמה שאנו לומדים להבין מה שאנו תופסים בחושינו אנו מוסיפים לחיות בהם, הם הסביבה האינסופית שלנו, האוקינוס של קיומנו. דבר זה, העולם כפי שהוא

נתפס לכל אחד מאתנו, לעתים קרובות אינו מוסבר, ולעולם אינו מוסבר במלוא המידה; אבל אם נקבל אותו בצורה פרימיטיבית ככל האפשר, כולל כל מה שמתגלה כאשליה מתוך שיפוט מאוחר יותר, אי־אפשר שיהיה אשליה גמורה. כדי לחשוב עליו כאשליה הכרח שנוכל להבדילו מן המציאות שלמדנו להבחין בה; אבל עולם זה, קודם־כל, עדיין אינו בדיוק אמיתי, ואיננו כוזב. הוא פשוט נמצא—כעין־האצלה של עצמנו, חסרת־מבנה־כמעט וחדורת־איכות. היא כחולה, כשרה למאכל, מזוהמת, הלומת־אור, עליזה, גדולה, יפה, מכאיבה. היא כמותנו ואנחנו כמותה, כחולים, צוהלים, יפים ומכאיבים, כי אנו שרויים בסימפיוזה אתה, כעולל עם אמו. תפיסתנו את עולמנו זה אפשר שהיא אסוציאטיבית או דיס־סוציאטיבית באופן יחסי, ואפשר שנחוש עצמנו קרובים או זרים או שניהם. כל הרגשות מסוג זה נכונים באותה מידה, לא מפני שהשיפוט שלנו אימת אותם אלא מפני שהם מבטאים את המעורבות העמוקה ביותר של כל אחד מאתנו עם מה שאינו אנחנו. בדרך זו אנו קשורים ומנותקים. כך, בדרך זו, היה המיסטיקן הסיני קשור אל העולם ומנותק ממנו על־ידי תנועות זרועו המתארכת במכחול של כתיבה, וכך, בלכתו בהרים, בחוזה המתנשם ובעיניו המתרוצצות, התרפזה הנאתו בתנועות ובניצני־התנועות שאיחדו אותו עם כל ההווה שממנה היה מופרד באורח אינטימי. כך גם העלה המיסטיקן ההודי את האורגאזם שלו לדרגת אלוהות והחזיר את הפרשותיו לתוך עצמו, או, כשהיה נגד התשוקה, תירגם את דיכוי של האורגאזם ללשון האושר של התודעה האוניברסלית היודעת את אשרה האוניברסלי.

חוויה בלתי־אמצעית גם היא דרכה שהיא מתעדנת ומשלחת זרועותיה. היא נעשית מיסטיקה מעודנת; אבל המיסטיקה אינה מבינה את עצמה, לא בשכל ולא בחוש. במידה שהיא עושה טעות רגילה, הריהי טעות ברורה. אין זו אי־הראציונליות באשר היא. המיסטיקנים השפויים, הנבונים והיוצרנים מבחינה מדעית רבים היו כל־כך עד שאין כאן מקום להצביע על אי־ראציונליות באשר היא. הטעות היא התעקשותם של המיסטיקנים, למעשה אם לא להלכה, שהאני של כל אחד מהם, הרגשות המיוחדת לגבי האני האישי שלו, כפי שמתברר, היא כל מה שיכול להיות ממשי. הואיל והם מתעקשים על כך שהכל אחד הוא, אין להם ברירה אלא לראותו ממש כמו זה שבו הם מתנסים, כל אחד מהם לחוד. חובה עליהם להכחיש שהאחרים יכולים להיות אחרים באמת, ולו גם במשהו, מכפי טיבם שלהם. משום שאמנים מחצנים את עצמם, יכולים אנו לראות ולשמוע את ההבדלים בין ראייתו של איש אחד לזו של חברו. אנו גם רואים ושומעים הבדלים כאלה כשהאמנים הם מיסטיקנים בפירוש. יש לנו מלוא היסוד הלא־מיסטי לחשוב שחזיונות פנימיים טהורים שונים הם לא־פחות מאלה שניתנו להם צורות חיצוניות. כשהמיסטיקן מכחיש זאת, כשהוא מכחיש את אפשרות האחרות המוחלטת של כל אדם וזולתו, הוא מגלה את הנרקיסיות והאכזריות שלו עצמו. הוא מתימר להאמין ב"היעדר מושג העצמיות". הוא הופך את ההיעדר הזה לאלה, והוא מגיע ל"אחדות המהות" באלה הזאת. אבל לדאבון־הלב כוונתו להיעדר־העצמיות של אחרים, או לפחות של אחרים שאינם במסורת

שלו והם חסרים את המעלות המיסטיות שלו. רק הוא, רב ומורה, הגורו—ובאמצעותו, לפעמים, רבו ומורהו או הגורו שלו—יש להם רשות לשפוט. המיסטיקן הופך להיות פרוקרוסטס. המיסטיקה הופכת להיות התאומה הראדיקלית של ההפשטה האינטלקטואלית שכנגדה היא יוצאת—התאומה בזה שהיא ממירה הבדלים מוחשיים בזהות, והתאומה הראדיקלית בזה שהיא משכנעת אותנו באופי האשלייתי של ההבדלים. כאשר הנרקסיות, האכזריות וריודם המוגזם של ההבדלים אצל המיסטיקן מפורשים די־הצורך, הריהו מבודד בתוך הסובייקטיביות שלו; ואם אין בכוחו להופיע על־פני השטח, תפיסתו לוקה במידה רצינית יותר ויותר, ובדרך של נקמה אכזרית בעצמו הוא יוצא מדעתו.

אבל המיסטיקה אינה סתם מציאות פרימיטיבית שבהיותה קיצונית היא מתגלגלת בבידוד אכזר. יש בכוחה להוקיע "את בני־האדם מסוג אלה שחושבים כי די לשבת במדיטאציה מסוגפת", ולשבח את המאמץ לחשוב או לעשות משהו היטב. בהיותה עומדת בסימן זה, יכולה היא להצהיר, "אם אדם הוא בעל־בעמיו ויש לו שאיפה גדושה להבחנה, והוא חכם ונאמן בעבודת־יומו, מה הבדל יש בין זה ובין היער? ולכן נאמר, 'אם הדרך במעמקי הנפש, אין צורך לחיות על־הר־יושניו'".⁴⁵

המיסטיקה, כמו שרומז היפאני האקואין בדברים אלה, לוקח חלק בכל מאמץ יצירי ביותר. אני סבור כי הראיות שהבאנו די בהן להוכיח שרגשי הוודאות, החדירה, האמת או האוניברסליות, יכולים להוליד אותנו שולל, כמוהם בכל הרגשות האחרים. אבל אם גם לעתים קרובות הם מוליכים שולל ותמיד הם לקויים בחסר, הרי רגשות מעין אלה הכרחיים לצמיחת המדע לא־פחות מתבונה מופשטת או אינפורמציה עובדתית. העובדה שמיתח מיסטי כלשהו נחוץ לגילוי האמת הכרחית שתשנה משהו בדרך הבנתה של האמת. אין אפשרות להפריד הפרדה גמורה בין מיתח זה לבין האמונות שאתה מחזיק בהן ולבין מה שנחשב אמת בעיניך. לשון אחרת, אם רצוננו לגלות אמת נוספת הרי עלינו להניח מידה של חירות לרגשות הנוגעים לאמת. עם זאת, אי־אפשר להניח להם שום מידה של חירות. לכן, בבואנו לדון את המיסטיקה, הייתי אני שם את הדגש לא ב'מיסטי' כנגד 'לא־מיסטי' אלא ב'שפוי' כנגד 'בלתי־שפוי'. אני סבור כי הבדל זה בהדגשה אינו דבר שבמינוח בלבד.

המיסטיקה איננה מציאות פרימיטיבית בלבד. היא חיה בציאנג־צו, סוקראטס, אריסטו, פאטאנג'אלי, שפינוזה או ויטגנשטיין; והיא חיה בכוח־היצירה של אחד אינשטיין, אחד שרדינגר, ואחד דיראק.

השאיפות המיסטיות או הפרוטו־מיסטיות של הבריאה האנושית בכללותה היו חשובות יותר מן הדוקטרינות המפורשות שלימדו מיסטיקנים. אולם כמה דוקטרינות מיסטיות, כפי שאמרנו, יש בהן דמיון משונה לדוקטרינות הדמיוניות עוד יותר של הפיזיקה בת־זמננו. אפשר לראות אלקטרון כקליע זעיר, או, בצורה מתקדמת יותר, כמצב התרגשות של שדה קוואנטי. אפשר לראות אדם כמבנה חמרי מורכב או, בצורה מתקדמת יותר, כמצב התרגשות של ה'שדה' המיסטי. ושדה, חרף כל תנודותיו והשפעותיו, הוא משהו שעל פי קני־המידה הרגילים שלנו איננו מאומה, הוא לא־

כלום. אך לגבי המדע הפכה ריקותו של המרחב, בדומה לריקות המיסטית, מציאות מלאה עד-אין-קץ.¹⁶ אפשר להצביע על אנאלוגיות מפורטות יותר. בתורה הטאגטריית והגרעינית כאחת, הפגישה של מהות או חומר מסוג אחד ('ירח', זכר, או חלקיק) עם ניגודו ('שמש', נקבה, אנטי-חלקיק) מביאה לידי היהפכות הצמד להברקה של תבונה או הברקה של אור (כפי טיב הענין), להשמדת הצמד, ולריקותו של המיסטיקן או למרחב הריק של הפיזיקאי. יש הבדל מובהק בין השיטות הנסיוניות של המיסטיקן והפיזיקאי, ומיסטיקן מתימטי ופיזיקאי מתימטי אפשר שלא ייטיבו ביותר להבין זה את זה. אך לפעמים יש הקבלה בקירוב במחשבה הנראית למעלה משעשוע בלבד. חשד יש בי, כמו שכבר אמרתי קודם, שחשיבה תיאורטית מדעית המבורכת במקוריות מרובה מעולם אינה מופיעה אלא על בסיס מיסטי-מיתי, ואין זה אלא הדמיון היוצר. איש-מדע יוצרני הכרח שיהיה בעל רגליים טובות, כלומר אַמפיריות, והכרח שתהיינה לו שתי עיניים חדות למען ימצא את דרכו בבטחון ובצורה הסכונית. אבל, בדומה למיסטיקן, זקוק הוא לעין שלישית, כדי להתוות לעצמו מחוץ-חפץ שעדיין אינו ידוע. אם נבוא לסכמו בשלושה סימני-היכר, הרי הוא אַמפירי, מתימטי, ודמיוני במתכוון.

כל כמה שיהיו החלקיקים אשר ימצא בסיסים או הרי-נפץ, וכל כמה שתהיה הסיבתיות שלהם מותנית הרי הפיזיקאי עצמו נשאר משוקע בעולם של עשיות-אנוש רגילות ותפיסת-אנוש רגילה. מוצא הוא כביכול את העולם האטומי בתוך העולם הרגיל, שאליו הוא חייב תמיד לשוב. בדומה לפיזיקאי, מוצא המיסטיקן או הפסיכואטי עולם שהוא מקבלו כבסיסי, אבל גם הוא נשאר משוקע מבחינה ביולוגית או חברתית בסביבה הרגילה. כשם שעניינים מאקרוסקופיות הן התנאי למיקרוסקופים, כך הלא-מיסטי הוא התנאי לחוויה המיסטית. סדר קדימויות אַמפירי זה אפילו מיסטיקנים חייבים בכבודו. אפשר שנתעופף בנקל במקום שהאוויר צלול וקלוש, אבל עופות שוטים נהיה, כמו שאמר קאנט, אם נחשוב כי נוכל להניד כנף במהירות גדולה עוד יותר במקום שם אין אוויר כלל.

גם מיסטיקן יכול להיות בלתי-הגיוני. אני סבור שכך הוא אם יתעקש על דעתו שחובתנו, על הכל, "לתת עדות" על חוויה המתעלה מעל למדע ולכל סוג וסגולה של חשיבה ראייונית וחיים אַמפיריים רגילים. דמו בנפשכם שהכל היו מסכימים אתו. דמו בנפשכם שלא רק מיסטיקנים ואמנים אלא כל האנשים הגדולים לא היו עושים מאומה ורק היו מוסרים עדות, כפי הצעתו של המיסטיקן הזה. אמת, סוקראטס היה לו דימון, אך הדימון המריץ אותו לשאול שאלות ראייוניות ולדרוש תשובות ראייונאליות. אריסטו האמין באל שהוא חשיבה טהורה החושבת את עצמה, מצב המניע את היקום לאהוב אותו ולחקותו כאשר יוכל. אבל אריסטו עצמו נטל עליו, בהתלהבות ובאהבה, לתאר, לנתח ולאחר את היקום באורח אינטלקטואלי. אינשטיין היתה לו אמונה מיסטית משלו במובנות של היקום ובהמשכיות של חיי האדם, אך הוא גם המציא נימוקים ראייוניים דקים מהפכניים בדקתם. ועתה דמו בנפשכם

את סוקראטס מביע את האידיאל שלו בזמר בלבד, כציפור־עדה או כזמר של "לידר". דמו בנפשכם את אריסטו שכל מעשיו רק אילתורים של ג'ו צונגן, הגיוני ליד הפסנתר, או את אינשטיין, פרוץ־מראה, מאמין ומדייק, שכל מעשיו רק נגינה בכינור ברביעיה בינונית־ביחס של כלי־מיתר. או הפכו את השלושה לנביאים נלהבים, ושובו וחשבו את ההפסד. יש הבדל בין מיסטיקות, יודע אני, אבל האינטואיציה שלי אומרת לי שאם היתה איזו מהן משתלטת על העולם היתה מרוששת את המין האנושי במוכח החמרי, האינטלקטואלי והרוחני.

לכן אפשר שאם אין אף אחד מאתנו יכול לזכות בכל, ראוי שנסיים בכך שנכריז שלום מתקבל על הדעת ונוותר על משהו ידוע בתקוה להגיע למשהו בלתי־ידוע. מחשבה מיסטית שפויה ומחשבה לא־מיסטית יכולות להוסיף ולעורר זו את זו. העולם, אשר בשמו קראנו לשווא לעתים כה קרובות, עמוק הוא במידה שלא תיאמן. בדרך מסתורין הוא ניצת, ואורו צפוף מפדי שייתפס כולו במיסטיקה, בלוגיקה, במדע, בשכל הישר, או בארבעתם יחד. האיש בעין הימנית והאיש בעין השמאלית אפשר שייפגשו בלב, כנאמר באופאנישאים, ואולם אפילו בהתחברם אפשר שלא ירחיקו ראות ביותר. יש דברים הרבה לדעת ולא לדעת.

הערות

¹ J. G. Fichte, *The Guide to the Blessed Life (Die Anweisung zum seeligen Leben)*, in R. Otto, *Mysticism East and West*, Meridian Books, N. Y., 1957, p. 220.

² Fung Yu-lan, *A History of Chinese Philosophy*, Vol. II, Princeton U.P., 1953, p. 295 (Chi-tsang). E. Conze, *Buddhist Texts Through the Ages*, Bruno Cassirer, Oxford, 1954, p. 160 (*Lalivistara XIII*). E. A. Burt, *The Teachings of the Compassionate Buddha*, Mentor Books, 1955, p. 175 (Nagarjuna).

³ L. Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, 6.41 ; 6.54 ; 7.

⁴ *The Zen Teachings of Hui Hai on Sudden Illumination*, trans. J. Blofield, Rider & Co. London, 1962.

⁵ O. Siren, *The Chinese on the Art of Painting*, Peiping, 1936, p. 95.

⁶ Soo Ise, *Tao Te Ching*, trans. D. C. Lau, Penguin Books, 1963, XX.

⁷ Toukaram, *Psaumes du pèlerin*, trans. G.-A. Deleury, Paris, 1956, p. 153. A.-M. Andler, "Aspects of Passivity and Ego Development in the Blind Infant," *The Psychoanalytic Study of the Child XVIII*, London, 1963 ; S. Fraiberg & D. A. Freedman, "Studies in the Ego Development of the Congenitally Blind Child," *The Psychoanalytic Study of the Child XIX*, 1964.

⁸ Toukaram, *op. cit.*, p. 92. G. G. Scholem, *On the Kabbalah and Its Symbolism*, Routledge & Kegan Paul, London, 1960, p. 54 (*Zohar I*, 154).

- ⁹ Nicolaus Cusanus, *Of Learned Ignorance*, trans. G. Heron, London, 1954.
- ¹⁰ Meister Eckhart, trans. R. B. Blakney, N. Y., 1941, pp. 209-210.
- ¹¹ *Le Vijnana Bhairava*, thans. L. Silburn, E. de Boccard, Paris, verse 48.
- ¹² *Ibid.*, verse 93.
- ¹³ *The Book of Lieh-tzu*, trans. A. C. Graham, John Murray, London, 1960, pp. 77-78.
- ¹⁴ R. E. Hume, *The Thirteen Principal Upanishads*, 2nd ed., Oxford U. P., 1931 (*Chandogya Up.* 8, 1, 1-5).
- ¹⁵ W. H. Burnham, "Retroactive Amnesia," in C. Landis, *Varieties of Psychopathological Experience*, N. Y., 1964, p. 217.
- ¹⁶ *The Book of Lieh-tzu*, trans. A. C. Graham, pp. 29-30 (*Chuang-tzu XXII*).
- ¹⁷ Henri Michaux, *Face aux verrous*, p. 190, and "Premières Impressions", *Passages*, in R. Bréchon, *Michaux*, Paris, 1959, pp. 77, 171.
- ¹⁸ Jacob Boehme, *Six Theosophic Points*, U. of Michigan Press, 1959, pp. 167, 170-71.
- ¹⁹ Toukaram, *op. cit.*, p. 160.
- ²⁰ C. G. Jung, *Memories, Dreams, Reflections*, trans. R. & C. Winston, Pantheon, N. Y., 1962, p. 359.
- ²¹ *The Path of Purification (Visudhimagga)*, trans. Bhikkhu Nanamoli, pub. R. Semage, Colombo, Ceylon, 1956, p. 322 (*Vm.* II, 10, 33).
- ²² A. J. Arberry, *Discourses of Rumi*, John Murray, London, 1961, p. 138.
- ²³ Meister Eckhart, trans. R. B. Blakney, p. 203.
- ²⁴ *The Book of Lieh-tzu*, pp. 70-71.
- ²⁵ *Rumi, Poet and Mystic*, trans. R. A. Nicholson, Allen & Unwin, London, 1950, p. 133.
- ²⁶ E. Conze, *Buddhist Meditation*, Allen & Unwin, London, 1956, pp. 87-88 (*Vm.* VIII).
- ²⁷ *Le Vijnana Bhairava*, trans. L. Silburn, p. 98 (verses 52, 53).
- ²⁸ C. W. Wahl, "Suicide as a Magical Act," in E. S. Shneidman & N. L. Farberow, *Clues to Suicide*, N. Y., 1957, pp. 28-29.
- ²⁹ J. Gonda, *Change and Continuity in Indian Religion*, Monton & Co., The Hague, 1965, pp. 229-83, esp. 229-30, 278-81; 438-59. *The Path of Purification*, pp. 102-112 (*Vm.* II, 3). H. V. Guenther, *The Life and Teaching of Naropa*, Oxford U. P., pp. 134, 136, 137. *Le Paramarthasara*, trans. L. Silburn, E. de Boccard, Paris, 1957, p. 49. *The Hevajra Tantra*, trans. D. L. Snellgrove, Oxford U. P. 1959, Part I, p. 30.
- ³⁰ A. J. Arberry, *Discourses of Rumi*, p. 35.
- ³¹ S. B. Dasgupta, *An Introduction to Tantric Buddhism*, U. of Calcutta, and ed., 1958, pp. 183 (note 4), 184, 187.
- ³² *Rumi, Poet and Mystic*, p. 152.
- ³³ S. Feldman, *African Myths and Tales*, Dell Pub. Co., N. Y., 1963, pp. 37, 41.
- ³⁴ *The Book of Lieh-tzu*, p. 34.
- ³⁵ Wang Yang-ming, *Instructions for Practical Living and Neo-Confucian*

- Writings*, trans. Wing-tsit Chan, Columbia U. P., 1963, p. 273.
- ³⁶ C. Landis, *op. cit.*, pp. 287, 285, 287, 33, 391-92.
- ³⁷ *Ibid.*, pp. 37-38, 321, 326, 328, 327, 442.
- ³⁸ *Autobiography of a Schizophrenic Girl, With an Analytic Interpretation* by M. Sechehaye, trans. G. Rubin-Rabson, Grune & Stratton, N. Y., 1951, pp. 80, 106.
- ³⁹ C. Landis, *op. cit.*, p. 74.
- ⁴⁰ R. C. Zaehner, *Hindu and Muslim Mysticism*, U. of London, 1960, pp. 178-79. H. Dumoulin, *A History of Zen Buddhism*, Faber & Faber, London, 1963, p. 309 (note 2).
- ⁴¹ *Chuang Tzu, Basic Writings*, trans. B. Watson, Columbia U. P., 1954, p. 16.
- ⁴² R. H. Blyth, *Zen and Zen Classics*, Vol. I, The Hokuseido Press, Japan, 1960, pp. 114-115. Lu K'uan Yu (Charles Luk), *Ch'an and Zen Teaching, Second Series*, Rider & Co., London, 1961, p. 201.
- ⁴³ R. H. Blyth, *op. cit.*, p. 180.
- ⁴⁴ *The Hevajra Tantra*, trans. D. L. Snellgrove, Vol. I, p. 24.
- ⁴⁵ Hakuin Zenji, *The Embossed Tea Kettle*, trans. R. D. M. Shaw, Allen & Unwin, London, 1963, p. 80.
- ⁴⁶ E. g., P. W. Bridgman, *A Sophisticate's Primer of Relativity*, Harper Torchbook ed., 1965, p. 153.

נוירי ארצי: אתה אינד

אתה אינד חושב אתי תמיד כמו אני אותך
זוכרת בשכבות העמקות מאד זורמים מי -
התהום בשקט הנמשך. נבגי רקב ונגיפים רק
מצפים בסבלנות זוממת ללילות האפורים
טחובי לחות. גם בחדר המואר ישנן פנות
בהן הצל קובע משכנו אחרי הקניץ הבחיר
רודפים העננים כבדים מרע.
אתה אינד חושב עלי יומם וליל לו כף הן
לא חדלת מדבר אלי לרצות אותי תמיד טורד
הגשם אי-שהוא כעור ולח. ימים קרים מרבבים
ברפש בהר קניץ-חלומות.

לפני הקיץ הגדול

לפני הקניץ הגדול, היפה, פורחות באויר
הבוהיניות בבשם ורד ולבן,
חרש נושרת נצת-התפוח לרגליו
רועפים כוכבי אודרכת גרדם
דומם מצפות שושנים בשפתי הששר
לואט היסמין בלילה:
"בואה, אדון".
הקניץ הגדול, היפה, בא ופניו אל הים,
מצחק עם הרוח הקל והשמש.
קמלו הבוהיניות בבשם ורד ולבן
גם נצת התפוח וכוכבי אודרכת יבשו
גם גרדם תם. דומם נשרו כותרות
שושנים בשפתי הששר. אף היסמין עוד
לואט מעלה בלילה החם:
"בואה, אדון!"

אתה אתה

אתה אתה אני אותך מאד כל-כך
 להיות שלך בכל בתוך ידך להיות
 קטנה ואסופה, אלוהיה אלוהי,
 ללכת יחד כך רחוק לארץ טוב.
 תהיה שלי שלי כל-כך אני אותך
 בלילות מתחת לשמיכה רכות חומלה
 עיני באפלה אני קוראת לך מאד
 אין הד נשמע.
 האם אינך רואה את הקולות.

אני מבקשת מנוח

אני מבקשת מנוח, תן לי לרדת, לעמד על
 אדמה קשה, להציל את הרגשות אשר נותרו
 אחד אחד או בזוגות.
 ראשי עלי סחרחר מנוחשים, אסור כך לשחק
 באנשים. החלט בבקשה האם אתה אותי. הרי
 עברו הרבה יותר מארבעים ימים וגם לילות
 לנפול מטים.
 שלח אלי יונה מעל המים הגדולים. גם אם
 לא תמצא ענף של זית עם עלים אני אבין
 אפילו בלי מלים.

וכאשר יבוא אלי

וכאשר יבוא אלי אם
 יבוא אלי זה אשר אהב
 אני אמר לו כן ואת
 עצמי אתן לו בידיו
 אהיה ואם ירצה אפילו
 כאן ואם ירצה עכשיו.

אורי בן־אריה: תהילתו של כוהנדס־הבנין

בשלושים־ואחד במאי הוטס המהנדס אל בית־החולים. לידו ניצב חובש בן עשרים ובידו בקבוק פלאזמה. המטוס ניטלטל בתוך כיסי אוויר והמהנדס היה שקוע בתרדמת אין־אונים. חובשת בת עשרים ליטפה את מצחו הקר ולחשה: אלוהים, עשה שיחיה. היא ליטפה את מצחו הקר של האיש ונשקה את אצבעות ידו הימנית. היד השמאלית היתה שסועה והיא התבוננה בה בעיניים קמות. טיפות דם, כאגלי הטל, ביצבצו בזוויות פיו של המהנדס. דומה שהיה מחייך בשנתו. שוב הזריקו למהנדס מורפיום והחובשת הצבאית התיפחה ונשכה שפתייה.

כשנטלו אותו והביאוהו אל המטוס היה המהנדס שרוי בהכרה מלאה. הוא לא חש בכאבים. החובשת ליטפה את מצחו ולחשה לו דברי־ניחומים. הוא חייך אליה. היום יום־הולדת שלי, לחש לה המהנדס, סוף מאי. פרחים. היא לא שמעה. במטפת־משי מחתה את טיפות־הדם הזעירות שעל שפתיו והחניקה יבבה.

כשנחת ההליקופטר ברחבת האספלט לפני בית־החולים הקיץ המהנדס מתרדמתו. במעורפל שמע את צריחת האמבולנס ואת קולות הרופאים העטים עליו מכל עבר. אחר שמע את שריקת הפגז ואת הזימום החרישי שנתור לאחר שהוטח אל האדמה. הוא שמע את הדם זורם על האבנים ואת קולות הציפרים המקננות בשיחים. איש לא יאמין לי. היררה באותן שניות שחלפו לנצח, המשיח בא.

המהנדס הוחש אל חדר־הניתוחים. הוא אמר לאחות שנקרתה על דרכו: אל תרדמו אותי, אני שומע הכל. אבל איש לא שמע אותו. איש לא האמין שהוא שרוי בהכרה מלאה. סבורים היו שהוא שרוי בהלם עמוק. סבורים היו שלא יקיץ עוד. החובשת הצבאית הניחה לידו הימנית. היא הלכה עמו לפתח חדר־הניתוחים הלבן והוא שמע את תפילתה: אלוהים, עשה שיחיה.

עתה הונח על מצע רך וספוגי שהוכתם מיד בדמו. אחות לבנה הניחה מסלית לחה על מצחו. הוא התבונן בה. רוצה היה לומר: אל תרדמו אותי.

אחד הרופאים הצעירים שאל את החובשת איך קרה הדבר. החובשת פרצה בבכי. הוא היה מהנדס. הוא בנה את הביצורים. הוא אכל מנות־קרב ושתק. תמיד נתן הוראות ובא לבדוק מה קורה. הוא בדק הכל. היו לו עיניים ירוקות וחודרות. האנשים האמינו שהוא מגן עליהם. הוא הקים את כל הביצורים. עכשיו לא יאמינו עוד. המהנדס שמע את דבריה וצחק. יכול הייתי לזכות באהבתה התמימה, אמר לנפשו. היא עושה ממני מה שאינני. שוב שמע כיצד הוטח אל האדמה וכיצד פרץ דמו. הזריקו לו עוד מורפיום. בואי אלי, ילדונת. התבונני בי. זה קרה לי. עכשיו זה קרה לי. תפס אותי בתחילת הדרך. ידעתי שזה יקרה לי. עכשיו זה חתך אותי. הם יתקנו אותי, יטליאו משמאל ומימין ויציאו אותי על קביים. הם יעשו ממני בן־אדם. עכשיו זה קרה לי.

הרופאים טיפלו בו והכינו את מכשירי הניתוח. מרחוק נשמע זימזום של גנרטור. הוא חש כאבים בידו וברגלו. ניסה להניע את אצבעות רגליו. משהו נפל ממני לתמיד, הירהר, אני קל. אני מרחף באוויר. באה אחות ירוקה והניחה מטלית על מצחו. היא סופגת את דמי, חשב בלבו, עוד מעט יחברו אותי אל המכשירים ויצלבו אותי. אלוהים, זה קרה לי. באוי ואספר לך מה קרה לי. אולי תביני גם את שזה קרה לי. קודם אמרי לי מה קרה. אני רוצה לראות את גופי. את היד איני רואה. מה קרה לרגל? אני זוכר שנפלתי עליה ולא חשתי דבר. אחר־כך ראיתי שהשאיירו בשדה את הנעליים. מה קרה לי?

הרופאים שתקו, האחיות נעו אנה ואנה, ואָדים לבנים רבצו על־פני החדר הגדול. עוד מעט יחטטו בקרבי, אמר המהנדס. אני רוצה לחוש כאבים. עכשיו זה לא אמיתי. אלה הפצעים שלי ואני רוצה לחוש בכאבים שלי. לפתע שקע בתרדמה. כאביו חלפו והוא זכר את ימי ילדותו. רוצה היה לחזור לבית־הספר ולהציג את פצעיו לעיני המורה והתלמידים. שינסו לנחש כיצד כל זה קרה לו. שינסו לתאר את הכאבים המבחילים שספג. שינסו, לעזאזל.

המורה בחנה את פצעיו הקשים והציבה אותו בפירת החדר ליד פח־האשפה. הוא התחנן לפניה: היום סוף מאי, יום־הולדת שלי. אני בן עשרים־ותשע. אל תעשי לי דבר כזה. הביטי בי, אני פצוע קשה. היד משותקת והרגל הלכה. פשוט הלכה. קמתי בבוקר ונאמר לי שהרגל הלכה. אל תעמידי אותי בפניה על רגל אחת. המורה חיכה אליו ואמרה: עמוד שם עד ההפסקה. עליך להתנהג יפה.

תחילה היה סבור שיבוא אל בית־הספר והיא תעניק לו נשיקה חמה. הוא נותר בחיים. הוא נאבק וזכה. סבור היה שהיא תראה בו מופת. אבל הוא פרץ לתוך הכיתה במהלך השיעור והיא נאלצה להעניש אותו. בהפסקה תגש אליו ותעניק לו נשיקה.

בהפסקה טילטל עצמו אל בית־השימוש בחצר. הוא ראה אותה עומדת ומתבוננת בשמיים הכחולים. מנהל בית־הספר קרב ובא לעברה והיא ניפנפה לו בידה. הם שוחחו בתנועות־ידיים רחבות והיא פרצה בצחוק. הדי הצחוק הגיעו אליו והקיפוהו. הוא שטם את המנהל. הוא טילטל עצמו לבית־השימוש ושם פרץ בבכי. פה היא לא תמצא אותי, אמר לנפשו. פה אני לבד, היא אינה יכולה להיכנס. הוא שמע את קולה בחוץ. לפתע עמדה בפתח והתבוננה בו. עיניה היו פעורות לרווחה כתרסיס־עץ בחלונות־הראוה. היא התבוננה בידיו. הוא עמד שם והיה מאוּן.

המהנדס התיסר והזריקו לו מורפיום. מנהל בית־החולים טילפן אל המנתח ואמר לו: האיש הזה מוכרח לחיות. צילצלו מלשכת ראש־הממשלה ושאלו לשלומו. מיטיבים להכיר אותו. עשה ככל יכלתך. המנתח הרים ידיו לשמיים, הכל בא משמיים, אמר למנהל, נעשה נס.

המהנדס בכה. האחות שמעה את חירחוריו והפנתה את תשומת־לבו של המנתח לקור לות הצרודים, המשונים. הרופא לא אמר דבר. הוא התבונן במכשירים המרצדים לעיניו. הוא חיכה לשעת־כושר.

המהנדס בכה. אלוהים, מדוע אתה מעלה לנגד עיני חזיונות־שווא. מדוע אתה מענה

אותי. הרי זה קרה לי. הבט בי. אני סמרטוט. אינני מחוסן מפני שום דבר. עכשיו גם אתה יודע שאינני מחוסן. הבט וראה איך זה תפס אותי. לא הייתי מאמין שזה יתפוס אותי בצורה כל-כך מוצלחת. אל תענה אותי בחזיונות האיומים האלה. אני מבקש מחילה. תמיד התחננתי שיניחו לי לנפשי. למה זה ממשיך לבוא אלי ?

המורה הסיטה את הוויולונות ונעלה את הדלת. עכשיו יש לנו הרבה מאד זמן, אמרה למהנדס. נכון שאתה מהנדס ? הוא שתק. ידיו היו משותקות והוא שכב במיטה. אינני רוצה שהיא תביט בידי, היראה בינו לבינו. היא תזכור את הידיים. המורה קרבה ובאה לעברו. תמשוך ברוכסן, אמרה לו. הוא שתק. אסור לי להזיז את הידיים, אמר לנפשו. היא תראה ותצעק. למה אתה שותק ? היא חייכה אליו. בתנועה קלה משכה את שמלתה ועמדה לפניו עירומה. הוא צעק וזינק לעברתה. הוא חיבק את גופה באותן ידיים והיא השתרעה על המיטה. אני רוצה למות אצלך, אני רוצה למות... הוא לא הצליח לסיים דבריו כי הדלת נפרצה ובפתח ניצב המנהל. אתה תגורש מבית-הספר, אמר לו. ואת... לך אחתוך את השדיים, זנוזת שכמותך !

המהנדס פרץ בבכי נואש. הוא רצה למות. לי אסור לחיות, אני הורס הכל. אני משמיד את הדברים היפים ומנציח את המכוערים והמבחילים ביותר. הוא פנה אל הרופא המנתח ואמר : תן לי לחוש בכאבים. הם שלי. תן לי להתיסר. תן לי להרגיש איך אני חי עד שאני מת. אל תנתח אותי. אל תבנה אותי. שיפרוץ הדם את הסכרים ויטביע הכל.

עתה הוחש המהנדס אל חדר-התאוששות שהיה צמוד לחדר-הניתוחים. המנתח נטל את ידיו בכיור, והאחות הירוקה נאנחה. מה עושים עכשיו ? שאל רופא זוטר. מחכים, אמר המנתח. הוא יתעורר מחר בבוקר. יש להציב לידו אחות במשמרות. לבדוק הכל. משהו חשוד—להזעיק מיד רופא-תורן.

שפתיו כחולות ותפוחות. אמרה האחות הירוקה.

הוא לא טוב לנשיקות. התאכזר אליה המנתח.

הוא אינו יכול להוליד ילדים, אמרה האחות.

בחדר-ההמתנה חיכו קצינים לחדשות. הם ישבו דמומים על ספסלי-עץ רעועים והת-בוננו בשעון. הם חיכו לתוצאות. הם ישבו בריאים ושלמים בחדר-ההמתנה וניסו להרהר בקורות חייהם. היה חם והם הפשילו שרוולים. מן המודיעין שלחו להם כוסות מיץ והם לגמו בשקיקה. עוד מעט יקראו להם לתרום דם. הם חיכו פה לבוא ההורים. הם רצו לספר להורים מה קרה. הם רצו לנחם, להבטיח.

אחד מהם פרץ בבכי מר. זה היה אחד האנשים הצעירים שנטל את המהנדס אל המטוס. הוא ראה את בשרו הקרוע ועתה בכה. המפקד שניצב בפנית החדר הניח ידו על כתף האיש הצעיר ואמר לו : עליך להתחזק, זה לא הכל.

אחות נאה הביאה את השעון המרוסק ואת הארנק והניחה אותם בכף ידו של המפקד. מה מצבו ? שאל הקצין.

הוא נלחם, אמרה האחות. הוא לא יוכל להוליד ילדים, הוסיפה מקץ רגע. אם יחיה ?

צריך להכין את ההורים, אמר המפקד.

איש המודיעין אמר להם דברים סתומים שרק האחות קלטה אותם: תהילתו של מהנדס-הבנין נעוצה בעובדה המזורה שכל חייו עוברים עליו במעשים. האחות משכה בכתפיה. היא לא הבינה דבר והתכעסה על איש המודיעין הלועג לה בפומבי. היא התיפחה.

אפשר להציץ בו לרגע, אמרה למפקד. מעבירים אותו במסדרון. הם קפצו על רגליהם והלכו אחריה. ראו את פניו השקטים ואת שפתיו התפוחות. המהנדס התבונן בהם וחייך. אל תדאגו לי, אמר להם. זה קרה לי בדיוק כמו שזה קורה לכל אחד אחר. אני אצא מכאן. אתם חייבים להתחסן. יום אחד זה עלול לפגוע בכם, ואם אינכם מתחסנים עתה—זה יחסל אתכם מחר.

עתה ראה המהנדס את המורה לפני פתח הבית. היא יצאה לתלות כביסה. הוא עמד מאחורי הגדר האדומה והתבונן בה. היא שוופה. היא הולכת בכל יום לים. בחלון הבית ראה את בתה בת החמש. היא דומה למורה כשתי טיפות מים, נדהם המהנדס. אני חייב לשוחח אתה. הוא ניפנף לילדה בידי. הילדה צחקה אליו. לפתע נרעש. אלו אותן ידיים. איך אינה חשה בדבר. הוא התגנב לפתח הבית והמורה לא ראתה אותו. הילדה ניצבה מולו והוליכה אותו לחדר-המשחקים. היא הראתה לו את הבובות. הוא אמר לה: אני אוהב את אמא שלך. גם אני אוהבת את אמא שלי, אמרה הילדה. היא נתנה בידו את ספרה "עליסה בארץ-הפלאות" והפצירה בו לצבוע את התמונות. אין לך צבעים יפים, אמר לה. יש לי צבעים נהדרים, אמרה הילדה. היא נתנה בידי קלמריץ והוא שלף מתוכו צבעים רבים. אני אצבע את עיניה של עליסה בצבע שחור-שחור. אעשה לה עיניים יפות כמו לאמא שלך. העיניים תכשפנה אותך, אמרה הילדה. הוא צבע באדום את צווארה של עליסה והתבונן בעיניים. לפתע כישפו אותו העיניים והוא הלך והצטמק. נעשה צעיר יותר וקומתו קטנה במהירות.

גם אתה ילד, אמרה בתה של המורה. אתה בן ארבע. לא, אני בן שש, אני מהנדס, אמר לה. אני גדול ממך. כי אתה ילד ואני ילדה, אמרה. אני איש, אמר. לא, אתה רק ילד, אמרה. תראי איזה גוף גדול וחזק יש לי. הוא הסיר את מלבושיו ועמד לפני עירום. כמה שאתה מצחיק, אמרה הילדה. אם תצחקי לי אני אפשיט אותך. רק תנסה. אני אצעק לאמא שלי. היא לא תבוא, אמר. היא שכחה אותך. יש לה עניינים אחרים. עכשיו אנחנו לבד. אני יכול לתת לך נשיקה. הוא משך אליו את הילדה וחייקה. היא נשכה את תוך אוזנו. הם השתרעו על השטיח והדוב החום נפל על שניהם. הם צחקו. גם הוא רוצה להצטרף לעסק, אמרה הילדה. הם שכבו צמודים על השטיח והפכו ילדים בני שבע או שמונה. אתה לא מתבייש לחבק אותי כך? אני אוהב אותך, אמר המהנדס. זה נוגע לי למטה, הצטחקה הילדה. את מתביישת? שאל אותה. לא, אבל זה מדגדג. אני יכולה למות מצחוק. שלא תצחקי. אמא שלך יכולה לשמוע ולבוא לראות מה שאנחנו עושים. זה לא דבר נורא, זה מה שאבות ואמהות עושים. כן, אבל לי אסור לבגוד באמא שלך. היא תהרוג אותי ואותך. זה מדגדג גם אותי. אתה לא מתבייש להראות לי את זה? היא שאלה. את לא מתביישת להראות לי? אצלי זה בפנים, אמרה, בתוך הלב. אצלך זה בחוץ.

גם אצלי זה נורא בפנים. זה כלי־כך בפנים שאיש אינו יודע שזה קיים. רק אמא שלך יודעת שזה קיים. אם עוד מישהו היה יודע שזה קיים הייתי חותך את זה. אסור שאיש ידע שזה קיים. אלהים לא יסלח לי.

המהנדס נאנח. נדמה לי שהוא זז, אמר המפקד. זה לא ייתכן, הוא מסומם, אמרה האחות. רק מחר בבוקר יתעורר. אולי. עוד מעט יבואו ההורים שלו לכאן. תאמרו להם שהוא מתאושש בחדר מיוחד ואל תניחו להם לראות אותו. אם אמו תראה מה עוללו לו—תקבל שבץ. אסור לה לראותו.

אבל קשה לשמור אותו בחדר־חדרים. אמהות נוהגות להקים שערוריות, וכשהן רואות את ילדיהן הן נרגעות דווקא. הן מנסות לאחות את שבריו, לברוא אותו מחדש. להוליד אותו שנית. אני לא יודע, נאנח המפקד. הדברים מסתבכים מיום ליום. אמו לא צעירה, הרי הוא כבן שלושים. המורה נכנסה לחדר וראתה אותם שרועים על השטית. היא גשכה את שפתייה עד זוב דם. היא נטלה את בתה לחדר־האמבט. פתחה את כרוז המים החמים והתיזה על הבת. הוא שמע את הילדה בוכה. אמא, המים שורפים אותי. אני רוצה שאת תהיי נקיה, מילמלה האם. הפנסי לאמבטיה ואל תצאי עד שבאוב. המהנדס קם מן השטיח ולבש את בגדיו. המורה נכנסה לחדר. היא התבוננה בו ודמעות צורבות קלחו על לחייה. אל תבכי, אמר לה המהנדס. את גורמת לי שבץ־לב. אתה הורס את חיי, אמרה המורה. אתה רודף אותי ואינך מרפה ממני. עכשיו אתה נטפל לילדתי. אתה עושה לה דברים איומים. אתה משחית את נשמתה. זה לא נכון, מילמל המהנדס. אני אוהב אותך. אני כלי־כך אוהב אותך. אני אוהב רק אותך. אני רוצה לעשות לך דברים יפים.

המורה שקלה את הדברים. אתה אדם מבוגר, אני לא מבינה אותך. אני אוהב אותך, אמר המהנדס. את זורמת בתוך דמי. זה הגורל. את חיה בתוך דמי. אולי את יכולה לנסות להימלט, אבל אני נדון לחיות חיים כושלים בלעדיך. אנחנו יכולים לנסות ולהיות מאהבים, אמרה. אני אכנע לך. אך דע לך שיבוא יום ואני אזדקן. אתה תזנח אותי. לא אעשה כזאת, התפלץ המהנדס. את זורמת בדמי. דמי יזדקן עמך ועורקי ייסתמו. נמות יחדיו. מי־יתן, נאנחה המורה. אני אנסה להיות אוהבה שלך, הוסיפה. אני אוהב אותך. אתה חייב לשפור חדר באיזה רחוב ואני אבוא אליך. אסור שבעלי ידע. הוא יקים שערוריה גדולה ואצטרך להתגרש. הוא יקח ממני את הילדה וחיי לא יהיו עוד חיים. אתה חייב להצניע את אהבתך. אני אבוא אליך. המהנדס שכר חדר בשבילה בתוך סימטה צרה בעיר, ליד תחנת־האוטובוסים, והיא באה אליו ביום־שלישי בבוקר. אתה יכול להרשות לעצמך לשפור חדר טוב יותר. יש לך אמצעים כספיים, אמרה והקניטה אותו. אתה מהנדס. את לועגת לי, לחש לה. יכול הייתי להיות שודד־דרכים או רוצח. אהבתי הרסה את חיי. אבל אני מנסה לבנות בתים. שכרתי דירה בסימטה הזאת כי פה איש אינו מכיר אותנו. בכל מקום אחר בעיר מכירים אותי. איני רוצה להרוס את חייך. אתה רוצה ליטול את נשמת, אמרה המורה.

היא הסירה את בגדיה והוא התבונן בגופה. את יפה, אמר. הוא הסתיר את ידיו. שלא

תראה אותן. את יפה, יפה. היא באה אליו והם שקעו בתוך המיטה. אל תכסי את עצמך, אמר לה. אני מוכרח לראות אותך. אני חייב לספוג את כל המראות. אני חייב לנשום את כל הרגעים האלה. זו ההוויה היחידה של חיי. אל תתכפסי. קר לי, מילמלה המורה. בוא אלי וחבק אותי. הנח את ידיך פה.

הוא היסס. אלו הידיים שלי. את לא זוכרת אותן? הנח אותן על גופי. הן רכות. המורה, אני כל-כך רוצה אותך, אני כל-כך רוצה. אני כל-כך אוהב אותך. הוא פרץ בבכי. אני לא יכול לעשות שום דבר. הנסה להירגע. זה קורה לכל אחד. הנסה להירגע. אני אלטף אותך. היא הניחה יד על מצחו הקר. את חייבת ללמד אותי הכל. אני לא יודע שום דבר. את חייבת ללמד אותי אל"ף-בי"ת. כל מה שלמדתי לא שווה כלום. אספתי ליכלוך ברחוב. טולטלתי לכל מיני מקומות וראיתי שם כל מיני מראות. אני חקיין עלוב. אין לי שום דבר משלי.

אתה מהנדס, אמרה המורה. אתה לוקח אבנים ובונה בתים. אתה משפן אנשים בתוך בתים. אל תלעגי לי, נאנח המהנדס, זה מכאיב לי. אני באמת ניסיתי לעשות משהו. כאשר ראיתי שאיני יכול להגיע אליך השתדלתי למות. עצרתי את נשימתי ולא אכלתי שלושה שבועות. אבל אלוהים לא המית אותי. הוא ייסר אותי במראות ובחזיונות נוראים וציוה עלי לחיות. אני הפכתי נזיר. הוא הפך אותי לנזיר. הוא ציוה עלי לבנות בתים. כן, בידיים האלו—לבנות בתים. נסיתי לשטוף את ידי במי הפרת והחיי דקל. שם נמצא גן-עדן האבוד. שטפתי את ידי במים והמים הוכתמו. אני רציתי לבנות סכרים על הפרת והחידקל. רציתי לסיים את כל המלחמות הארוכות שפרצו בארץ ולהנציח את השלום. רציתי לטהר את גופי. חשתי שאני עושה הכנות לזכות בך. המהנדס נשתתק. מעולם לא הירהר בדברים האלה ולפתע קלחו להן המלים כמו פרצו מתוך לבו. המורה הקשיבה לו. היא נטלה את ידיו ונשקה לאצבעותיו אחת-אחת. את יודעת מה שאת עושה? בכה המהנדס. אני מאמינה בך. אתה אוהב אותי. אני נשרף, אמר לה המהנדס. אני מתחילה להרגיש אותך. אתה מתחזק. את יפה כל-כך ואני עוללתי לך כל זאת.

אל תדבר עוד, אמרה המורה. לטף אותי. אני מרגישה איך אתה מתחזק. גם אני מרגישה, צהל המהנדס. זה אצלי בפנים כל-כך וזה מתחיל לנבוט.

לפתע נשמעה אזעקה. ברחוב צעקו ילדים ואמהות פרצו בבכי. מטוסים חלפו בשמיים והותירו אחריהם פסים לבנים. פרצה המלחמה. נאנחה המורה. המהנדס ניסה לקום מן המיטה. אני חייב ללכת. עכשיו פרצה המלחמה. לא האמנתי שתהיה מלחמה. הייתי סבור שאנו מחפמים מיום ליום. אבל המלחמה פרצה. אבל זו תהיה המלחמה האחר-רונה, סחה לו המורה. אחר-כך יהיה שלום. לא, אמר לה, זו תהיה סתם מלחמה. שום דבר לא יתרחש אחריה. אל תלך, אמרה המורה. בוא אלי. לא התרחש דבר בחוץ. עדיין לא התרחש דבר אצלנו. אבל אני חייב ללכת. זו מלחמה. חכה, אל תלך. בוא אלי. אם תלך לא תשוב. ואם תחזור לא תמצא אותי. אל תקרעי את לבי. הוא שותת דם, לחש המהנדס. אני חייב ללכת. אבל אני אחזור, המורה. אשתדל לעשות מעשים

יפים וטובים. אהיה מופת לכל הנערים המתגייסים. את תהיי גאה בי. אהיה תלמידך המזהיר.

הקצין הצעיר ניגש אל מפקדו ואמר: המפקד, אני מבקש לשהות הלילה ליד מיטתו. לא תוסיף לו דבר, אמר המפקד. אני מוכרח, אמר הקצין. אתה רק בן עשרים, עוד תראה מראות נוראים מזה, אמר המפקד. אני חייב לו את חיי, סח לו הקצין הצעיר. אני חייב לדווח לך מה קרה שם למעלה על הגבעה.

דבר, אני מקשיב, אמר לו המפקד. עמדנו על הגבעה וסקרנו את התוואי המוביל את המים. הוא ניסה לתכנן את החפירות. לפתע צחק ואמר לי: אתה יודע, אני מומחה למבנים ימיים. אנחנו נוביל את המים בתעלות עמוקות שתהיינה מכשול גדול. הם לא יתגברו על המכשול הזה. אתם תוכלו לשתול פה עצי-פרי. התבוננתי בו בתמיהה. אבל אם נשתול עצי-פרי על הקו הזה, אמרתי לו, הם יהיו להם מסתור מצוין. אתה צודק, אמר, אני משתטה. לעולם לא תבין כמה אני משתטה. כשהייתי צעיר האמנתי שיבוא יום ואני אבצח על המלאכה הגדולה. אני אקים סכרים על הפרת והחידקל. עכשיו אני תמים. אינני יכול לעשות מאומה. החלומות נגוזו. סבלתי לא מעט בשל

כך. אינני מאמין עוד בהנדסה. כשתסתיים המערכה הזאת, אכתוב שירים.

הקשבתי למה שאמר לי המהנדס ולא הבנתי מלה לרפואה. לפתע שמעתי את זימזום הפגז. גם הוא שמע. נדרכנו. הרעש הזה העביר בי רעד איום ושיתק את גופי. הוא התבונן בי והדף אותי בידי. אמר משהו על ידיו ולא שמעתי מה אמר. נפלתי על האדמה והוא עמד והתבונן בקו-האופק. רציתי לומר לו שישתרע כמוני על האדמה. באמת רציתי, אבל הזימזום החריד אותי. הוא עמד והתבונן בגוף השחור, המהיר, שעט עלינו. הוא ידע שזה יפגע בו. ראיתי שהוא ידע. לפתע שמעתי אותו אומר: המשיח בא! ואז פגע בו הרסיס הכבד. הוא הוטח אל האדמה ודמו פרץ. הוא הציל את חיי.

המפקד אמר לחייל הצעיר: אתה חייב להתחסן, זה רק מתחיל. הקצין הצעיר הניד בראשו.

בשעת ערב מאוחרת הגיעו הורי המהנדס והקצין הצעיר נטל את ידי האב. הם ישבו והמתינו בלי אומר בחדר-ההמתנה. אחות הביאה להם ספלי קפה והיזקה את רוחם. הוא יבריא, אמרה להם. כבר ניתחו אותו והרופא אמר להעיר אותו מחר בבוקר. עכשיו הוא ישן ואינו חש בכאבים. הזריקו לו מורפיום.

בבוקר הוכנס הקצין הצעיר לחדרו של המהנדס. הוא נבהל למראה הגופה השרועה במיטה. האם הוא חי? שאל את האחיות. הוא נראה איום-ונורא. הוא חי, מילמלה האחיות. עוד מעט יבוא הרופא ותוכל לשאול אותו מה יהיה. רציתי שתראה אותו. עכשיו תגיד להורים שהוא עדיין ישן ואי-אפשר לראותו.

הקצין הצעיר יצא החוצה. הוא אמר לאבי המהנדס: הבן שלך חזק. עוד מעט יבוא הרופא. אחר-כך תוכלו גם אתם לראותו. הוא יתאושש. הוא חזק מאד. הקצין לא רצה לספר להם את האמת. הוא לא הוסיף דבר. הם מקנאים בי שאני חי והוא הולך למות. הם מרגישים שהוא הולך למות. אם אספר להם שהבן שלהם הציל את חיי—הם יקללו

אותי לנצח־נצחים. אני לא אוכל לחיות על קללתם. בעשר בבוקר התעורר האב על הספסל ואמר לאשתו: אתמול היה יום־הולדת שלו. שכחנו להביא פרחים. האחות באה ונטלה את ידי האם. הכניסו אותם לחדר, והאם ראתה את בנה. היא לא נבהלה. היא חשה בדפיקות לבו האחרונות. מראהו היה טוב. עוד מעט יקום וילך לבית־הספר. תמיד ראתה אותו מתיסר. היא ידעה שהוא הולך למות. תמיד ראתה אותו הולך למות. היא פרצה בבכי. תמיד היתה פורצת בבכי למראה בנה. שום דבר לא התרחש בו. מראהו רגיל, כמי שעסק במלאכת־יומו ועתה ישן שנת־שרים. היא חשה בדפיקות הלב ההססניות. הרי הוא מנסה להיפרד ממנה לשלום. כמה הוא מתיסר!

המהנדס מצא עצמו הובק את גופה הבשום של המורה. עכשיו באת אלי, אמרה לו. לא יכולתי להמתין עוד. רציתי כך. כל הזמן רציתי כך. אבל המלחמה הרחיקה אותי מפה. ניסיתי להיאבק בגורלי, לחדול, ולא עלה בידי. החול זרם לתוך התעלות ואני בניתי מחסומים. אחר־כך ציוו עלי להקים מכשולי־מים ואני בניתי להם את סכר הפרת והחידקל.

המהנדס קרב אליה. היא חיבקה את מתניו והכאיבה לו. לפתע חש כי אילן אדיר צומח בתוכו. כאבים גוראים קרעו את חזהו וזחלו למטה אל רגליו. הוא נעשה קל, הוא צף באוויר. הפאבים אחזו בבטנו ומשכו אותו מטה־מטה אל גופה. כאילו נבלע בתוכה. עכשיו אני מרגיש אותך. הביטי בי, זה קרה לי. אבל המורה לא היתה עוד. הוא פקח את עיניו והביט בפני אמו החרושים קמטי־צער. אמא, זה קרה לי, אמא. המשיח בא. ראשו נשמט והוא הלך משם.

ישראל קפוטה : נודינת השנוש

יֵצֵא הַשֶּׁמֶשׁ עַל הָאָרֶץ
לְבוֹא אֶל אֲהָבָה
אֲבָל עוֹפּוֹת נָמִים בַּעֲשׂוֹב
רוֹן בְּלִי אָרֶץ
אֲסִירַת לְהִבָּה חֲדָשָׁה

לְעֵינֵי הַשֶּׁמֶשׁ
מֶלֶךְ בְּיַפְיֹו שְׁנַת יָתֵן
לְעֵינֵי

אֲבָל לְפָנֵי יֵצֵאת הַשְּׁנָה
אֲבוֹא אֶל אֲהָבָה
כְּאֶחָד מֵעוֹפּוֹת הַשָּׂדֶה
מִזְמַרַת הָאָרֶץ לְקַחַת
טַל עַל יַעֲשׂוֹב יָפָה
וּכְחֵלוֹם לְעוֹף

בְּשָׁנִים שֶׁל חֶסֶד
נִתֵּן לְרֵאוֹת
יַפְיֹו שֶׁל הַנֶּמֶר
לְפָנֵי שֶׁהוּא נִגָּאֵל

מכוח עיפות

אֶהְבֵּת הָעֶרֶב מִכֶּסֶה
 עוֹפוֹת גַּמִּים בְּעֵשֶׂב
 כְּמוֹ בְשֵׁעַת חֲמֻדָּה
 הָהִיא הַדְּבָר מֵעוֹלָם הַזֶּה
 אֲשֶׁר עוֹפוֹת גַּמִּים בְּעֵשֶׂב
 כְּמוֹ בְשֵׁעַת חֲמֻדָּה

הִיְתָה עָלַי רוּחַ אַחֲרֵת

אֲבָל הִיְתָה עָלַי

יָד הַלְשׁוֹן הַכְּבֹדָה

בְּאֵתִי עַל תְּאוּהָ נִכְבְּדָה

סְבֵאתִי אֶהְבָּה

אֲבָל מִכַּח עֵיפוֹת אַחֲרֵת

אֲבוֹא לְשֹׁכֵב בְּעֵשֶׂב

אֶל עוֹר חֲבֻצְלוֹת

אֶהְבֵּת הָעֶרֶב כְּבֹדָה מְאֹד

אֲבָל שְׁעָה יָסָה מִן הַשְּׂקִיעָה

אֶל אוֹר חֲבֻצְלוֹת

עוֹלָה כְּמוֹ חֲמֻדָּה דְקָה מְאֹד

תשמישי קדושה

הִיְתָה סְבֵתוּיֹת

מֵאֵת אֲדוֹנִי

לְהַפִּיךְ אֶת לֵב

הַיָּיִן הַטּוֹב

שֶׁבְכַל הַלֵּילוֹת יִשְׁתַּבַּח

הִיְתָה עֵיפוֹת

מֵאֵת אֲדוֹנִי

לְהַרְעִיד

אֶת הַנְּסִילָה

בְּכַח עֲרֻמָּה עֲדִינָה

אֵיךְ שׁוֹכְבֵת אֶהוּבָתִי

אֶל הַתּוֹרָה

פָּקוּ בְרִיקָיָה מְעַג

פְּנִימוֹת הַתּוֹרָה,

עֵיפוֹתָה

הִיְתָה סְבֵתוּיֹת

מֵאֵת אֲדוֹנִי

וְחֶסֶד מִן הָאֲדָמָה

בְּכַח עֲרֻמָּה עֲדִינָה

נסים דיין: אורי נות

הגוש הפהה מרחוק זו אום-טאסה. מאום-מרג'ם הגיעה ידיעה לאום-טאסה שסגן אורי מת. תזיזו את התחת, אנחנו ממשיכים. יהודה יש לו לפעמים פנים של עורב מת. כשהוא נותן פקודות במדבר הוא לא מסתכל לנו בעיניים.

אהרן מחטט בשיניו ויורק. ח'ארה המקום הזה ומי שהביא אותנו. יעלה ויבוא יעקב הנסיך, אומר אהרן שיושב כבר, ולי עוזרים שניהם לעלות. יעקב, אפילו שלא התגלח ארבעה ימים, יש לו פנים של ילד. בנהריה היה עוד יותר ילד ואהרן לעומתו מלך, ואורי בא לפעמים לבקר. מנהל בקרירות את העניינים, פקודה פה הערה שם, וממהר לחזור אל אשתו בקיבוץ.

יוסי הנהג, שנורא חשוב לעצמו ולמקום הזה, כנראה, מתישב ליד ההגה שליידו יושב כבר יהודה, והם מתכננים ביניהם את הנסיעה מאום-טאסה אל אום-מרג'ם הגבוהה והסרחון הזה. המתפשט בתוך אפלולית המדבר, חותך בנו, באפינו, בויפי הזקן שלא גולח, בתוך בגדינו המטונפים, שמכסים על הגוף המגרד ואהרן, איפה אהרן הגדול מנהריה שלפני המלחמה.

הנהג הערבי השמן יושב עוד לפני ארבעה ימים בתוך המשאית כשהוא רכון על ההגה ועכשיו גלש גופו החוצה והסרחון כבד כאילו רוצים להתעטש. יעקב ישן בתוך השמיכות ואהרן לידו מנמנם, אבל כנראה לא ישן. מיד התעוררו שניהם מהסרחון שתקף אותנו והם יושבים עכשיו מולי מעוצבנים ומתגרדים, כאילו שיחקנו פוקר, בנהריה, שנה לפני המלחמה.

ברפיח אמר אהרן שהוא מת לאנוס ערביה. יעקב לא, הוא מת לאנוס נזירה, אורי שתק. ואני עוד נהניתי אז מהמדבר הפרוש לפנינו.

הסרחון נעלם כמעט. כפעם בפעם מדיף איזה עיקול את הריח הרע הזה, אבל הנסיעה מהירה ומטורפת. יוסי נהג מצויין, אבל חנוך הדתי שנשאר בקנטרה היה אומר שמע-ישראל כבר בחניה הראשונה.

אשתו של אורי מופיעה לפני כאילו קדחה באיוו מחלה וראשה חזיר או צהוב. אורי הביא אותה רק פעם אחת לפני החתונה. אומרים שהם נסעו פעם בקטנוע שלו על הכרמל בחיפה. פתאום התחלק הקטנוע. אורי נשרט בשפה העליונה שלו. יש לו שפם עב עכשיו, להסתיר. אשתו נפצעה קשה בבטנה, אז אורי התחתן אתה.

גופה צנום כלי-כך ועיניה לחות כאילו היא מכוערת. פעם טעה אורי וקרא לה אמא, מרוב הרגל שהיה דבוק בו אל אמו האלמנה העשירה, מנהלת בית-הספר. מאוחר יותר ידענו שלשתנו, אהרן ויעקב ואני, שבגללה לא הזמין אותנו אורי לחתונה שלו.

תארו לכם שאתם יושבים בינינו ומקשטים את האולם בפנים השחורים שלכם. הוא לא אמר ממש כך, אבל היה אומר אם היינו שואלים.

חתונה בחוג המשפחה, בין מכרים קרובים בלבד, אחר-כך בתמונות היו אלפים-טוב, מאות-יושבים באולם-חתונות גדול וצוחקים אל הצלם שצילם.

על מה חושב עכשיו אהרן. אני חושב על אורי שחסר, ואם אני חושב על זה מיד באה אשתו הרזה מולי. אהרן נפוח ומדושן גם עכשיו. שבועיים במדבר הזה, מיטלטלים ממקום למקום, ורק אהרן אדיש ועייף כמו תמיד ומדושן כמו שהיה בנהריה, ואם יעקב יגיד עכשיו שאהרן מלך, לא אתפלא.

אשתו של אורי יחד עם אהרן ישבו אצלו בחדר שלו במלון בנהריה, שנה לפני המלחמה, ואהרן רמז לנו, ליעקב ולי, לעזוב. יעקב אמר אז שאהרן מלך.

יעקב עמד תמיד לצדו של אהרן, לידו, נושם את הבל-פיו, מחקה את הליכתו, אוכל כמוהו באותה מסעדה את אותה ארוחה ממש. חושב מה שחושב אהרן אבל שניהם לא חושבים אף פעם מעבר לזרוביית האף.

אחרי החתונה עם אורי באה אשתו לבקר אותנו במלון בנהריה, התנצלות על זה שאורי לא הזמין לשמחה שלהם את פקודיו וחבריו לעבודה. כל-כך טובת-לב ושקטה. חירות מאד ועצובה.

אהרן מקפץ עכשיו ויעקב לידו, רדומים בתוך השמיכות העבות המטונפות. יהודה ממשיך להביט קדימה, זקוף ורגוע, ויוסי הנהג מזמזם.

שלא יירדם פתאום והרכב יתהפך ובאום-מרג'ם יקבלו הודעה. החמישה נבלעו בחשיכה. הפס השחור ארוך וישר והגושים הפהים בצדיו אלו המשאיות השרופות, הטנקים החרוכים והכל שקט, למרות רעש המכונית שהאוזן התרגלה אליו.

אחרי שהראתה לנו אשתו את התמונות מהחתונה התעצבן אורי ויצא מהחדר שלהם בקיבוץ. יעקב ואני החלפנו מבטים ואהרן תיכנן כבר אז את הנקמה. כנראה כבר אז.

והרי לא פלא שאהרן, אם חשב לרגע מה חשב עליו אורי אז בנהריה, לא פלא שהעז, למרות האזהרות שלנו, של יעקב ושלי, שלא ינסה בכלל, איך בכל-זאת הצליח להשכיב את אשתו של אורי ביום שבאה לבקש סליחה בחדר של אהרן במלון בנהריה, שנה לפני המלחמה הזאת, שבה נמצא אהרן מבוגר יותר, עייף יותר, ושבע לכל הרוחות כאילו הוא מגהק מארוחה דשנה מאלו שזלל בנהריה, שנה לפני המלחמה.

אהרן שמנמן ועגלגל, יש לו לחיים מלאות וגם משהו כמו חטוּרַת ומחשבות מזוהמות מאחרי הארשת האדישה שלו, חייל בקבע כבר כמה שנים, לא עושה כלום חוץ ממעשים שלא ייעשו, כמו שכיבה עם אשתו של אורי, שהוא המפקד שלו.

אורי זה, חוץ משפם שפיסה את שפתו הפצועה, לא הסתיר מעולם מה הוא חושב עלינו, על אהרן ויעקב ועלי, כמו אשתו שגם היא ידעה מה הוא חושב עלינו, אחרת לא היתה מתנהגת כאילו היא מתנצלת, ועד כדי כך התנצלה שהסכימה, בסופו של דבר, לשכב עם אהרן.

אשתו של אורי מורה בבית-ספר בקיבוץ, רכה ועדינה, שברירית אפילו. סומק עולה בלחיים החירות שלה, כשאהרן מתקרב. הגוף המגושם שלו נודף בשמים חריפים

ואשתו של אורי, מתוך הבל הגוף שעולה באפה, נזכרת ודאי מה אמר לה אורי עצמו על אהרן ויעקב ועלי.

היא נכנסה פנימה מופתעת בתוך החדר המלא עשן סיגריות, הקלפים על השולחן, המיטות סתורות-סדינים וריח חריף של שינה וזיעה, נחירי אפה התרחבו כנראה. היא מתישבת כמעט בקושי על קצה המיטה.

לא, לא. בבקשה תגמרו. יש לי זמן, קפצתי לרגע, אבל יש לי זמן. אהרן מוליך את עיניו ממני אל יעקב. מוליך את ידיו השמנוניות על הקלפים, מחלק באטיות ולחלוחית של הנאה עצמית מטביעה את עיניו בארובותיהן. אחרי זה יצאנו, יעקב ואני. אהרן נשאר שם אֶתָהּ, לוחץ את גופה הצנום שנענה לו ברצון. זעקה חנוקה שלא יפסיק.

אתם רוצים הוכחה, אהרן מחייך ולחיינו מתרחבות כאילו הסתיר בפיו אבנים עגולות. אתם רוצים הוכחה, יש לה צלקת בשיפולי הבטן, אדומה קצת. והיא בכלל חלקה. שדיים קטנים וחדים ממש, מוצקים ומעלפים ורגליים רכות. מתפוררות, אם אתם רוצים.

יעקב סיפר לי איך הוא חולם עליה בלילות. הוא ישן עכשיו מולי בתוך שמיכות עבות ומסריחות. השמיכות האלו הן ודאי מתקופת האנגלים, כמו שמספרים, וכמה אנשים שישנו בתוכן, כמה טינפו אותן וכמה התרפקו בהן על ימים קודמים או ימים שיבואו, או על הבוקר כשהיה לילה.

תאר לך שדיים כמו שלה וקול כמו שלה. יעקב מאדים מסומק ומנגב את הזיעה מהמצח, אחרי-כך מחפך יד ביד, חושב ללכת ולא הולך, או הולך למרות שרצה להמשיך ולספר.

ואני איך הייתי יכול להניח את ראשי על הגוף שלה. לתת לה להעביר את אצבעות ידיה השקופות בתוך שער ראשי, להחליק על פני, ללחלח בשפתיה את שפתי, לחמם את החדר כולו בריח הבושם שלה.

ב

אורי שהיה גבוה בא עם אשתו לבקר אותנו במלון, ישב אתנו באותו חדר ואשתו על-ידו, קטנה ואולי מגורה מהזכרון שהתרחש בחדר הזה עם אהרן, שמספר להם עכשיו במילמולו הידוע, איך טיפול אתמול במודיע הערבי ששיקר, ואיך הפה אותו ואיך שהערבי המודיע ביקש ממנו סליחה.

אשתו של אורי עיניה היו מצועפות ולא הקשיבה לאהרן, גם לא הסתכלה ביעקב, שישב ליד אהרן, ניבט אליו בהערצה ומספר גם הוא איך ביקש המודיע מאהרן סליחה אחרי שאהרן הפה אותו על זה שהמודיע הערבי שיקר.

אורי עצמו ישב בפנים מאובנים. קפה תורכי אינו שותה. היה לו חוש-הומור מוזר, צוחק לבדו מסיפורי-מעשיותיו.

אשתו שאלה, למה לא תשתה פעם קפה תורכי.

אורי אמר, אני לא שותה תורכי, כמו שאני לא אוהב את הערבים האלה, שאהרן

ויעקב נותנים להם מכות.
 אני, אמר אהרן, שותה קפה תורכי ואמשיך לתת מכות לשטינקרים ערבים שישקרו לי.
 יעקב מילמל משהו כמו הינהון בראש.
 אני, שכמעט נרדמתי, שמעתי את אורי אומר, אתה מבין, אהרן, אני לא כמוד ולא
 כמו יעקב, אני אף פעם לא חייתי עם ערבים ולא חייתי כמו ערבי ולא נדבקתי מן
 המנהגים שלהם.
 אשתו צרחה, אורי אני מבקשת ממך.
 תראי, אומר לה אהרן, בעלך זה יש לו נשמה של אפרוח שלא יצא מהביצה.
 איך אתה מעז, צרחה אשתו של אורי, והפעם כלפי אהרן.
 מה מעז, אמר אהרן, תראי את הבעל שלך.
 עוד-מעט היה אהרן אומר משהו ששייך לו ולה בלבד וגם ליעקב ולי בתור צופים.
 אבל אורי, שהיה אדם פיקח, ידע לקום בזמן.
 אמרתי לך, אמר אורי לאשתו, שלא כדאי לבוא.
 אני מקווה שאתה לא כועס, אמר אהרן.
 ההיפך, אמר אורי, אתה צריך לכעוס ואני מקווה שלא.
 אני לא, אמר אהרן, עליך לא כועסים אם מכירים אותך.
 תגיד לי, לא מעצבן אותך האורי הזה, אמר יעקב אחרי שהם הלכו. יעקב מסמיק
 מכעס כשהוא מדבר על אורי ואהרן מרגיע אותו ושולח מבט גם אלי, ששתק כל
 הזמן.
 איך זה, אמר אהרן, שאתם מתרגזים כל-כך על אדם מסכן, הרי ראיתם איזו אשה לקח.

ג

יהודה, כמו אורי אז, רציני כמו פקיד-בנק. שום מלה מיותרת, ומי יודע מה מסתובב
 לו בתוך הראש. חוץ ממלים בודדות לא שומעים אותו. ואורי גם הוא היה שתקן,
 אפילו שהוא רב פעם עם משפיר-הרכב סאמי אז בנהריה, שנה לפני המלחמה.
 הוא רב אתו שיתן לו רכב כמו שהוא נותן לאהרן. בלי קילומטראז' ובחצי מחיר. סאמי
 אמר, מה פתאום, ואורי התרתה.
 אני המפקד של אהרן ואין שום סיבה שלא תתן לי כמו לאהרן.
 כאן זה לא צבא, אמר סאמי, אהרן זה משהו אחר-ואתה לא מעניין אותי.
 במקום להמשיך ולריב עם סאמי, בא אורי ורב עם אהרן, חשבנו אז שאורי יודע על
 אשתו ועל אהרן, אבל בסוף כשדיבר בקנאה על הרכב רץ אהרן יחד אתו אל סאמי
 וסידר לו הנחה גדולה ומאז הם ידידים גדולים, אורי ואהרן וסאמי. ואשתו של אורי
 כבר לא רואים אותה, נבלעה בקיבוץ.
 יושבת לה בבית כשאורי נמצא אתנו בצריף. או שמחכה לאורי. או שחושבת על
 אהרן.
 מה אני אגיד לכם. כפליים הנאה רק בגלל הנקמה באורי.
 אהרן שלא יוצא אף פעם מהפלים יוצא מהם כשהוא מתאר את אשתו של אורי,

ויעקב, עצבני כמו תמיד, מלהלח את שפתיו בשקט שלא נראה. ואני נצבט בפנים, אבל אני צריך לשתוק. הייל סדיר מול שלושה אנשי-קבע שאחד מהם קצין ושניים מסוואבים לגמרי מרוב הזמן ששכח אותם בנהריה, טובעים בתוך קלפים ובירה בין משמרת למשמרת ומכים שטיינקרים ערבים שיספקו להם ידיעות.

אתה ילד, אמר לי אז יעקב כשביקשתי ממנו סיגרייה לעשן, אבל הוא נתן ואני השתעלתי. מאז עישנתי קבוע וכל מה שאני זוכר עכשיו שאשתו של אורי, פעם, כשהיינו אצלם בקיבוץ, ביקשה ממני כאילו בקשה אישית לא להידרדר כמו שהידרדרו אהרן ויעקב.

היא עמדה קרוב אלי, שמעתי אותה נושמת וראיתי את המחשוף שלה. אבל אורי בא אלינו מיד והציע להצטרף אל יעקב ואהרן ואשתו הראתה לנו אז את התמונות. אמו של אורי, אשה גבוהה ובלונדינית ומנהלת בית-ספר עממי, כמעט הקיאה כשראתה אותנו אז כשבאה לבקר פעם את אורי בנהריה בזמן שאכלנו צהריים. היה לה כובע גדול, ולמרות שהיתה אלמנה לבשה בהיר, מאופרת לגמרי, ואורי פיוז לפניה כמו שהמלצר במסעדה פיוז לפנינו.

אני מבינה, כך אמרה, שאתה הרב-סמל, לא כן ?

אהרן, שלא ענה, עיצבן את אורי. יעקב נהנה וחיפה שהיא תשאל גם אותו משהו כדי שגם הוא לא יענה לה, אבל היא לא שאלה. עברה בריפרוף גם עלי, ופתאום קמה. אורי התחלחל. קם אחריה, וליה אותה לאוטובוס.

רק אז בלי אורי אמר אהרן שהוא מרחם עליו שיש לו אמא כזאת ואשה מכוערת כל-כך.

כאן כבר אי-אפשר להאמין לו. יעקב התרגז וקם, אבל לא אמר כלום. הסתכל בי ושאל אם אני הולך לחדר, וזה היה כמו ברוגז עם אהרן. אמרתי שלא והוא, בלי להוסיף מלה, הרים אותי על רגלי אחרי שאחזו בצווארי וטילטל אותי טלטלה כזאת שהחיורון שפיסה את פני או יכול היה להאיר את המדבר הזה באור כפול, שהרי השמש עוד לא יצאה ויעקב נוחר כמו כלב מוכה מתחת לשמיכה הצהובה.

יעקב מלא קנאה, לא רק כלפי אהרן אלא גם כלפי, שאני צעיר ממנו, וגם כלפי אורי, שהוא אשכנזי, וגם כלפי הימים שעברו עליו בלי שיהול בו שינוי. מה שהיה בשנה שעברה, יפה יותר ממה שקורה עכשיו, והגעועים שלו על מה שקרה כביכול משמינים את גופו והוא כולו כמו ערימה של בשר.

יתחתן בקרוב ביא ילדים לעולם וישכח את אורי שמת, את אשתו שפירסמה את לילותיו ואותי שהכרתי את סודותיו המבישים, וגם את אהרן, שהוץ מהמלחמה הזאת לא נפגש אתו כנראה אף פעם מחוץ לנהריה, אז, שנה לפני המלחמה.

ד

הקולות האלה, ששומעים אותם מתוך הארץ הארוכה והריקה הזאת, קולות של ציפרים רעות או קול המכוננית שאיבד את עצמיותו, או קולות המוות שלבש צורה. הקדיש שיאמר עלינו חנוך שנשאר בקנטרה ינעים את המדבר אחר מותנו. חנוך עקשן

וטיפש, חיור כמו מנורת-לילה, ועוד מתפלל לאלוהים בכל פינה. יונתן התימני הקטן—אז כשהיינו ילדים—היה רזה מאד עם שתי פיאות ארוכות. הוא נכנס אתנו מהצד האחורי של בריכת גלי-גיל, דרך ואדי-מוסררה המעופש, ואז, שני צעדים מגדר הבריכה, תפס אותנו, את חמשתנו, השומר הבריא והקירח והעמיד אותנו, סמוקים מבושה, בשורה אחת לאורך הבריכה ומישהו, לך תדע מאיפה בא, הביא מספריים ומסר אותן לשומר, שהיום הוא כבר סבא כנראה או סתם מת, ובמספריים הוא חתך לו ליונתן את הפיאות והשאיר אותו קירח וקטן ליד הגדר של הבריכה, אבל בגלל אלוהים הוא לא קילל ולא ירק, רק אמר לנו, לילדים, תעזרו לי לחזור הביתה.

ה

אור חיור עולה ראשון ויוסי עוצר את הקומנדקר. עומד ופניו למזרח. צללית ששתי ידיה אוחזות בחלציה. ככה הוא משתין ושורק וזובובים ראשונים כבר יושבים לנו על האף, על הפנים, בתוך האזניים, והמדבר כולו טובל בתוך בוקר המפלס לו דרך לבוא.

יוסי קדוש. במלעיל אף אחד לא טועה בו. במקום לחזור למכונת מטייל לו יוסי בתוך החול וליהודה לא איכפת. במקום לנסוע הלאה מחפש יוסי לטאות כדי לשרוף את זנבן אחר-כך באוהל שלו באום-מרג'ם. כל לטאה—כמו לשרוף עשרים ערבים ולטגן אותם בתוך תרבוש מסריח, כמו שיוסי אוהב לתאר.

רק שפעם אחת התלבש יוסי כמו ערבי ומנשה הארוך שיחק אתו בשבוי. באום-טאסה לא היו אז חיילים נוספים. הם הלכו על הכביש, יוסי מלפנים עם ידיים על הראש ומנשה, רציני כמו שאף פעם לא היה, הולך אחריו עם עוזי בלי תחמושת. פתאום נעצרה מכונת של אנשי-שריון.

תן לנו את השבוי שלך, הם צרחו אל מנשה שהתבלבל ויוסי הוריד את הידיים, גם-כן מבילבול.

זה סתם, הוא לא שבוי.

שמע, בחור, אמר לו הקצין שלהם, שסופות-החול פיזרו בעיניו אבק.

שמע, בחור, אמר למנשה הקצין, תן לנו אותו בלי הרבה חכמות וחזור ליחידה שלך. אנחנו כבר נטפל בערבוש הזה.

מה ערבוש? הוא יהודי, אמר מנשה.

אבל בתוך רעש הוויכוח והאבק לא שמע אף אחד את מה שאמר, כנראה. אחד מהם נתן ליוסי בעיטה הגונה. עד כאן אפשר היה לשחק. עכשיו התעצבן יוסי והפסיק לשחק את הערבי. הוא הוריד את הפפייה שלקח ברפיח ובעט בחייל שבעט בו. הקצין הסמיק.

מה קורה כאן?

אבל מנשה בקושי גימגם. לך תסביר לאנשים האלה את האמת יומיים אחרי שנגמרה המלחמה.

אנחנו לוקחים אותו אתנו.

יוסי, שלבש רק מכנסיים קצרים ונראה שחור לגמרי, דיבר אמנם עברית אבל במבטא שלו אפשר היה לחשוד בו. לא רק בו אלא גם במנשה, שהמשיך לגמגם מול הקצין הרציני. ככה הם משכו אתם את יוסי אל צדי הדרך, לתוך המדבר. מנשה הבין שהם עלולים לחסל אותו ברצינות ולך תסביר להם שהדבר הזה ששמו יוסי הוא בחור יהודי מרמלה עם עבר של שונא-ערבים גדול. באום-מרג'ם חיסל בכמה צרורות חצי מהשבויים שהסתובבו על מורדות הגבעה, צמאים למים. נהגים וטבחים קיבלו רשות להוציא את הזעם אחרי שהחברים שלהם הוציאו אותו בזמן המלחמה ממש.

יוסי בכה שהוא יהודי. מה אתם לא מאמינים. איך תהרגו אותי.

הקצין, תשוש מעייפות, קלט פתאום מה קורה, או שבעצמו שיחק עד עכשיו. הוא בעט בעיטה באחוריו של יוסי שקרס וחזר עם החיילים לקומנדקר.

לאנשים כמוכם צריך לתחוב קלבוש של כמה שנים.

מנשה ויוסי התגלגלו מצחוק אחרי שהרכב של החיילים הרציניים נסע מהם. אבל אומרים שיותר משהוא צחק בכה יוסי בתוך החול עד שהזובובים העירו אותו לחזור אלינו.

יוסי חזר ונסענו הלאה. מערפו קשה לזהות אותו, אבל מלפנים פניו מצולקים ועיניו שחורות ומפחידות בחוסר-ההבעה שלהן ואי-אפשר לטעות בו.

יהודה לידו העיר משהו והרכב זינק קדימה. אהרן מנמנם ויעקב נוחר ואני, מה אני אעשה.

1

בעוד יום-יומיים יניחו את ארון-העץ של אורי בתוך החור. למרות הקבורה אפשר יהיה, אם רק נרצה, לפגוש אותו באחד הימים עובר ברחוב.

מה נשמע, אורי.

תודה. מתים.

מה נשמע ככה.

לא רע.

והאשה.

תודה. מה עם אהרן.

חי.

ויעקב.

גם.

ואתה.

גם-כן. חי. ומה אתך.

תודה. מת לגמרי.

איך זה.

אתה רואה.

לא רואים כלום.
 דווקא יש אור.
 אור יש. אבל אורי לא.
 מה לא, אני אורי.
 אתה אורי ? גיבור, מה ?
 כן, גיבור מת.
 מה עשית.

שמע סיפור. עמדה מולי פלוגה של ערבים. כולם שחורים אבל יש ביניהם יפים כמו אהרן ויעקב ואתה. אז איך שהם עומדים מולי, לא יודעים להחליט מה לעשות בנשק הרב שיש להם, הריר נוזל להם מהפה והשפם השחור שלהם מכסיף מרוב עמידה, אחד קילל והשני ירק. שנים התקרבו אלי והוציאו את אשתי מהארון, איך שהיא ערומה רצו לעשות בה מעשים. אבל אני, במחסנית אחת של עוזי, גמרתי אתם את החשבון ורק אחד, טיפש, פגע בי במקרה. כאן בראש. והנה אני כאן.
 כן, אני רואה.

מה אתה עצוב כל-כך. אתה מקנא בי שאני מת ואתה לא, אל תדאג. בסיבוב הבא ובאופן פתאומי תמצא את עצמך גיבור כמוני ומי יודע אם לא יותר.

למרות הרוח הייתי מכוסה זיעה קרה. אילו לפחות קם אחד מהשנים האלה מולי והיה מדבר, כדי שלא אשקע בחלומות. או אילו אפשר היה להתהפך לצד השני, אבל בשינה כמו זאת ובישיבה כמו זאת, תתהפך אם אתה רוצה יחד עם הרכב ורק על הראש והאדמה תיראה לך אז כאילו עלתה למעלה ומתחתך ארץ רחבת-שמיים ואתה שוקע ונופל קטן כמו פסיק ונושם מלוא ריאותיך אוויר-פסגות הפוך.
 יוסי הפחית מהירות והגענו לעיקולים תלולים. כאן השתעל הרכב ויוסי התחיל לקלל. לא בגלל השיעולים. כשהוא גומר נסיעה הוא מרגיש בנוח ומקלל. זאת-אומרת שעוד-מעט נגיע לאום-מרג'ם. יהיה כבר לגמרי בוקר כשנראה את החברה מתאבלים על אורי ובוכים. חלק ישתעל מרוב עישון סיגריות אבל ודאי וודאי שכולם ייראו עצובים, גם אלה שלא הכירו את אורי. רק בגלל המוות לבדו, בראדיוס של כמה מאות מטרים ממותו של מישהו מתעצב העולם כולו מתוך נימוס.
 בקנטרה לפני ארבעה ימים, בפניסה אל שטח המושל, בתוך גדרות-התיל המסולסלות שהונחו על הכביש וחוסמות את הפניסה אל המושל ומונעות חדירות מיותרות, בתוך גדר-התיל יושבים להם שלושה כלבים וחתול צהוב, מלופפים בתוך התיל מנהמים ונובחים וצורחים מכרבלים בשר בתיל ותיל בבשר מתעוותים ובוכים ומיללים כמו חבורת תנים, ואף אחד אסור לו לעזור.

יש להם כלבת, לכלבים הערבים האלה, אמר אז אורי, ושאף אחד לא יעז לגעת. שעתיים לפני שחזר לאום-מרג'ם ולפני שיהודה החליף אותו המשיך לפקד עלינו בפנים קפואים.
 תן להרוג אותם, אורי.

שהגוויות יסריחו ?

נסלק אותן מכאן.

אמרתי שאף אחד לא נוגע בהם, וגם לא בגוויות.

אתה נוסע ואנחנו נצטרך לשמוע אותם כל הלילה.

יותר טוב שתשמעו אותם עד שאחרים יחליפו במקום ליהנות מהסרחון שלהם כל הלילה.

נסלק את הגוויות לתעלה.

שום תעלה. חכו עד שאעזוב ותשברו לאחרים את הראש.

יוסי הפסיק לקלל ופצח בשיר כמו שהוא רגיל תמיד. עכשיו אפשר אולי לנסות להירדם לצלילי השיר המפורסם על ירושלים מזהב. כולם אוהבים אותה יותר מדי. עיר דדנית ומשעממת כמו פרה יחסנית ברפת של קיבוץ ותיק. התיירים מתבסמים מיפיה ואת הריח נושא הרוח לתוך המדבר. אבל מעבר לעיקול כבר רואים את אום-מרג'ם ואפשר להתחיל לנוח.

בשער לא היה אף אחד. השומר גמר את המשמרת והלך להסתדר כנראה. עדר של זבובים וזימום מאחרי חדר-האוכל, ליד פחיה-הזבל וקופסות-השימורים המשומשות. יהודה ירד ואנחנו נשארנו ברכב.

אהרן פקח עין אחת. התעשת מהאור ופקח עין שניה. יעקב לעומתו התנפל מתוך השמיכות ושערו השחור ירד על פניו ועיניו האדומות הזכירו עכבר עדין וגרדף. אבל אחר-כך הוא הבחין בי ושאל אם יודעים משהו על אורי.

גם אהרן הספית לשמוע ויוסי הנהג ירד ואמר שיילך לשאול. נדמה לי ששתקנו שעה ויעקב הספיק לעשן שתי סיגריות בלי פילטר ועיניו שחו עכשיו יותר בתוך האודם. יוסי חזר. ילען אביו של אורי אם הוא מת ככה.

מה זאת אומרת ככה.

אורי פירק פגזים ערביים שנשארו בשטח. רצה לעשות אהילים למנורות-שולחן. לא רצה לשמוע מאף אחד שלא יעשה את זה לבדו. מאיר החבלן הציע לעזור לו אבל קיבל צעקה וברח. שם, אתם רואים, התישב אורי והספיק לפרק שני פגזים עד שנשמעה התפוצצות. נשארה ממנו קרקפת ואומרים שגם זה לא.

יוסי הנהג כל-כך לספר לנו את הסיפור הזה עד שעכשיו שסיים היה מלא צער שאין לו מה להוסיף, חוץ מקללה פה וקללה שם, עם פנים כמו שלו, אין סיבה שלא יספר לנו סיפורים על קרקפות.

יעקב מתכרבל בתוך השמיכה שלו ורועד מקור. אהרן מצטופף, שוקע בתוך עצמו וצווארו נעלם. כך היה תמיד, צפוף ונעלם. אולי דווקא בגלל זה הקסים כל-כך את הנשים עד שאפילו אשתו של אורי נכנעה לו לבסוף. עטפתי את ראשי בשמיכה וניסיתי לישון גם אני, אבל הזבובים זימזמו והמחנה כולו נייער לבוקר החדש.

יוסף קוריס: שלושה שירים

* *

עצבנות קלושה גופחת בו
פרוח. ועצמים
שברגיל מפרשים לו את סדרי חייו
בקביעות, שעון,
סחרור מאורות צפים

בערב, צל

מטל מגופו בכל מקום שהוא
שם, אינם עומדים לו. הנבירה הקקה
בכפות ידיו זרמת דרך רבה
עד למחו. חושב בכאב על דמו:
בודאי מעט ורק. דם תולעים.

* *

גרגרי עפר חומים נגרים
כזמן דק נחרישי בין
סלעים ומחטי ארנים בין
באור בין
בצל ובאין
רואים ובלחש
נגררי עפר חומים נגרים

* *

משהו אוהז בראשי ומסב
באחת
מאה-ושמנים מעלות
אל פני השמש. רגע
לפני הערוך, פס אחד
של אור צהב,
עליו עיני-שני קרישי-מקפה-
נחתכות כבסבין.

יואב הלוי: אחר־צהריים בהיר

ככה זה תמיד, בסוף הקיץ, לאחר שנשברו גלי החום הגדולים. עננים רפים ולבנים שטים לאטם בשמיים, חולפים ברפות צמרירית על־פני קרני השמש החמימות ומטילים צללים כהים ומרפרפים על העיר. לפתע הם מתכהים, מתעבים, נמלאים איום ואון מבטיח. מעט גשם יורד, חמים ומלטף, ובהתגלות השמש שוב והנה נעלמו הערפילים, האור צלול.

אחר־צהריים שטים העננים האפורים על פסגות הרי היונה והסאלב כחול כפלדה, ירקות יערו עמומה, פצעי המחצבות בצלעותיו כחלקת השיש בחזית הארמונות ובתכלת רצועים פסי אדום בהיר, תפוז, סגול־תכלכל. שיפעת מפרשים נוהה על האגם וסילון המים, באין רוח, מגביה ראש, כפיראמידה, כזר, כיהלום.

והם שלושה במכונית. הצעיר נוהג ולידו הגבר, להראות את הדרך. האשה מאחור, ידה משחקת בתלתליו של הצעיר. אצבעות ידיו של הצעיר עבות ועל אמותיו פלומה זהובה. שפתיו אדומות, עבות וכפעם־בפעם הוא לוקקן בלשונו. צעיר יפה, שערו זהוב ורך ועבה, עיניו תכולות ועורו שחום. ארבעה שבועות באיטליה, בשמש.

היא מבוגרת ממנו, ואף שעדיין אין גילה ניכר בה כבר יכול הגבר לראות את קמטי האכזבה בזוויות העין. אבל חיוכה חם, ועיניה נוצצות, וגופה מלא. יש בה חמימות, חיבה, רפות. הלב רוצה לעזור לה. אלא שלאספה בזרועות אי־אפשר, יותר מדי היא ברשות עצמה.

תסע לאורך החוף, הוא אומר, עד הגבול. מצד אחד, גבעה מוריקה, חווילות גדולות, עצים שופעי עלה, ומן הצד השני הטיילת, ריקה כמעט, נקיה, גלי האגם המרצדים, החוף שממול אובד באד, וההרים, שהעננים משופדים על פסגותיהם החשופות לרוח.

נסעתי כל הלילה, אומר הצעיר. ארבעה שבועות היינו ליד ראוונה, באוהל. נחנו, אכלנו, שוחחנו. אבל אני צריך לחזור, קוראים לי לצבא.

אצלנו במינסטר תלויים על צריח הקאתידרלה שלושה כלובי־ברזל, בהם עונו האנאבאפטיסיטים לפני ארבע־מאות שנה. בדרך־נס, היא אומרת, ניצלו במלחמה. והיא מוסיפה: אני זוכרת את הלילה בו הפציצו את דארמשטאט, כהכנה להפצצת דרודן. הם באו כמניפה...

בשבוע שעבר נסענו כאן, עם הילדים, וירדנו בשדה לקטוף תפוחים. העשב גבוה, וכשניענעתי את הענפים נעלמו בו התפוחים כמו טבעו בלב־ים. הילדים השתעשעו מאד בחפשם אותם, אבל על הדרך עברה אשה זקנה עם כלב, ולא היה נעים. ברחנו משם כשאנו מסתכלים אחורנית, לראות אם אינה רושמת את מספר המכונית. אינני רוצה ללכת לצבא, אומר הצעיר. גנרל אחד שלנו אמר שהצבא אצלנו הוא כמו

בבחרת-כדורגל שלעולם לא תעלה על המגרש. איזו זכות יש למישהו להכריח אותי לבזבז שנתיים מחיי על אימונים בבחירת שלעולם לא תשחק? לכן באתי לכאן, ללמוד, וגם בגללה.

תפנה ימינה, אחרי הבאָר, הוא מכוון אותך, ומעבר לגבעה זה הגבול. נקווה שלא יבקשו את תעודת-הביטוח.

המוכס מבקש את הביטוח, אבל חיוכה עושה את שלו, וממשיכים. הדרך גרועה קצת יותר, אבל השדות, עצי-התפוח, בתי הכפר, השמיים, ההרים—הכל כמקודם.

הכפר הזה, הוא מסביר, נקרא שן-שעל-הלימאן. לא מזמן גילו כי בזמנו, כשלנין התגורר בעיר, היה לו בית-קיץ כאן, לחוף האגם, וכאן היה נפגש עם הפעילים שלו בצרפת. בעיר קיבלו אותו בסובלנות, כמו את כולם, אבל חוץ מאשר בפעילות אינטלקטואלית לא הרשו לו לעסוק בשום דבר, ולשם ארגון הפעולות היה יוצא לכאן. בעלת-הבית עשתה ניקוי בעליית-הגג ומצאה תמונות וניירות, ועתונאי זריז מיהר לעוט על המציאה.

הוא חושב את עצמו מבוגר ומנוסה ובשל, היא אומרת, וכבר חדשיים אני מנסה להסביר לו שאין בוחרים דרך-חיים בגלל אהבה בלתי-אפשרית לאשה.

זו שאלה של גיל, הוא מסכים, והצעיר מחייך. הוא מעשן סיגריה של טבק צרפתי שחור ופולט את העשן בנשיפות קצובות. כמה שחום חוזה, הוא חושב. צעיר כמו האביב. עיניה עצובות והיא טופחת בחיפה על כתפו של הצעיר. ידה משתעשעת בשערו והוא, כחתול מתפנק, מסמיק ומחייך.

זהו, צריך למצוא חניה מחוץ לכפר. רק לתושבים מותר להכניס את המכוניות אל בין החומות.

איבואָר. שנהב, פירוש השם, אבל אין איש יודע מדוע. חצי-אי קטן חודר אל מי האגם, גבעה תלולה, רחובות מטפסים, בתי-עץ ושלל פרחים. טירה גדולה וכעורה, מלבד צמד המגדלונים הדבוקים בשוליה. כמה טוב ריח המים, הוא אומר. וכמה הם צלולים, היא עונה.

יותר מדי אנשים ברחובות הצרים, המתעקלים, ובני הכפר נוהגים כאילו לא היה איש מלבדם. שרועים בערסלים, משתזפים על מדשאות, שותים קפה בחלב וגבם לרחוב. חתול שחור חוצה את הרחוב בבוז. עלים אדומים, קמוטים, של גיראניום נבול גושרים לאָטם. אחד מהם נתפס בשערה והצעיר, כשהוא מסלקו, נושק לה על מצחה.

בחצר המוויאון עוגן חלוד, מחרשת-עץ ושריון. בפנים מציגים ציירים את תמונותיהם ועל אדני החלונות פורחת הפיטוניה. בחנויות המזכרות פמוטים מעץ מבריק, צלחות מצוירות פרחי-אָלפים תכולים, קרני פרות ומנורות מברזל מחושל.

אח, איזה יופי, אומר הצעיר.

שתי קשתות-אבן גבוהות פותחות מעין אסם עמוק, אפל. בצד אחד, ארונות מעץ-אגון כהה—ומצד שני, כיסאות, פמוטי-ברזל גבוהים. אשה קטנה, שחורה, יושבת באדישות מתחת לתרנגול-מתכת ענק התלוי על קורת-הגג. איטלקיה גדולה, בשמלה כחולה,

אומרת לחברתה: הביטי, הביטי, הענק הזה יכול לקשט בקלות שמלה שלמה, לגמרי לבדו, בלי שום דבר אחר.

מכתבה מעץ-אגוז, היא קוראת, והמחיר. איזה ריח טוב, אומר הצעיר, עץ-אגוז. מגירות עמוקות, מפתחות-ברזל גדולים סובבים בקלות במנעולים מצויצים. מאסיבי, יציב. ואנחנו, הוא אומר, עושים רהיטים עתיקים מפלאסטיק, הכל-בכל-מפל-פל, ועד לחורי התולעים.

לא, מוחה הצעיר, וגם היא אינה מאמינה. אבל הוא עומד על שלו. מלא כאן מסעדות-דגים, הוא אומר. יש אחת שבה דגים לנגד עיניך את הדג שאותו תאכל.

נעלה על הגג, היא מציעה, אולי לא יהיו כל-כך הרבה אנשים. על הגג שמש, וצרעות. מצד אחד, האגם, הטירה, צמרות עצי-התפוחים כבדות-פרי, גגות בתים מכוסים רעפי-עץ עגולים, אכולי-זמן. מצד שני, גן-ירק במדרון, וחבלי-כביסה. חלון פתוח של חדר-שינה מסודר למשעי, ושדרת האשוחים שלאורך הדרך. כמה נעים פה, היא מתמתחת בכיסאה.

טיגריה, מציעה הצעיר. אמריקאית, ממחסני נאט"ו בנאפולי. שלוש עוגות-תפוחים מתוקות, צמיגות ודביקות, קפה ועוד קפה, ואניס. הו, הו, לכי, 'סתלקי, נבהל הצעיר מכיסאו, והיא צוחקת במלוא-קול, בשיניים לבנות, בגרון נטוי.

בחור גדול, היא אומרת. כשבאה אליך צרעה צריך דווקא לשבת בשקט, ואז היא מסתלקת. בכל-זאת הוא הולך לשבת בצל, והיא אומרת: אבל אנחנו לא צרעות, מאתנו לא צריך לברוח.

אינני בטוח שכל-כך כדאי לך ללמוד כאן ציור, הוא אומר לצעיר, אף פעם לא שמעתו שמדברים עליהם בשטח זה, ותצטרך ללמוד צרפתית. זה לא חשוב, אומר הצעיר, ועיניו מלטפות את כתפיה, זה גם טוב ללמוד צרפתית, תמיד נחוצ.

והוא מוסיף: אני רוצה להיות אתה בשנה הזאת שהיא כאן. כל-כך צעיר. הוא אומר לה: זה בדיוק הגיל לעשות שטויות בגלל אהבה. אף-על-פי, הוא מוסיף, שלא נראה לי שאני, מבוגר בעשר שנים, חכם הרבה יותר.

אינני מתערבת בחיי אחרים, היא אומרת, אינני יכולה לומר לו מה לעשות. ועוד: צריך לחזור מוקדם, למצוא לך מקום-לינה. תאר לעצמך, כל הלילה הוא נהג, ממילאנו, הגיע בשלש לפנות-בוקר ולא רצה להפריע. ישן במכונית עד תשע, ולא אכל שום דבר. הו, נעורים, נעורים אבל קולה רך, והב יודעים.

כל-כך צעיר. הכאב הזה, כשאמרה לו, בדרכה שלה, שלא יישן אצלה. כמו כלב נאמן שעלבו בו, כמו סוס שצלת בו ללא סיבה.

לא אוכל להישאר הערב, הוא אומר, אתקשר אליך מחר, בקשר לדירה. מבטו של הצעיר, לרגע, חוגג, ללא כל הכרת-טובה, ללא כל הבנה. הייתי רוצה לדעת, מסביר הצעיר, אם אני די טוב כצייר או כפסל כדי לבחור בזה

כדרך-חיים, או שמא עלי להסתפק בהוראה. ומדוע לא כאן ? מדוע לא אתה ? בקיץ שעבר הייתי אצל אחותך, בפפר, היא אומרת, קטפנו תפוחים, כל-כך נהניתי. כשחזרתי היו לי בחינות להשלים, ויחד עם זה לימדתי בתיכון, כך פגשתי אותו. תאך לך, כשהתכוננתי לבחינות הוא היה עובר מדי בוקר בבוקר, במשך שלושה שבועות, בשבע בבוקר, וזורק לחלון חדרי, בקומת הקרקע, פירות ועוגיות ארוזים בשקיק. בלי לומר דבר. כל-כך הייתי מופתעת כשדפק על הדלת, הבוקר. לא חיכיתי לו.

למה היא מחכה ? איזה ציפיות נעולות מאחורי עיניה החומות, איזה המתנות. שדיה כבדים ואצבעותיה שלוות מאד. רק מזמן לזמן היא מסלקת קווצת שער מעינה. טוב שהשמש בעיני, הוא חושב, אשתוף קצת.

לחיינו של הצעיר, מעל לפלומה הזהובה, אדומות, וסביב עיניו עיגולים כהים. אתה בטח עייף מאד ? הוא שואל. לא, לגמרי לא, הוא עונה, ומלקק את שפתו העליונה בלשונו האדומה.

אתה רואה, יש לו חולצה "הוורד השחור", היא אומרת. אצלנו זה סימן של טיב ואופנה ובטאראגונה שבספרד יש בית-חרושת בו יושבות מאות נשים, בשלש משמרות, ורוקמות את הוורד על החולצות. כשיצאנו משם היה עלינו להמתין שלש שעות כדי לחצות את העיר. משאית-ענק להובלת מכוניות התהפכה על שתי מכוניות-נוסעים, ביציאה הצפונית, ופקק-התנועה התמשך לאורך עשרים קילומטר. איזה גיהנום !

שחום, זהוב, חייכן. רק אצבעות ידיו עבות מעט מדי, ושפתיו. הוא ישיג את שלך, הוא חושב, ואחרי-כך ישכח, כמו כולנו, ורק היא תזכור. את אדישותי שלי, את להיטותו שלו.

נחזור, היא קמה ומישרת את שמלתה, תחכו לי, אתם הגברים, כבר אני באה. ענן כבד מכסה את השמש. בחלפם תחתיו מתכסים חלונות המכונות בפנינים, אבל מיד מתגלה שוב שמש-הערביים והיא אף אינה מפעילה את המגבים. אתה יודע שאנחנו מספנים את חיינו כשאנחנו נותנים לה לנהוג, אומר לו הצעיר בקריצה, כשותף.

היא מוחה, והוא מסכים עמה. היא נוהגת טוב, הוא אומר, והצעיר מחייך. הוא יודע מה שהוא יודע.

בגבול, כמו תמיד, יש בעיות. המוכס רוצה לראות את כל הניירות שרק אפשר. אחר-כך, על הרציף, חונים לרגע, לבקשתו.

חודש אחרי שבאתי לכאן, הוא מסביר, הייתי בהרים, בטיוול, וחזרנו בערב, מכאן. השמש שקעה, כמו עכשיו. מאז אני שב לכאן הרבה, לראות. כן, יפה פה, הם מסכימים.

העננים, כמו עייפו מלרחף, צנחו על המורדות המיוערים של הירוקה, והפסגות, שעד לפני חודש עוד היו מכוסות בכיפות-שלג לבנות, נוצצות ומגשבות-קור, מתמזגות בהילת-השקיעה, מופזות ורוד וכתום. כחולו של הסאלב נוצץ, עמוק, נוקשה, כלהב

ממורט היטב מפלדת־דמשק. השמש, לפני היעלמה, יוצאת מאחרי ענן אפור וקרניה, כקרני מגיפה, נושקות לארמון־האומות, ל"אינטר־קונטיננטאל", למי האגם, ליהלום הענק של סילון המים, לקאתידרלה העמומה, להר הכחול. קרניים מותוות בדייקנות—גרגרי־אור שזורים יחדיו—מתרחבות כלפי־מטה, נושקות לעיר. עוד־מעט יעלו האורות. ענקים־ענקים של אורות לבנים, אדומים, צהובים וכחולים, לאורך החופים, ושלטי הניאון, ופנסי המכוניות.

נחזור, הוא אומר, ולבו בל עמו. כל־כך צעיר. אילו רק ידע. בעצם, מוטב שלא. נעשה קיצור־דרך, הוא מנחה אותה.

היה נעים מאד, אומר הצעיר, כשהוא פותח את הדלת כדי לצאת.

בעוד שעה, היא אומרת.

בעוד שעה, הוא מסכים, אחכה לכם.

*

תמיד זה כך. אחר־צהריים בהיר. לאחר הגשם הפתאומי, הקל, ראות חדה, בוהק, צחות. ריחם הטוב של המים, וצלילותם. קרני השמש כגרגרים־גרגרים של אור שזורים על חוטים בלתי־נראים. כשעולה לרגע הרוח היא פורשת את מימיו של סילון המים לרוחב כל האגם. במקום בו קמה העיר מיצר האגם והולך ונעשה הנהר הגדול הזורם אל הים. שתי גדות האגם נפגשות זו עם זו, בין הקאתידרלה ותחנת־הרפבת, והנהר מתחיל דרכו משני צדי האי. העיר היא רצף של בניינים אפורים ולבנים על גדות המים המרצדים, ולשני צדדיה הרים. לאחר הגשם הפתאומי של שלהי־קיץ, כשאחר־הצהריים נעשה בהיר ורך ורחום, אתה מבחין בפרטים הקטנים־שבקטנים שקודם־לכן לא שמת לבך אליהם מעולם.

ז'נבה, 1970

ז'ני אלוני: הגברת פומרנץ

אביב היה והן צעירות. לא האמינו במוות אף כי לבשו את מדיו, ובחדר, בארגו, מונח היה השלד. אף שפגשוהו בכל יום באולמות בית-החולים ובפרוודוריו, לא היה בכך כדי להעלות או להוריד. לא רצו להאמין בו. מן הים נשבה הרוח, נושאת ריח תפוזים מעל לעלי העשב הנלאים מעומס פריחה. החרציות והפלגיות עדיין זהרו בצהוב ואדום, אך עלי-כותרתן כבר נפרמו וקמלים נתלו ברשת המאובקה של גבעוליהם. הן לא שמו לב לסימני ההרס. גם לא לתפוזים שלא נקטפו ועדיין היו על העצים. השנה לא נשאו האניות כל פרי צפונה. רק חיילים ונשק הובילו.

אף-על-פי-כן לא חשבו על המלחמה. לא עכשיו, כאשר שקעו—בחולצות וחצאיות כעין החימר—בסבך הפריחה. שחור היה שערה של האחת וחום ומקורזל שער השניה, והראשים הבהיקו בין סורגי העשב הגבוה. מאחריהן השאירו שביל של גבעולים רצוצים. גם בזה לא השגיחו. לא הסתכלו לאחור. לא טרחו. קטפו פרחים וצחקו. צליל הקולות דילג על סוככי שמיר וגביעי פרג, החליק על חוטים וקרני-אור עם צירצור הצרצרים וזימוזם הדבורים.

עם הגיען לגדר התיל, מקום שתמו העקבות של שרשרות הטנקים וגלים של חול צהוב כיסו את אדמת החמרה היבשה, נסבו אחור. הפנו גבן לשמש והוליכו את צלן לאורך הביתנים בהם גרו קודם משפחות של פקידים ועתה שימשו אכסניה לימים או לשבועות מספר לחיילים מארצות רבות. חיילים בח'אקי, איש-איש בסמלי הארץ שאליה השתייך. חיילים וחיילות. הן קיבלו זאת כעובדה מובנת-מאליה, כצמחי-הבר בגנים המזונחים, כנכחותן-הן במקום הזה. אולי היה להן יסוד לתמוה. אולי גם תמהות היו אילו הירהרו בדבר. הן השתדלו שלא להרהר. הדבר היה עלול להתזרין לוורשה ולברלין. שלש-וחצי השנים שחלפו מאז היו שכבה דקה מפדי לבודדן מן הפאב. ורשה וברלין. את שתיהן היו צריכות לשכוח. הן עשו כמידת יכלתן. מדיהן העידו. צריך היה להסתפק בכך. מחשבות על הורים, אחים, ידידים ומפרים שנשארו שם, הפקר לשנאה ולאלימות, לא היה בהן מועיל. הכרח היה להקפיד, כי הן הפריעו לחיים. ואם גם לא הצליחו להקפיד, בכל-זאת השתדלו שלא להודות בכשלון, לא כלפי וולתן ולא כלפי עצמן. כן, בייחוד לא כלפי עצמן. חלילה מלדבר בזאת, חלילה מלהרהר בזאת. המוות הקיפן בכל אשר פנו. אולם אביב היה בארץ, והן רצו לחיות, ולכן התעלמו מסימניו.

בדרך שובן עברו על-פני מגרש-האימונים, המיטווחים, והצריפים לניסויים של מסיכות-גז. הן נשאו פרחים בורועותיהן, שמיר, לווע-אריה ועולש. ביתנים בגנים

שצמחו פרא. רק צמחים שעקשנותם הספיקה להם להתקיים בחרבונני-הקיץ נראו בהם עדיין. סודאנים עמדו ליד חלון אחד. ניקו נשקם ונופפו להן לשלום. נשים בח'אקי, במדים כמו שלהן אך בסמלי עם אחר, ישבו על גזוזטרה ושוחחו ביניהן. "לו רק ידעו שאני מבינה את שפתן היו נוהרות יותר בדיבורן", אמרה יאשה השחרחרת לחברתה. קסדות מחודדות ותחתיהן פנים שזופים. חיילים בכומתות. חיילים בכובעי-מצחה. חיילים וחיילות.

הגיעו לביתן ששימש להן בית עד שיותן צו והן תעבורנה לביתן אחר, לצריף אחר, לאוהל אחר. במחנה הזה או במחנה אחר. פה, מעבר למדבר, מעבר לים. תלוי היה הדבר במהלך הקרבות, בשינוי בחזית. זו החזית שאותם מחלקיה שנפגמו או לא ניתנו עוד לתיקון הציפו סדנות ובתי-חולים. בתי-חולים ובתי-קברות. אכן, הן לא חשבו על כך. השתדלו לא לחשוב על כך. גם לא שהן עצמן עלולות להיפגע. גם לא על הצנחן רסוק-הרגליים אשר לשאלתן לשלומן ענה אתמול, not too bad, הסתובב אל הקיר ומת. גם לא על כך שבגופו של הצרפתי שעודנו נער תקועים הכדורים כתרמילים בחגורה. גם לא על כך שזה שנתיים לא הגיע אף טופס בסימן אדום משם (חמש-עשרה מלים, אף לא אחת יותר, באותיות זרות ונוקשות, ורק החתימה מופרת: לכולנו שלום. מה שלומך? דרישת-שלום הוריד אחותך). גם לא על כך שאמה נשארה בודדה בגיטו. ורשה וברלין. לא חשבו על כך. השתדלו לא לחשוב.

הן מילאו את הכדים בפרחים, ואחרי הכדים קופסות-פח ריקות, ואחרי הקופסות—את ספליהן. הציפו את חדרן באביב, אם גם אביב שכבר נטה לנבול. שמו זרים על אדן החלון ועל הקרש שליד הארגז והספרים. "מילון", "שירים" ו"אנטומיה". "ועכשיו, גברת פומרנץ". רחל נטלה את הגולגולת מבין העצמות שבארגז ושכבה על מזרן-הקש של מיטת-הברזל.

"שיריים של אדם ושל תקוה, של תקוותך", אמרה יאשה ופישקה את רגליה הארוכות על סדינה, "במקום רופאה, עוזרת-לאחות. במקום סטטוסקופ, בקבוקי שתן וסיריים, אבל ההבדל הוא קטן".

"המאיור סמית אישר זאת".

"אישר מה? את ההבדל?"

"לא, שזאת אשה".

"היתה אשה, כוונתך לומר".

"ידיעה מדויקת של מבנה השלד חשובה במיוחד לטיפול בשברים".

"לא מעוניינת. מעדיפה לעודד את החולים בריפוי-בעיסוק".

"את חושבת שהיא היתה נשואה?"

"הגברת פומרנץ? מובן שהיתה נשואה. אחרת, השם אינו מתאים".

"אבל רק תקופה קצרה".

"כרצונך".

"עדיין צעירה היתה. העצמות מוכיחות".
 "צעירה ויפה וחכמה. נוכל להרשות לעצמנו לנהוג בה נדיבות-לב".
 "וגם מפונקת מאד".
 "בסדר, גם מפונקת מאד".
 "ועשירה".

"זה היה עלול לעורר קשיים. לא היו נוהגים למכור גופות של אזרחיות אמידות כשלידים. אז עדיין לא". ורשה וברלין. היוהרי. אל תסובי לאחור. רוח רעה מהלכת ברחובות. אל תחשבי על כך. מאחרי העצמות החירות וזהרות השמשות הצהובות של החרציות. אל תשכחי, אביב עכשיו.
 "סמכי עלי. היא התאהבה".

"טוב, התאהבה. היה זה באביב. האהבה מתאימה לנעורים ולאביב". גם אני אוהבת. אין בכך כלום שהוא אינו יודע. אדרבה, כך מוטב, מונעים הסתבכויות.
 "משפחה לא הסכימה לבחירתה". לי אין משפחה שהיתה יכולה למנוע את הסכמתה, רק אב שלו אין זה איכפת. אולי גם אם יש לי שם. עצור! שטח אסור.
 "מה אמרת?"

"אמרתי שהיא בכל-זאת התחתנה אתו והדירו אותה מירושתה. היא עברה לגור אתו בעיר אחרת".
 "איזו גבורה!"

"הסתבר שהוא היה שפל. בנדוניה שלה חשק. היה מכה אותה ושותה לשכרה".
 "כמה זה נורא! אולם אין זה מעיד על פיקחותה אם בקלות כזאת נפלה בפח שטמן לה".

"הפיקחות אינה נבחנת בענייני הלב".
 "איזו חכמה! בכל-זאת אתן לך עצה שלא להשחיר את אפיו יותר מדי. אני נגד רשעות שלא לצורך".

"טוב. הוא לא היה שפל ולא הרביץ בה. אבל חלש-אופי ודאי היה. על כך אני עומדת. בלי זה לא אוכל לצאת מן הסיפור הזה".
 "מוסכם, חלש-אופי היה".

"לא למד מקצוע. אינו מוצא עבודה. קשה אינו רוצה, וקלה אין להשיג. הוא מחפש עיסוק שמכניס כסף בלי מאמץ מיוחד. את ימיו הוא מבלה בשתייה במסבאות, וערב אחד הוא מתודע שם אל בחורה אחת. כשנודע לו שהיא יורשת של הורים עשירים הוא מתיידד אתה ומשכנע אותה באהבתו, כי חן מסוים יש לו, זאת מוכרחים לומר לזכותו. הוא מסתיר ממנה שהוא נשוי. היא מסכימה להתחתן אתו, אבל רק כעבור שנה, כשתגמור את לימודיה. או אולי יש לך הצעה להנמקה טובה יותר?"
 "אילי הוריה מעמידים תנאי זה".

"מוסכם. ההורים מעמידים תנאי זה. כדי למנוע ממנה לשנות את דעתה הוא דואג שתהרה לו. אחיה מגלה שהיא נפלה קרבן לנוכל והוא הורג אותו ביריה למען כבוד המשפחה".

"לא משכנע. וחוץ מזה, הרי הבטחת לי שלא לעשות אותו שפל מדי. מדוע לא ישתה ויידרס בשעת שיכרות על-ידי מכונית? זה פשוט, ומכל המיתות המשונות הרי תאונות-דרכים הן עוד החביבות ביותר". זהירות! אל תסובי לאחור. רוח רעה מהלכת ברחובות.

"בסדר, אם את עומדת על כך. הוא משתפר ונדרס".
"נדרס למוות".

"נדרס למוות. אשתו ממאנת להינחם. עדיין היא אוהבת אותך, והיא גם מצפה לילד. מה זאת אומרת, ממאנת להינחם? היא מיואשת. עד כדי כך שהיא מאבדת את עצמה לדעת".

"לא, כך אינה עושה. לא, כך בהחלט לא". מה החריפות הזאת? מדוע הבדיה הזאת נוגעת אל לבי כל-כך? זאת ועוד: וכי מה זה איכפת איך אדם אחד מת בקרב של מיליונים?

"אם כן, מה עליה לעשות?"

"היא יולדת את ילדה ומתה בשעת הלידה".

"בבית-חולים לעניים. היא חייבת למות בבית-חולים לעניים ובשם בדוי".
"מדוע בשם בדוי?"

"רצונה לחסוך עלבון מהוריה".

"נכון, בני-בלי-שם נמכרים כשלדים לסטודנטים. זה מתקבל על הדעת".
"זה הכל. הגענו לסוף הסיפור".

"לא", אמרה יאשה לאחר הפסקה קלה, "אי-אפשר. משום-מה יש לסיפור צילצול מזויף. אינו מתאים לזמננו. עלינו לתת לה לבוש אחר, לתפור לה גורל אחר".
"מדוע? מפני שאנו עצמנו שייכות לעולם אחר? האם עלינו לעשות אותה נערה הבורחת מגיטו, נתפסת בבריחתה ומתה בבית-סוהר?" הרי זו נבזות מצדה. היטב היא יודעת עד כמה אני סולדת מלדבר על בריחתי. גם מעט מאד זכור לי. רק שהיתה לי וסת ולא יכולתי להחליף תחוננים. ברומניה שוב אני זוכרת את עצמי. שם היה לאבי רומן עם אשה גרמניה. התברר שהיתה מרגלת, אף כי לא נודע לי בעד מי.

"לא", אמרה, "זה לא, אבל נערה בעלת-אמביציות הסבורה שלא תוכל לשאת את איבוד אשלייתה. זה היה מתאים. הרי השלדים של המתאבדים מגיעים לחנויות של צרכי-רפואה. את עצמך אמרת לי". אני נבזית, אבל היא האשמה. היא התחילה בעקיצות. אנו עוד נתקוטט, והיום אין אפילו חמסין שהיה יכול לשמש הצדקה. התפוזים וזהירים מבין העלים כירחים בדימדומי-ערב.

"את מרגישה בריח התפוזים?"

"מה המיוחד בזה? כל היום וכל הלילה הם נותנים את ריחם".

"אבל רק כל עוד יש אביב".

"נכון. יקח האופל את הגברת פומרנץ ואת הסיפור שלה. מה היא חשובה לנו?"
"יקח האופל גם את העֵבֶר שלנו".

"גם הוא לא איכפת לנו עוד. בוואי!" אמרה, קמה ומתחה את זרועותיה, "הגיע הזמן. צריך ללכת לבית-החולים". בפרוודור נשמעו קולות. הרב-סמל הופיע בדלת ועמו חיילת זרה. חדשה, חשבה יאשה, בשביל המיטה שעומדת פנויה מאז שקיבלה רות העברה למצרים. חבל. הקיץ הקץ על האידיליה-לשתים.

"נוחי פה מהנסיעה ואחר-כך תתיצבי אצלי במשרד". אבל החדשה נרתעה אחורה בבהלה.

"לא", קראה ברעד, "לא כאן. אני לא אישן על-יד גולגולת של מת. אי-אפשר לדרוש זאת ממני". היא יראה מפני מתים. אינה יודעת שהם מסוכנים פחות מן החיים. גם רות לא הגתה אהדה לגברת פומרנץ. אבל זה היה ענין אחר, כי רות היתה אחרת.

קראה לכך "שגעון" וליגלגה על הילדות הגדולות שעודן משחקות בבובות.

"זה שום דבר, סתם עצמות", ניסתה להרגיעה, אף כי ידעה שדבריה לא שיכנעו. לקחה את הארגז, פתחה ארון והכניסה את השלד לתוכו. "גמרנו. מה שאין רואים כאילו אינו קיים", אמרה.

"כן", אישרה החדשה, נשמה לרווחה והניחה את תיק-הבד שלה על מזרן-הקש של המיטה המיועדת לה. לא, חשבה יאשה, לא תפסה. לוואי והיה זה כך. אבל אין זה נכון. אי-אפשר לאסור על מחשבות וזכרונות בלתי-נוחים או להתעלם מהם. אפילו תשתדלי, לא תצליחי. היטב אני יודעת זאת. אבל אין זה מונע אותי מלנסות מדי-פעם מחדש.

"שבע דקות לשלש", אמרה.

"אבוא מיד". רחל החזירה מסרק וראי למגירה והלכה בעקבות חברתה.

עברו בצל האקליפטוסים על פס-הזפת של הכביש בין קחוונים ועולש שצצו בשפע בתעלות משני צדי הדרך. הגיעו לצריפים שגגותיהם ארוכים ואפורים. מיטות עמדו על מרפסות. עליהן שכבו חיילים בפיג'אמות של חולים.

"האלו, יאשה", קרא אחד מהם, "מה בדבר הריקוד שהבטחת לי?" בשתי ידיו החזיק בירך והתאמן בגדם שנשתייר מרגלו מתחת לברך. בתנודות קפץ הגדם, עולה ויורד לפי הקצב. ליד המעקה נשרו עלים קמלים מכותרות החרציות. נותר עלי קירח חום כחלודה.

"כן", אמרה יאשה והשתדלה להאמין בדבריה, "אנו נרקוד. מחר, או מחרתיים, או ביום שאחרי-כן".

עדה חרמוני: קיץ

כָּל הַקִּיץ הָיָה בְּאוֹר הַחַרְיָף
הַמְתַּפְרֵץ עִם בְּקָר
וּבְכַתְמֵי הָאֵלֶם-צָהָב הַצְּעִירִים

וְכָל הַלַּיְלָה רִחַץ הַגֶּשֶׁם
אֶת הַחֲמִסִּין מֵעַל אֲמִירֵי הָעֵצִים
מְצַנֵּן אֶת לֵהָבוֹת
פְּרִיחַת הָאֲרָנִים

כָּל-כֶּף הַרְבֵּה בְּזַבּוּז
בְּגִרְגְרֵי הַבְּשָׁלוֹת הַזֹּכְרִית
הַתְּמִים לְנוֹעַ
בְּשִׁלּוּלֵיּוֹת הַמַּיִם.

וְכִמּוֹ חֲסִידוֹת פְּגוּעוֹת שִׁיבָה
בְּקִצּוֹת הַמַּחְנָה
בְּשִׁבְי חוֹמַת שָׁמַיִם זְנוּנִים

בְּחֲרָנוּ
בַּהֲתַאֲפָקוֹת הַזֵּהָבָה
אֲשֶׁר לְסִתּוֹ.

בשחור ולבן
 אהבתי אליך
 בשחור ולבן
 מלים שחורות
 הורסות
 אל הנגר הרך.

הכמיהות הרצות כגופי
 מובאות אליך
 בסגנון אכזרי
 של העדשה המקרבת
 באורצל חרף
 שחור לבן
 וידיך קרות על עורי.

ידיך גולפות

ידיך גולפות את שש גופי הלבן
 מתוך הלילה.
 זורמים אט אט
 על פני הזמן הקפוא
 במעברי הצפייה האינסופיים
 לעבר מקורות האור

ושם -

מקום הלידה והמות
 תחת מטר כוכבים
 חוזים בהפתח גביע הפרח השחור.

רנה נץ: עזריה

"הסרת את הטבעת ? זה התיק שלך ? אין בו כסף, הפציי-ערך ?" שאלה האחות.
"רק פרוות-המינק הלבנה שלי". הידקתי לגופי את לבושי היחיד, כתונת משונה אשר
כנפיה נפערו לאורך גבי, ועברתי מן המיטה לאלונקה.
"שיהיה במזל טוב", "בהצלחה", "יום חמישי זה יום של מזל". פיג'אמות קמוטות,
חלוקים צחורים, קולות סירים וצלחות (ממטבח המחלקה), ואח המור-סבר נוהג אותי
בינותם. רק קונפטי חסרים. רעי נלווה אלי בפנים שלא היה סיפק בידו לגלחם.
זכרתי יום-קיץ אחד ואני כבת-חמש. אמי שולחת אותי, בהשגחת אייליאנה, לשחק
בצינת המרתף. אבל אייליאנה צעירה, וכמו כל בנות-הכפר סקרנית מאד. בסתר
מבוא המרתף היא מחבקת אותי, ובקול נרגש היא מסבירה: כל ההמונים הנגלים
לנו מבעד ללוחי-הגדר התאספו ללוות את יאן ואנה האצילים, אשר הוריהם
הבויארים לא הרשו להם לאהוב, ובגלל זה, ברובה של ציידים, הרגו עצמם לדעת.
אישי התכופ, ותוך מסע האלונקה נשק עמוקות על פי. הממזר, התחייכתי לי
בשביעות-רצון—הוא ממצה עד-תום. וכמשלחת לשון לעבר מלאך-המוות, קרצתי
קריצה מופקרת לאח הנדחם. שוב לא היה איכפת לי דבר. אף לא הנורה החסרה
במנורה הענקית, שהיתה תלויה מעל לראשי השוקע באיך-סוף, אף לא צהלת האחיות
והרופאים למילמולי: "עשו לי נתוח, כן או לא ?" אף לא החוטים המשתלחים ממני,
כממנוע מפורק, אל מיני צנצנות ושעונים. ואף לא ההכרה, עת נפקחו עיני, כי אמנם
שרויה אני ב"גיהנום א'". היה עלי לשגר הוראה. נטלתי עט מעזורי-הרופא,
ורשמתייה (הן פי היה חסום בצינורות), על גבי-ידי. ארבע אותיות. באחד מרגעי
הפיקחון, בשעה שבין לילה ליום, ראיתי את האחות חשה אלי, רצינית ומרוכזת
במלאכתה. אותה שעה כבר היה גרוני חפשי מצינורות. "איך את יכולה", אמרתי,
"בתוך כל הכאב והדם". (וימים אחדים אחר-כך, כאשר כבר שוטטתי במסדרון,
ראיתייה נעצרת ליד מיטת ילדה אחת והיא נפעמת למראה קלמר-עץ פשוט. "לי אף
פעם לא היה דבר כזה", לחשה. ולמראה פליאתי, הוסיפה: "אני נולדתי באושוויץ".
וכל אותה עת עקבתי אחר ביצוע מדויק של שלבי ההחלמה. היה עלי לעודד את
העושים במלאכה. כטובע בבור-תחתיות, הטורח בהעפת הוט דק המצוי עמו אל
החוץ למען יילפת אל זיו כלשהו, וכך יעלה בידי זה לטפס ולעלות לאויר העולם, כך
שיגרתי אני תשובותי, בשאול עוזרי לשלומי: "מצויך", "מצויך", "מצויך". לא יחידה
הייתי שם. עמוק יותר שרויה היתה שרה. בטלטלת גופה הפראי, המכה בסורגי
המיטה, כאילו חפץ הוא בידי בעליו, העמידה זו בנסיון אף את הקשוח באחים. על
הבונות-רגליהם נכנסו, כמבקשים מחילה, אחים, בעל, ילדים. שרה לא שעתה אליהם

ממעמקי עלפונה הסרבני. רק פעם אחת גדלק בה מה, והיא החלה לקרוא: "ג'ורג', ג'ורג'". "יופי, תקראו לבעל", צהל הרופא-התורן. אני, שכבר הייתי בקיאה באילן כולו, לחשתי: "זה לא השם של הבעל". הרופא, איש צעיר, צחק. בליל-שבת עמדתי להשתחרר מאחרון הצינורות. בשעה היעודה לחג נודע כי תקלה במחט-הצינור גרמה מעין פקק — והשיקוי נותר בצנצנת. "נשים לך את המחט ביד השנייה". לא הסכמתי, לא הסכמתי. הלא זה מנוגד לחוקים. ויתרו לי, ואני שתיתי עד סביאה את הנוזל המתועב.

השחר האיר על השבת. מבעד למחיצת-הבד הארעית ראיתי בחדרון-התאום, הוא "גיהנום ב'", את מכרי הוותיק עזריה. חולצתו הפרוזה גילתה חזה מעוטר תפרים ותחבושות. שפמו השחור התנכר לחורון פניו המדולדלים.

לאחר ביקור הרופאים זכיתי לתעודת-גמר. עברתי ל"גיהנום ב'". עזריה הוסע במיטתו ל"גיהנום א'". וכי לא ידע שזה מנוגד לחוקים? ומה על החוק השני של התרמודינמיקה, עזריה? (הן כתוב בספרי-החוקים—Time is irreversible). זמנו של עזריה נע על עקביו. מפיון שאיש פשוט היה, אשר חי לו על אדמתו, וראה את גלגל-העונות נע מעל לביתו שבמושב, לא התרברב, ורק נוגות חיידך לאחות אשר תיקנה את כריזתיו בעליזות מאולצת: "מכאן נוכל להשגיח עליך יותר טוב".

לראשונה ראיתי בפנימית ו', גושא ספל קפה לגברת יעקובוביץ הזקנה. השפם העבות, הפיג'אמה הלבנה שלא תאמה את מידותיו, החיידך היפה, כחיוכם של הבריאים, כל אלה שיוו לו מראה מוצק עד כי נטעיתי לחשוב שמעובדי-המקום הוא. "לא", לחשה לי מרים, הוותיקה ממני במקום, "הוא נמצא כאן בהשגחה. צריך לעבור ניתוח מאד רציני".

אני זוכרת שיצאתי לפרוודור, וכשאני רוחצת ידי, לשם ההסוואה, הצצתי לחדר השכן. שם, שעונה על כסתותיה, נכונה לקראתו הגברת יעקובוביץ. פיה, המשוח ביד לא-אמונה בשפתון ארגמני, נפער כדי-חיידך אשר הסיט את קפלי לחייה הדהויים. "תודה רבה, עזריה, תודה רבה! אתה עושה מצוה גדולה!"

"למה לי אתה לא עושה קפה, זה?!" סנטה כנגדו, בקול צרוד, שכנתה לחדר.

"טוב, רבקה, תיכף אני עושה גם לך".

"לא, לא, אני אסור לי! רק צחקתי", ענתה זו, וכמו לשם הוכחה פרצה בצחוק ננסתיים חיש-קל בשריקה חנוקה.

פניתי אל מיטתי שליד החלון. כרוחות-רפאים מעולם לא-לי-עוד נעו בחוץ אנשים אשר השקיעה טישטשה את צלליתם. עליתי על מיטתי ובאתי בין מצעיה הצוננים. אפילו באותו חדר מבודד ("ראש-הממשלה שכבה כאן", לחשו האחיות בחרדת-קודש) לו זכיתי בהיסח-הדעת לא היתה השלף אלא למראית-עין. קולות הפעילות הסתננו ובאו: צלילי עגלות-הרפואות וקולות-הזרירוז של האחיות, במדי-עליונותן, שעה שהן עוברות בין המיטות. טראנזיסטור קרא מאחד החדרים: "מ א א ין, מ אין י א א בוא עזרי?!"

בישי-מזל אף בחליים, גנחו במסדרון חולים שלא נמצא מקום נאה יותר בשבילים. כפרפרים תכולים, ורעננות כמוהם, טרחו התלמידות במסדרון ובהדרים ליפות את עולמנו בעיני הכל-יכול.

Flourish. עטוי סיעת-מלאכיו, הגיע גם אל חדרנו הפרופיסור. בעניבת-פרפר, ובחיוך מתוק של אלוהים, גחן מעלי :
 "ומה אצלך ?"

"אני רוצה להקדים את הניתוח. אתה יכול לעזור לי ?"

"נראה מה נוכל לעשות. לא רק לך יש סיבות חמורות. אבל לפעמים מתבטל ניתוח, ואז אפשר להקדים. בשבוע שעבר מישהו כבר היה על שולחן-הניתוחים וברגע האחרון הוציאו אותו ולקחו אדם אחר. יהיה טוב", טפח על ברכי, ובחיוך, אשר הוקרן מיד באורח-פלא על-פני מלוויו, נפנה מעלי ויצא את החדר. בעקבותי, על-פי סדר מעלתם, חפזי-יצאו גם מקורביו.

"למה לא ניתחו את האיש ההוא ?" שאלתי את מרים.

"זה עזריה. היה מצונן, או משהו כזה."

"אתן אוכלות כאן, או בחדר-האוכל ?" שאלה הטבחית.

"בואי לאכול", פסקה מרים.

המתנו ליד השולחנות עד שיוגש לנו האוכל. מן המטבח קרב עזריה, זוקר שפמו מאחורי האדים המהפילים ממגשו, אותו נשא אל השולחן בידיים אמונות.

דלתות-זכוכית רחבות פנו מחדר-האוכל אל המסדרון, וניבטו, עין-בעין, בתאומותיהן אשר ממול. שם, מסובים כמונו לשולחן, היו המאושרים אשר בקהלם ביקשתי לבוא. בצעדים קטנים, ובעיניים שהכאב הקנה להן מבע של תבונה, נעו שם אותם שזכו וכבר נותחו. שבתי לחדרי השומם. לגברת יעקובוביץ היו אורחים.

"אלו שתי בנותיה. כל יום באות לריב כאן על הירושה", אמרה מרים.

בלילה פסעתי, בין גניחות הישנים, אל חדר-האוכל, ושעונה אל הקיר הבטתי מבעד לדלתות-הזכוכית. ואחר-כך עברו עלי עוד ארבעה ימים. (אבל חיי, כמוהם כספרות, ניתנים לבחינה באמות-מידה מדויקות).

עזריה הקדים אותי. ביום בו הועברתי למחלקת-הניתוחים הלכתי לראותו : הוא שכב במדור שנקרא בפי הותיקים "גיהנום ב'". בחזה חשוף ומטולא שכב עזריה על הפריות שתמכוהו וניסה כוחו בחיך.

"אל תעשה חכמות ותצא מפה מהר", קראתי אליו, והלכתי לנוח בחדרי החדש. שכנתי, וקנה כחושה וארוכת-גפיים, תינתה בהונגריה מיפבת את מכאוביה באוני אורח, הצלוב לכיסאו.

"מחר את מקבלת ניתוח ?" פנתה אלי.

"כן."

"חושבים שרק מי שבגיןם א' וב' יש לו כואב. אני יש לי כבר שבעה ימים אחרי ניתוח, ועוד יש לי כואב ואני לא מקבלת שום-דבר". ולרופא אשר נקלע לחדר :

"דוקטור, יש לי כואב הרבה".

"אולי עברת ניתוח, גברת פישמן?" גיחך זה כנגדה, ונמלט על נפשו.
 "איהו תשובה זה, ראתי?" רטנה הזקנה וצילצלה לאחות:
 "אחות, בבקשה לפתוח חלון. אין לי אוויר".

ב"גיהנום ב' " ציפתה לי הפתעה. גברת פישמן שכבה שם, ליד החלון, כמובן. בלילה הקודם חשה ברע, צווחה ופירכסה ברגליה, וטבורה נקשר שנית לרחם ה"גיהנום".
 בצהריים הובהל הרופא-הראשי אל עזריה. הפמליה נקבצה סביב מיטתו. היתה דממה.

"הוא ייצא מזה אם רק לא יקבל דלקת-ריאות".

לאטן, ניס-ולא-נים, קלחו להן שעות אחר-הצהריים. אחות, בידה מזרק או רפואה, היתה מעירה אותי מדי-פעם, בחיך טוב. אותה שעה הייתי קולטת בזווית-עיני את עזריה, השוכב מוגבה על כריותיו, ולידו יושבת, בצמה מאפירה, אשה נאה והכאב בפניה. ומבעד לחלונה הפתוח-למחצה של הגברת פישמן כיבתה רוח, אשר גברה והלכה, את בוחה השמש, עד שנתעגם העולם ובאו הגשמים.

"אחות, קר לי", נצרך קולה של לאה, קיבוצניקית כבת חמישים.

הלילה נדחק ובא. רוח עזה טילטלה את הגשם אל מרפסת חדרנו, כופה עצמה מבעד למרווח-החלון (עליו הגנה בקנאות גברת פישמן), הודפת מאתנו את האוויר החם אותו הפיצו צינורות ההסקה ונזפתת במחיצת-הבד שחצצה בין מדורנו לבין זה של עזריה.

בבוקר הועברנו לחדר 12.

"אני צריך לדבר אתך", אמר הפרופסור לדורה (מימיני). "נצטרך לעשות עוד ניתוח. לא היה לנו די זמן בניתוח הראשון".

"יהיה עוד ניתוח", לחשה דורה לבעלה בשעת ביקור-החולים. לא היו להם ילדים.

גברת פישמן, ליד החלון, פיזרה בהונגרית דברים הרבה על אוני בעלה. זה עקב בעיניו הנאות אחר אחות בחלוק מיני.

מזל הראתה את קלמרה, מתנת יע"ל, לאחותה המתנצלת: "אבא עובד, ואמא עם התינוק".

ירדתי מן המיטה ופסעתי את פסיעותי הראשונות. שלושים צעד עד חדר-האוכל, שלושה צעדים נוספים עד הראי הארוך. גרתעתי מפני המראה, ואז באו בה, מימיני, הדלתות הגדולות, ומשמאלי נשים בשמלות ארוכות ורחבות, וגברים מגודלי-פיאות, הלוחשים פרקי-התילים.

הלילה ירד, וכמגבר-קול עיות כביה של מזל הקוראה לאמה את אנהותיה הכבושות של דורה, את קריאותיה של גברת פישמן, "אחות, יש לי כואב הרבה", ואת טרוניותיה על הרעש שקרוביו של עזריה מקימים במסדרון. כמתוך מראה נשקפה אלי ענותם של הבריות. רציתי להימלט.

למחרת השכמתי קום. כאשר נגלה לי האוצר, מיהרתי אל חנה, האחות הראשית :
 "את יודעת, יש לי ילדים קטנים. אני רוצה לחזור הביתה מהר. אז תעבירי אותי
 בבקשה לחדר הקטן שהילדה מירושלים עוזבת עכשיו".

אמנם החדר לא היה מוסק. אך המיטה היחידה בו, מיטתי, קרובה היתה אל חלון ענק,
 הבנוי ריבועי-זכוכית, והנוף הנשקף בעדו ממרומי הקומה הרביעית דמה אפוא,
 בעיני העומד מן הצד, לאחת מאותן תמונות-חידה שילדים כה נהנים לעמול
 בהרכבתן ובהן שבילים פתלתלים, בתים אדומי-גגות, דשאים, ועצים גבהי-צמרת.
 זכרתי חלון דומה ואני כבת שמונה-עשרה. בחדרי מאז שמונה מיטות, וכיור גדול,
 לתוכו מרוקנת אחות-לילה עייפה את העביטים. בל"ג-בעומר נפצעתי בירכי. חניכי
 למדו בבית-ספר השכן לבית-החולים, וכל יום, לפני הצילצול הראשון, ולאחר סיימם
 את הלימודים, וגם בהפסקות, ובכל שעה חפשיה, היו באים אל שערי בית-החולים
 (ולעתים אף מתגנבים "התגנבות-יחידים" אל חלוני) וקוראים אלי. ואני הייתי מנסה
 להסתם, מפחד הרופא-הראשי, שקפדן היה ולא נשא את המולת התינוקות. הגיעו
 דברים לידי כך שהזהיר אותי שאם לא יפסק הענין יעביר את מיטתי מאצל החלון.

שכבתי על גבי, רחוקה למוטות וגלגלות. הרופאים, מומחים בתורת-הנפש, אמרו
 "שבועיים". (לראשונה ירדתי מהמיטה לאחר שלושה חדשים). רכשתי א"ב ושקדתי
 להשפיל את זמירה, ילדה כבת שתיים-עשרה, אשר במעברה מחץ אותה אוטובוס,
 ומפלג-גופה התחתון נמחה כל אבר שעתידי היה להביע את נשיותה. וגרוע מכל—אינה
 יודעת צורת אות. ככלבלב עוזב דבקה בי, וכמוהו הריחה את הסכנה: במבט לח
 הביטה בי כאשר ניגשו שני אחים למיטתי ובמבע של "אנחנו רק מבצעים את
 ההוראה" הרחיקוני מבין החלון שלימיני וזמירה שלשמאלי, אל פנים החדר. אני
 צעקתי ובכיתי; אם הפריעו לרופא-הראשי קולותיהם הנלבבים של ידידי הצעירים,
 הרי שבאותו בוקר לא רבתה מנוחתו: יללותי מילאו את המחלקה. מיעוט שנותי
 וגודל העוול הפיקו מתוכי קולות שלא ידעתי כלל על קיומם. נכונה אני להמשיך כך
 "עד שיופיע הצדק". אבל פתאום חשתי במבט עיניים דוממות: רופא צעיר, סמוק-
 לחיים. מבטו היה מזור, רך וקשה כאחד, והוא אחז בידי, כתומך עצמו. הפשלתי עיני
 לכיוון מבטו. מיפתח כותנתי היה מוסט וחשף את חזי. האיש הצעיר נייעור מהזייתו
 ובעדנה רבה כיסה הכל בשולי הסדין. השקט צלל באוני. זכור לי שנרדמתי מאושרת.

מן-הסתם עייפתי מכל המיתח והריגשה בהם כרוך היה המעבר לחדר החדש. ביקור-
 הרופאים הפתיעני כשאני ממנממת.

"יש לה ילדים קטנים", הסבירה האחות-הראשית. (החדרון נועד לרופא-התורן).
 הפרופיסור העיף מבט לעבר הצילומים הצבעוניים, אותם הערמתי כאליבי על
 הפונגית.

בדי-עמל נחלצתי מנימומי:

"כך תתפטרו ממני יותר מהר".

"על זה אני תמיד עונה", נתגחך הפרופיסור, "מתפטרים לכאן, או לכאן". ומיד פרח

לו עם סיעת מלאכיו.

"כשהוא אומר את זה לזקנים, הם עושים במכנסיים", ציחקקה אחות שהתעסקה בסידור הפריות. התרווחתי לי במיטה.

עמדתי בטור ארוך של בני-אדם, ואלוהים גבוה, במגפיים בלבד, נופף עלינו בעפרון-ענק: לכאן, לשם, לכאן, לשם. בידי היתה מרגנית, ואני תלשתי את עליה בתנועות מדודות: אוהב, לא אוהב, אוהב, לא אוהב. הבטתי לאחורי, והנה הכל עושים כמוני. כעסתי על החקינים העלובים, עד שראיתי והנה כל הארץ לפני רפודה אף היא עלי-מרגניות תלושים. התור הצטמק והלך. עלי-הכותרת התמעטו. תורי קרב ובא, ואני התעוררתי. נרדמתי בשנית ובשלישית, וכך עבר עלי אותו היום, כשאני גמלת מחלומי אל חלומי, לסירוגים.

בחצות הלכתי למוזג לי כוס תה ב"תחנה", אותה פינה המשמשת לאחיות חדר-מלחמה ופינת-מנוחה כאחת. מאחד החדרים החשוכים שמעתי אנקה רכה, כשל שה חרד. ב"גיהנום א'" שכב ללא-ניע עזריה, וקומקומים ענקיים הפיצו אדים שנועדו להקל עליו את הנשימה. "ישבתי ב"תחנה" ליד המיחם, כוס התה הדוקה כרטייה אל חזי, והאזנתי לפיטפוט האחיות. זכור לי שצחקתי הרבה, אבל המעשיות—כולן על מתיחות ו"סידורים" מתקופת לימודיהן—פרחו מזכרוני. ד"ר עברון סיים שיחת-טלפון והצטרף לשיחה העליונה: "היה אתנו בחור אחד שפחד נורא ללכת למורטואריום. מה עשינו? פעם אחד מאתנו התנדב והשכבנו אותו על אלונקה, עטוף ומכוסה, ולבחור הוא הודיעו שעליו להוריד את האלונקה עם ה'מת' לחדר-המתים. ואז, באמצע הדרך, התישב לו ה'מת' באלונקה, והבחור שלנו כמעט קיבל התקף-לב. מי זה משתעל שם?" מפיון שצחוקי הסגיר אותי, גזרשתי למיטה.

השפם בבוקר העירו אותי: "את חוזרת לחדר 12. עזריה נכנס כאן לבידוד". במסדרון עמדה בתו הבכירה של עזריה, מוללה בידיה את קצות צמתה הכבדה, וקראה בחום אל ד"ר עברון:

"דוקטור, תרחמו עליו, יש לו עשרה ילדים".

"אנחנו עושים הכל. אבל אין תקוה. צריך להתפלל".

בחדרי, ליד חלונני, שכב עזריה ולא נפנה אל כל המומחים שנכנסו ויצאו, בוחנים אותו ואת צילומי-הרגטגן, משיאים עצות ומכבירים הוראות. אחות טרחה במכשיריים השונים, כיונה שעונים וצינורות. אשתו, בחלוק לבן, ליטפה במגבות את פניו, היטיבה סדין, גטלה ידו, הרפתה ממנה ושוב גטלה בידה. וכל הזמן שפתיה נעות. במסדרון התהלכו קרובותי, במטפחות-ראש צהורות ובשמלות קמוטות משינה על ספסלי חדר-האוכל. הגברים, מצטנעים בפנית חדר-האוכל, לחשו פרקי-היילים. פניתי אל המרפסת ונעצרתי על סיפה: בקצה, ליד מעקה הברזל, עמדה הבת, ידיה פרושות כמבקשת לעוף, ראשה מורם אל השמים הנקיים, והיא קוראה בשמותיו המותרים.

וכך פסח עלינו היום. המחלקה, כעדר שהורגו מרבצו, נעה באי-נוחות, מצפה, יראה.

גברת פישמן התאוננה על הרעש. הנשים מן המושב חלצו נעליהן והתהלכו בגרביים בלבד. דורה הציעה להן תה. החולים, קנוטים ויגעים, שוטטו בין החדרים והשירותים, הציצו לקיטונו של עזריה, אבל הסבו עיניהם מהאשה ומהבת. אט-אט כובו האורות בחדרים. רק בדל-אור ממקומו של עזריה הסתנון, כסולם-יעקב, אל פתחי החדרים אשר נפערו לאורך המסדרון. מדי-פעם שרטו את השקט לחשן של האחיות ב"תחנה", שיעול, או אנחה בודדת.

פתאום, כמו נרדמתי על משמרתי, התעוררתי בבהלה. "והו-זה", חתך בי קולה של האחות התורנית. "להביא אלונקה". "רגע, קח את הבלונים". ואחר-כך דישדוש קבקים: "די? ! נגמר? ! הכל נגמר? !" בפראות פרץ הכאב, והאומללות-אחיות, דודות, אשה ובת-נצטעקו: "וי, וי לנו, מה יהיה עלינו". "למה לא נותנים לישון. אנחנו חולים", שרקה ממיטתה, בקול מפוחד, הגברת פישמן. "אחות, יש לי כואב, תני לי כדור".

היתר שכבו כנוסים במיטותיהם, הודפים, בגלולות-השינה שטרחו האחיות לחלק, את האימה מהם והלאה. אחות הזמינה בטלפון מונית למשפחה. תוך דקות פונו המת, המכשירים, המיטה. התרוקנו קיטון-הבידוד, המסדרון, הלב. ולתוך האפסות הברוכה של שינה מסוממת שקעו הכל.

ב"תחנה" (וזאת סיפרה אחר-כך אחות לרעותה) ישב דמום הרופא, וידיו, אשר תמכו במצחו, האהילו על עיניו. ואני, בכל החלומות מאז ועד עתה, בין בהקיץ ובין בשנת-הלילה, יורדת ממיטתי, כותנתי הלבנה ארוכה מאד, וגלימה מכסה עליה, ידי ורגלי עדיין זוכרות את נקבי המחטים, ובפסיעות מרחפות אני פונה אל המיחם אשר ב"תחנה" ומוזגת את המשקה המהביל כדי להגישו לו—כמו בקשת-מחילה. אבל אינני מגיעה.

שׂאול בר־לב: רדיקל כוודרני

רוביקוֹניסט. (קרי-אַתגר
בר־מינן; חֲצִיָה של גֵהר בְּלִי
הֵלֶת קִיסָר)
בוֹגֵר דִי צָרְכוֹ של שְׁנֹלד זָקֵן
וּפְנֵי קְמוּטִים; אוּטוֹגְרַף לְלֵא
חֲתִימַת זָקֵן.
אַבְסוֹרְד עוֹל־יָמִים, נֶצֶב אֶל
מַחֲוֵץ לְתַמוּנָה, מוֹרְחָה וְצוֹבֵעַ:
קוֹפְרודוֹקְצִיָה
שְׁלוֹ
וְשֶׁל
אַנְגְּלוֹ.

כְּזֶה מִיָּן.

צֵעֵקְנִי:

“אַנִי”!

לֶךְ אֶל גְּמֵלָה בְּנִי.

אדם זרטל: איש בודד בלילה

לאחר ישיבת הממשלה נסע השר אלפונס באנדה לביתו במכונת המרצדס שלו, שקוע בהירהורים. ביתו החדש נבנה מחוץ לעיר, על ה"קורניש", במקום שלפי מיטב הערכתו יהיה אזור-הפיתוח של העיר מינגאלי בשנים הקרובות. בעוד-מועד רכש במקום חלקות קרקע גדולות והעבירן על שם אשתו. ידיד היה לו במשרד-רישום-הקרקעות אשר ביצע, בניגוד לחוק, העברה זו. עוד מועצת-ההפיכה החליטה (היה זה בעת ההתלהבות הראשונה לאחר ההפיכה, אותה התלקחות-רגע לשוויון וסוציאליזם אשר גרמה להם לא מעט הפסדים והם מיהרו להתנער ממנה) לאסור על פקידי ממשלה רכישת קרקעות לבנייה, מלבד אלו הנחוצות לבית-הם. עתה שקל בדעתו אם לא עשוי יהיה הנשיא לינגאלי להשתמש בנימוק קלוש זה על-מנת לפגוע בו.

ביתו היה חווילה בת שמונה חדרים, טרקלין שגדלו כמגרש כדורגל, וגן מטופח מסביב. אף שהוא עצמו סלד מהידור חיצוני צעקני, הכיר את עמו וידע את הרושם שביתו משאיר על המבקר בו. אין אדם בארץ זו יכול לשאת במשרה רמה בלא שיארח בביתו אנשים שונים, העשויים להיות לו לתועלת. בניית הבית עלתה לו שני מיליוני פראנק, מלבד ההובלה והעבודה, שבוצעו על-ידי המדינה במסגרת הוצאות כלליות. מובטח היה שאין איש עשוי לנצל זאת נגדו לפי ששמר בידו חומר מרשיע למכביר, בצורת קבלות וחשבונות, כנגד שאר השרים, ובעיקר נגד לינגאלי עצמו, שנהג אי-זהירות משוועת בעניינים אלה; באנדה השקול לא היסס לשמור לו ארכיון פרטי נרחב בנושא מעניין זה.

אשתו, דמות צנועה שנסא עם שובו מפאריז, מתוך שיקולים שבטיים שונים, ישובה היתה בטרקלין, על כורסה נוחה, מעשנת ובוהה בחלל. סבלה מן הפדידות שנכפתה עליה, מן האנשים הרבים שבאו אל ביתה בלא שהבינה את שפתם. דיברה צרפתית מגומגמת והתגעגעה אל ה"קאזה" של בית אביה בכפר, מקום בו בילתה את ימי ילדותה ונעוריה בשיחות עסיסיות ובכתישת מאניוק עם נשי הכפר. היתה כצמח שנותק ממקור חייתו; התגעגעה, בלא שידעה על כך, למגע רגליה היחפות באדמת החימר הקשה, לריח העשן, לריקודים, ליינות-התמרים המשרה שמחה. בקוקטיילים היתה משתעממת, יושבת מן הצד, שותקת. בעלה כמעט לא נזקק לה; עסוק היה תמיד בעניינים, חורש מזימות, יושב עד שעה מאוחרת בחדר-עבודתו בשיחות לחושות או על ערימות מסמכים. לפעמים נעדר מן הבית ימים ולילות, בלא שיאמר מילת הסבר או התנצלות.

הוא עבר היישר על פניה, בלי להבחין בקיומה, וניגש אל הטלפון. צרפתי אחד ממנהלי חוותו הפרטית של הנשיא היה מאנשי-סודו. הוא ביקש להשיג פרטים

נוספים על פשר החלטתו של הנשיא להטיל עליו את הפרויקט של חבל הנגזרו, אך האיש לא היה בביתו. זה זמן-מה חשד שמאוינים לשיחות-הטלפון שלו, אך לאחר ששלח מישהו לבדוק את הקו נחה דעתו. הטכניקה של משרד-הנשיאות באומבאלה עוד לא היתה משובללת כדרכו. אחר התישב מול אשתו, נטל לידו את "לה-מוגד" האחרון, הניחו על ברכיו בלא להסתכל בו, והצית סיגריה.

היא חיפתה עד שיפנה אליה.

"בסדר, לואיו?" אמר לבסוף, בלי לראותה כלל.

"כן, אלפונס". היא חייכה קצת, שמחה על שפנה אליה. "זיכרון חלה אתמול באבעבועות. היה אצלו היום דוקטור מישון. אומר שלא נורא".

"טוב שהבאת רופא לבן", אמר. "אינני סומך על רופא אומבאלאי".

"הבוי נתפס בגניבה", הוסיפה לספר לו. "פיטרתיו אותו. מעכשיו אני אבשל".

"בסדר", אמר בלי להקשיב. לא יכול לשער כמה שמחה גרמה לה השיבה אל המטבח וריחותיו. "תוכלי להביא לי כוס מרטיני?"

היא קמה והלכה אל המטבח. ידעה היטב כי יש לו כמה נשים בעיר; נשים מודרניות, יפות, חפשיות, לבושות חצאיות צרות ומעפסות מתניהן. נערות שהתחנכו בפאריז, דוברות צרפתית שוטפת, שלעולם לא תוכל להתחרות עמן.

בעצם, לא היה איכפת לה; בתחילה קינאה מעט, אחר פסקה. דרך העולם היא. היו להם ארבעה ילדים והיא אהבה אותם מאד. רק שנאה את הערבים הארוכים והמשועממים בבית הגדול, והתגעגעה אל הכפר הרחוק.

"את צריכה כסף?" שאל, שקוע באותם הירדורים שלו. ביניהם דיברו אך ורק בשפת שבטם, שפת הדאמארה.

"לא", אמרה. "רק אתמול נתת לי עשרים-אלף פראנק".

"משהו? בגדים?"

"שום דבר, אלפונס", אמרה. "מה קרה?"

"לא-כלום", אמר. ידעה שלעולם לא יספר לה, שעולמו רחוק, שלא יחזור עוד אל הכפר שלהם ואל ריח העשן. בנפשו לבן היה, אך היא חשה היטב כי נפל דבר בעולמו הצונן והמרוחק, ורצתה לעזור לו. אותה שעה צילצל הטלפון. הוא ניגש. היה זה פקיד נמוך במשרד ההגנה הלאומית, ששימש לו מודיע.

"הגדול הזועק את סגן-הפריפקט של איזור מ'בני", אמר לו בשפת-סותרים המובנת לשניהם. "היום יצאה הפקודה".

סגן-הפריפקט של איזור מ'בני היה איש זקן, ששימש קבע נשיא בית-הדין המיוחד. היה זה מוסד שהורכב על-ידי מועצת-ההפיכה, בהתאם לחוק הצרפתי, ואשר תפקידו היה לשפוט מקרים של עבירות חמורות בתוך המנגנון הממשלתי. דבר קיומו של בית-הדין היה ידוע אך למעטים, ומאז ההפיכה לא הוזעק אלא פעם אחת. היה זה אות מבשר-רע בעליל.

"והיכן הוא?" שאל, משתדל לשמור על קור-רוחו.

"במחנה קאסאי", אמר האיש.

"האם ידוע למישהו במה המדובר?" שאל באנדה.

"ככל הידוע לי, לא", אמר האיש. "ניסיתי לגלות, אך לא הצלחתי. אגב, נחוצים לי עשרת-אלפים פראנק".

"תגש מחר ותקבל", אמר באנדה, אף שברגיל לא היה רחבי-יד. "אני רוצה שתנסה להגיע לכל המקורות ולהיודע מה בדיוק קרה".

"כן, פטרוו", אמר האיש ובקולו שביעות-רצון משונה. "אנסה".

הוא פרש לחדר-עבודתו, שקיר אחד שלו מכוסה היה כולו ספרים ובו גם שולחן-עבודה גדול ומיטה מתקפלת. חלץ נעליו (חש בטוב כשהיה יחף) והשתרע לרגע על המיטה, פחד עמום אופף את לבו. אין ספק, הזקן זומם דבר-מה נגדו.

הרגשה זו שוכנת בלבו זה חדשים-מספר. נדמה שמאבק-הפוח ביניהם לא יאחר לבוא. באנדה ביסס את תכניותיו על מצבה הכלכלי הקשה של אומבאלה, זה שיכריח לבסוף את הזקן לבקש את עזרתו. והנה, נדמה כי הלה אינו מתחשב כלל בעובדות. ממשיך הוא, בניגוד לכל הגיון, לנהוג בשרירות-לב גמורה באשר להוצאות המדינה, משל אין הוא חושש כלל מן התוצאות. האמנם הקדיח את תבשילו? בעצתו של השגריר הסיני, צ'ו ואן-לון, כיון להביא את אוצר המדינה אל סף התמוטטות; ליצור מצב בו לא יוכלו לוותר עליו, ומצד שני—מצב בו יוכל לאסוף די האשמות כנגד לינגאלי. האמנם הקדים אותו הזקן במהלך אחד? שומה עליו לנתח היטב את המאורעות.

אולי יוועץ ברופא-האליל מקילומטר שבע? רצה בכך מאד, אך משנמלך בדעתו דחה את העניין. הדבר יודע לזקן, ועלול הוא להיות לו לרועץ. מועצת-ההפיכה אסרה באיסור גמור את הכישוף ורפואת-האליל, אף שפל השרים והנשיא עצמו הוסיפו להזדקק להם. טוב היה לנסוע עכשיו היישר אל בקתתו שם בלב הרובע האפריקאי של קילומטר שבע. בסופו של דבר, לא אנו קובעים את המאורעות. חוקיהם של הלבנים, היפים כל-כך על-גבי הנייר, אינם מתגשמים במציאות. רופא-האליל ידע תמיד את אשר יהיה, ונבואותיו נתגשמו בדייקנות מדהימה.

האם לא הגפיה מדי לקפוז? השבט עומד לצדו, בזאקה עומד לצדו. חייב הוא להגיע לשלטון ויהי-מה. הוד מעלתו נשיא הרפובליקה של אומבאלה, אלפונס באנדה; הוא ביטא את המלים בצרפתית, מחייך לנפשו ומעלה ערגה שלא ידע כמות. מתי יהיה היום? שנים ארוכות שלט השבט האויב, אנשי הקינגה, באומבאלה. הנשים בפרוס תשרנה לו שירי-הלל; הכל יורידו כובעם לפניו. גם הלבנים; בעיקר הלבנים. יחייכו וישתחוו. והשגרירים היהירים ישחרו לפתחו. או-אז יראו מהו שלטון אמיתי וצודק. והנשים הלבנות, היפות, הלא-מושגות. אותו ממזר זקן לינגאלי, איך הוא דופק אותן אחת-אחת.

נפעם היה לפתע מחזון הגדולה המעותדת לו; עשוי הוא להתגבר על אותו שיכור זקן ונואף: תם שלטונו של שבט הקינגה. הנה הגיע תורו, וזקני הדאמארה יברכוהו. רוצה היה ללכת להפיג את דאגותיו בורעותיה של וירוניק, הנערה היפה מבאר "סאפארי". אין כמוה להרגיע אותו. חש זרם של תאנה בחלציו. האם לא ניבא לו

נזאקה עתיד גדול? מי יוכל לעמוד כנגדו? שומה עליו, על-כל-פנים, להיועץ באותו רופא בקילומטר שבע, אחר-כך יילך ויבלה את הלילה אצל וירוניק. משהגיע לידי החלטה, טילפן אל באר "סאפארי" וביקש את הנערה. קולה ענה לו, משועמם ועוקצני קימעה.

"וירוניק? זה אלפונס. הלילה".

"אני חולה, אדוני המיניסטר", אמרה. היה זה תירוץ שגור כדי שישלם לה יותר.

"וירוניק", ניסה לתת בקולו משהו מן הדאגה המציפה את לבו.

"מצטרת, אדוני המיניסטר", אמרה שוב. "היו לי הרבה אורחים".

ידע שהיא שוכבת עם הלבנים, אורחי המלון, פרוצה שכמותה. האם גם להם תאמר שהיא חולה?

"אני רוצה לבוא הלילה", אמר.

"זה יעלה ביוקר", אמרה ללא בושה. "ראיתי אצל היווני ענק-יהלומים נהדר".

"כמה?" שאל.

"לא שאלתי", אמרה. כנערות פאריז היתה רומזת, ומעולם לא קבעה את המחיר מראש.

"אני זקוק לך", אמר נואשות. "אני קצת חולה".

היא נתרצתה. יפה היתה מאד, אך לקוחות נעלים ממנו לא היו לה, והוא שימש לה מקור גאווה.

"בוא בעשר", אמרה. "אחרי ההופעה". היה לה קול נאה, ולעתים מזומנות שרה ליד התזמורת המשובחת של "סאפארי". רק לינגאלי עשוי לעלות על המיניסטר שלה, אך בדרך-מקרה לא זכתה עדיין להתוודע אליו. באנדה, שהוסיף ושתה עוד שתי כוסיות, מיהר להזעיק אליו את הנהג.

עמדו דימדומים. הם חצו את העיר ב"פולקסוואגן" הקטן שלו (לא רצה להסב אליו תשומת-לב ב"מרצדס" הרשמי) ונכנסו היישר לתוך הרובע האפריקאי. שם, בקאזה פשוטה, התגורר המכשף. באנדה, ששמה על החשיכה, נכנס לתוך הבקתה.

האיש ישב לפני שולחן קטן ובריר זרעוני שעועית. זקן היה מאד, אך מלא איזו חיות. בלא שמץ הפתעה הציע כיסא לאורח.

"שלום, שף", אמר באנדה.

"שלום, אלפונס", אמר האיש ולא קם ממקומו.

"אני חולה", אמר באנדה. בשפת הדאמארה, המלה "חולה" משמעה גם זקוק לעזרה.

"שב", אמר הרופא הזקן. "עצום את עיניך. הנח לי לעשות בך כרצוני".

המיניסטר עצם את עיניו וחש איך הרופא מעביר עליו את ידיו, בוחן אותו, מציט משהו בעל ריח חריף. אז סיפר לו את דבר דאגותיו וענותו. המכשף שתק שעה ארוכה ולא הגיב. אחר אמר:

"האותות אינם טובים, אדוני המיניסטר. המזלות מבשרים רע".

גל של חרדה קרה שטף את לבו של באנדה. רופא-אליל זה, שאיש לא ידע את גילו

ושזה לא כבר בא מן הברזס הרחוק לגור במינגאלי, איש הדאמארה היה וידוע בדבריו המהימנים ובנקיון־כפיו. הוא ישב, בתוך הבקתה הפשוטה שהכוכבים נראו בה בינות ענפי הגג, לאורה הדל של עששית־הנפט, והזיע, אף שלא היה חם.

חש שהוא מפחד כאשר לא פחד מעודו. ניסה לעודד עצמו בכך שאלה דברי־הבל הם, ואין הוא הולך אצל המכשף אלא על־מנת להשתעשע. אדם מודרני אינו מאמין אלא במה שעניו רואות. אדם מודרני כמוהו ניפר בגישתו המדעית אל החיים והמציאות. שטויות אלו אינן ראויות לו, לאלפונס באנדה, שיעסוק בהן. מוטב שיסע הביתה ויעבור על התיקים לישיבת מחר של "הבנק האומבאלאי לפיתוח". ואף־על־פי־כן... "וזה מניין לך, שף?" שאל, אף שידע שאין המכשפים אוהבים שאלות כאלו.

"אותות שונים", אמר רופא־האליל הזקן. "אלי באים רבים ומדברים; פותחים את פיהם הגדול. גם ראיתי אתמול דברים בדם עז. חיכיתי לך. מזלך השתנה, אלפונס. עד עתה מובטח היית מכל רעה; עתה באה תקופה קשה".

"תוכל לעשות דבר־מה בשבילי?"

המכשף שתק שעה ארוכה; ובאנדה המזיע, בחליפת־הערב שלו ובעניבת־הפרפר שענד בשביל באר "סאפארי", חש כי גורלו נגזר והולך בין קמטיו של האיש הזקן הזה, שבעל־כרחו רחש לו כבוד רב כל־כך. "אצטרך ללכת ליער"; אמר.

"ללכת ליער" פירושו היה להיועץ בנזאקה, בכוחות הגדולים השוכנים במים, בעצים, באדמה. פירושו היה שענין גדול מאד עומד להיגזר. פירושו היה, קודם־כל, שהרופא יחזור מקץ ימים רבים, תקופה שלעולם אינה ידועה מראש.

"ולא נוכל לגמור את הענין במינגאלי?" שאל השר. "אני מוכן לשלם".

רופא־האליל קם ממקומו, הסתובב מעט בבקתה, היטיב את הפתילה של עששית־הנפט. בחוץ נשמעו קולות קריאה של נערים שהסתופפו סביב ה"פולקסוואגן" ושוחחו עם הנהג, צחוק נשים ונגינת תקליטים סוערת מבאר־הריקודים הסמוך.

"יודע אתה, אדוני המיניסטר, שאני איש־הדאמארה. אעשה הכל בשבילך. ענין לנו עם אדם ששיג־ושיח לו עם הכוחות הגדולים; מזלו של לינגאלי טוב היום משהיה אי־פעם. אתה יודע שהייתי בין אלה שגידלו אותך, שתלו בך תקוות".

"וכיום אתה מסרב לעשות למעני?" נימת ייאוש חילחלה בקולו של באנדה.

"אין זה סירוב", חתך הרופא. "אעשה כל שביכלתי הדלה, אך אני זקוק לזמן, להתבודדות. אני חייב ללכת ליער. גם אם תתן לי את כל הונך, לא אוכל לעשות כאן דבר".

"ועד אז?" שאל באנדה.

"צריך לחכות", אמר הרופא בקולו הרך, מדבר בניב העתיק של הדאמארה, שאף באנדה עצמו הבינו בקושי. "אתה נוצרי. יכול אתה להתפלל אם רצונך בכך, לך לכנסיה. אל תגלה דבר בתא־הווידוי, כי הכל מגיע ללינגאלי. מזומן לי מאבק קשה, ושומה עלי להיות במלוא כשרי".

אחרי־כך נסוב, לאות שתמה השיחה. לחץ בדומיה את ידו של באנדה והתנשקו על

הסנטר, כמנהג העתיק של בני גזעם, שכמעט חלף-ועבר מן העולם. נערה נכנסה, כאילו ידעה מראש את שעת סיום הראיון, והביאה צלחת מאניוק ברוטב. באנדה, שהומון, סירב לאכול. עמד עוד שעה קלה, ידיו בכיסי מכנסיו, שואף לקרבו בהכרת-טובה את ריח עשן העצים מבחוץ ואת ריח המאניוק. לבו לא היה עמו.

בדרכו לעיר שקע במחשבות כבדות. השגריר הסיני, ידיו, לא יבין לרוחו. ערום הוא מדי ורחוק במחשבתו מאפריקה. אומבאלה אינה אלא קרש-קפיצה בקאריירה המפלגתית שלו בפקין הרחוקה. שמח היה לשוחח עכשו עם לבן, אך ידידים לבנים אין לו; המשטר לא ראה בעין יפה ידידות הדוקה מדי אתם. בעצם, רק לבן מסוגל אולי להשקיף באורח אובייקטיבי וצונן על הדברים, להביא ריפאות לרוחו. להעמידו שוב על רגלי המציאות שלהם. יש איש אחד העשוי לעזור לו: הדוקטור פרנל הזקן, הגר בעיר באפונגו הרחוקה. כדרך רובם של בני אפריקה, גיחן אף באנדה בזכרון מפליא לבני-אדם. זה שנים לא פגש את הדוקטור, אך זכרו שמור היה בלבו כאילו אך תמול השתעו יחדיו. רעיון זה, אף שקסם רגע ללבן, נדחה מיד ללא עוררין. עניינים אלה אין להזכירם כלל בפני לבן, ויהיה ידידך הטוב ביותר. הדבר הוא טאבו גמור, ועלול להמיט אסון גדול.

ידידיו השחורים דומה שבגדו בו; חש עצמו בודד לחלוטים. השף הזקן, רופא-האליל, הוא תקוותו היחידה. היכן כל אותם אנשים שכירכרו סביבו בימי גדולתו? העכברים עוזבים את האניה הטובעת. רק הרוחות הגדולים של בני שבטו, האבות הזקנים, צופים בו עתה ממקומותיהם שאינם ידועים לשום אדם. בכל מקום אורבים שדים וכוחות הרע, צוחקים בצחוק-רשע ומציצים בו בעיני צבוע. חייב אדם להיזהר ולהישמר היטב.

מכיון שבגד בו מזלו, שמא יעשה כמנהג העתיק: יגלח ראשו, יתנור ממגע עם אשה, משתיית יין; יילך אל היער, אל בין העצים והחיות. יחיה בתוך סופה של עלי-בנגנת ירוקים ויצפה עד שיתהפך מזלו. בסופו של דבר, אין אדם עשוי להשפיע על גורלו. עדימה מגוחכת תורתם של הלבנים: הנה גדל, נשא תקוות בלבן, זמם וחשב יומם ולילה; הנה נדמה לו, לרגע אחד, כי אמנם עשוי הוא לכוון הכל בידי. שכה את המנהגים העתיקים, התמכר לתורות זרות, עשה בפאריו ימים רבים. לא השתתף בשמחות ובריקודים של בני גזעו, משל עליון הוא עליהם (הוא הוציא מתא המכונית בקבוק שטוח של ויסקי שהיה נושא עמו דרך-קבע אך מיעט ללגום ממנו, ולגם את מחציתו בנשימה אחת. מיד חש כי טוב לו וחס לו). המכונית נכנסה אל היער הלבנה, לאורך שפת הנהר, והאורות הססגוניים נראו לו קורצים כפליים. המשקה שעלה אל ראשו הכניס לפתע אומץ בלבן. הוא יראה להם; הוא, אלפונס באנדה, שר בממשלת אומבאלה והנשיא המיועד לאחר חיסולו של לינגאלי. הוא יוכיח להם כי למרות שינוי מזלו והאותות הרעים יש בידו לשלוט בשטף הגורל. ישב, עודו שותק, ליד הנהג, בשעה שלא רחוק לפניהם, כצומח מתוך הנהר הנוצץ באור הירח, התנשאה צלליתו הנאדרה של המלון "סאפארי" בן שתיים-עשרה הקומות ועל ראשה שלשלת אורות

אדומים. לגם שוב מן הבקבוק הריק־המחצה. הנהג זקף בו עין משתוממת, אך לא אמר דבר.

אף שבואו של השר באנדה, בניגוד לשרים אחרים, היה מאורע נדיר ואפילו מיוחד־במינו, הרי הפעם לא עורר כל תשומת־לב. רוב האורחים, בערב זה של אמצע השבוע, היו תיירים לבנים שבאו למסע־צייד, אנשי־עסקים או משתתפיו של איזה קונגרס מאלה הנערכים במדינות אפריקה העצמאיות כמעט ללא הפסק. הם לא הכירוהו. מנהל הבאר, איש צעיר ונחמד, הכירו־מיד; הוא היה מיודעו וכן ידע היטב על יחסיו עם וירוניק. נתן בו עין שואלת, אך באנדה כבר התישב בפינה, מסותר־למחצה מאחרי עציץ דקל ענקי ושילח את הנהג לאחר שהורה לו שלא לעורר כל רעש מיותר. אף־על־פי־כן הכירוהו מיד גם חברי התזמורת, התלחשו ביניהם בצניעה, וכנראה הגיעו לכלל החלטתה כלשהי. הבין כי גמנו־וגמרו לגנן דבר־מה לכבודו, והדבר נגע ללבו.

התזמורת של "סאפארי־באר" מנתה גיטארה חשמלית, מערכת כלי־נשיפה ותופים משובחים. איש הקלרנית, ענק צעיר ויפה־תואר, כיבה את הסיגריה והכין עצמו ואז, באחת, פתחה התזמורת בצלילים רפים שהוא זיהה אותם מיד. היה זה שיר בלתי־ידוע כמעט ששמו "מינגאלי היפהפיה". השיר נתחבר על־ידי בחור מקאמרזן שבא למינגאלי לפני כשנתיים והתאהב בוירוניק אהבה ללא־מצרים. היה זה שיר־אהבה עדין, בקצב הרומבה. לאחר צלילי־פתיחה גדלק זרקור והאיר את הבמה הקטנה, שאליה יצאה הזמרת עצמה.

באנדה שיער שדבר בואו כבר היה ידוע לה, ואמנם היא לא פסקה מהטיל מבטים לעבר פינתו. וירוניק היתה יפהפיה אמיתית: היו לה אברים ארוכים ומחוטבים, שדיים בשלים, גלויים כמעט לגמרי מתוך שמלתה הצרה, פנים גבהי־מצח ועיניים לוחטות. עורה שחום היה יותר משהיה שחור. מכיון שלא היה במנהגה שמץ מן החוצפה או הגסות האופיינית כל־כך לנערות בנות־סוגה, נדמתה לו רגע כאיילה. היא שרה צרפתית בקול צלול:

כשאני רואה אותך,

כשאני שואף את בשמך,

כשאני שט על נהרך כמו בים כוכבים,

או אדע אהבה,

הו, מינגאלי שלי, היפהפיה.

התיירים ואנשי־העסקים, לבושים חליפות כהות או בגדי־ספורט לבנים, שקועים בשיחה או במשתה עם נשיהם הלבנות או נערותיהם השחורות, הפסיקו משתייתם וכרו אוזן קשבת. חשו דבר־מה באוויר. הנערה על הבימה, כמובדלת מן העשן והאורות העמומים באולם, עצמה את עיניה ושרה:

כשעולה הירח מעבר לדקלים,

הקורניש מאיר ככסף;

כשאורותיך נדלקים עם-ערב,

או דולק גם אור בלבי.

הו, מינגאלי שלי, היפהפיה.

התזמורת מילאה אחריה בקול דק מן הדק, כאיושת הדקלים עליה דיברו מלות השיר. האולם היה דומם, קשוב; גם הבארמן עצמו, ידיו על הדלפק, פסק ממלאכת המזיגה והקשיב, עיניו נתונות בזמרת. אלפונס באנדה היה מוסיף ולוגם בעקשנות, לגימות קטנות אך ללא הפסקה, וקולה הצלול של וירוניק כמו חדר היישר אל תוך לבו הכואב:

כשנער הייתי לא ידעתי

שהנהרות הולכים אל הים.

כשלמדתי אהבה מהי

אהבתי נערות רבות כחול.

אך אהבה כאהבתך, הו מינגאלי שלי,

לא אהבתי מעולם.

הוא יילחם ויוכל לגורלו, היררה אלפונס באנדה, עודנו ישוב כסלע מוצק ואינו מניע אלא את ידיו הנושאות אל פיו את הכוס. הוא יתחנן לנוזקה, הוא יילך אל היער, לא ייפגע. הנערה כישפה אותו והקסימתו. לא פסק מלהסתכל בה, ומבעד לערפל המשקה העולה פשטה דמותה ולבשה צורה. האולם נערר ברעם מחיאות-כפיים; האנשים מחו את עיניהם כאילו עדים היו לאיוו חוויה נדירה ולא לשירתה של זמרת זולה וקטנה במלון קרתני שבלבה של אפריקה. היתה בשירתה איוו פשטות כובשת לב-כל. היא הוסיפה לעמוד על עמדה בתוך רעם התשואות, ידיה פרושות אל באנדה והיא מסתכלת בו ללא הפוגה, בלא לגרוע עיניה. הקול השכלתני היה לוחש בירפתי מוחו שכל זה אינו אלא הצגה, אך גל רגשותיו גאה אליה. בודד היה כל-כך עד שכל גאותו נשרה ממנו ונדמה לו כי אמנם היא אוהבתו.

אחר הציץ בשעונו: איך לא הרגיש בחלוף הזמן! כבר קרוב לאחת-עשרה. הוא קם, מתנווד מעט אך לא עד כדי לעורר תשומת-לב, ועבר את בימת הריקודים בדרך אל חדרה. היא חיכתה לו. ישובה על מיטתה וניבטת במראָה הגדולה. מסוחררת היתה מהצלחתה הערב. הוא הניח ידו על כתפה.

"שרתי יפה, אדוני המיניסטר?" שאלה, תולה בו עיניים.

כתפיה היו כקטיפה חלקה תחת ידיו המזועזעות.

"אלפונס", אמר עכשיו, אף שברגיל הקפיד על תארו.

"שרתי יפה, נכון, אלפונס?"

(כמה פשוטה היא, כמה עלובה. בעוד הוא מתלבט בשאלות של חיים ומוות, אינה מוצאת לנכון אפילו להתעניין בו. רק השירה המחורבנת שלה).

"יוצא מהכלל", אמר באירוניה. "מלהיב, שמימי".

"אתה לועג לי. אל תלעג", חיננה בקולה. "אף פעם לא היתה לי הצלחה כזאת, הודות לך. כבר שלושה לבנים רצו לקבוע אתי פגישה".

"והסכמת?"

"מדוע לא?" שאלה. "לא להיום: הערב אני שלך, אבל מחר..."

הערפל עלה לעיניו.

"אינני מסכים", לחש.

היא תלתה בו עיניים דהומות.

"ומדוע לא? כלום אשתך אני?"

הוא חזר וליטף את כתפיה, ירד עד שדיה הגלויים וחפנס בידו, בעוד היא מתקנת את האיפור ומסירה מעל ראשה בזהירות את הפיאה הנכרית. חש כיצד מזדקרות פטמותיה. הוא יכבוש את גורלו למרות נבואותיהן השחורות של הרוחות. הוא יכבשהו כשם שלימדוהו הלבנים, ממש כדרך שהוא עומד לכבוש פרוצה קטנה זו.

"עדיין אינני אשתך", הוסיפה ואמרה, מניעה את כתפיה הנהדרות כדי לחלץ את שדיה. "כמו שאתה מיניסטר, תמיד אנחנו מתווכחים על כסף. הלבנים הם אחרים: כשאני טובה אליהם, מעולם אינם מתווכחים על המחיר. גם לוקחים אותי לארוחות-ערב."

מה-עלובים השחורים האלה, היררה השר באגדה, ערפל ודמעות בעיניו. מדברים הם על כסף אף בשעה שאדם משלהם, מבני שבטם, מתחבט בשאלות גורל ומוות. לא לחינם כבשו הלבנים את גורלם, נשיהם וחייהם במשך ארבע-מאות שנה. בתנועה אחת פתה את הרוכסן והשמלה נשרה ממנה. גופה נחשף לעיניו על כל חמוקיו, על משולש השער בשיפולי בטנה. הוא נשאה אל המיטה, מצווחת ומצחקת, הטילה עליה וכבש אותה כמו שהוא, בחליפת-הערב עם עניבת-הפרפר. היא נכנעה לו בשתיקה, כדרך שהיו אמותיה עושות תמיד. קליפת התרבות נשרה ממנה וכנועה שכבה תחתיו, מתמסרת ולוקתת. אחר ירד ושכב לידה, נושם בכבדות. הכאב היה עז ועצום בלבו יותר מתמיד. היא נתנה בו מבט מן הצד; שיכור היה לגמרי.

"שתית, אדוני המיניסטר", אמרה, כקובעת עובדה.

"שתיתי, וירוניק. המזל פנה לי עורף."

"היית אצל הרופא?" שאלה. "רופא" בשפת הדאמארה משמעותו היתה תמיד רופא-אליל.

"הייתי. הרוחות נגדי. לינגאלי נגדי. כולם נגדי". ידע שהוא מדבר יותר מדי, אך לא יכול לשים מעצור ללשונו. חייב הוא לומר זאת למישהו, ולו גם לה.

"וכיצד?" שאלה. "האנשים אומרים כי מזלך הוא הטוב בכולם, כי נזאקה מאיר לך פנים. חושב אתה שלא שאלתי את הרופא ברובע לפני שהתמסרתי לך?"

"זה היה נכון, וירוניק", אמר. "היום הכל נשתנה. הכוחות הרעים באו עלי. מזלי אינו טוב עוד. כולם החלו לפנות לי עורף."

היא הצטמררה בעירומה.

"רק אל תעביר לי את המזל הרע", לחשה בפחד. "עד עכשיו האירו לי הרוחות

פנים, אף שלא עשו לי ברית-מילה. האם אין המגע אתך עשוי לקלקל?"

"לכי, שכבי עם הלבנים", אמר בבזוז. "מזלם טוב תמיד. הכסף מצוי בכיסם ואין להם רוחות ואבות-שבט."

היא שכבה עדיין על המיטה, ערומה, והסתכלה בו. לפתע חייכה.
 "האנשים אומרים, אדוני המיניסטר, שאתה תהיה הנשיא הבא."
 הוא שתק.

"אינני אלא זמרת קטנה מ'סאפארי'", הוסיפה. "אבל אני שומעת דברים. אלי באים כולם. הם אומרים שאתה טוב מלינגאלי וחכם יותר. שיבוא יום ולינגאלי ייהרג או יילך, ואז יהיה אלפונס באנדה נשיא אומבאלה."

"היודעת את שדברים אלה עלולים לעלות לך בחיך?"

"אינני אומרת אלא מה שאני שומעת", היתממה, והתקינה שכיבתה להיותה מגרה יותר. "אפילו אינני מבינה הכל; רק שמעתי פה-ושם".

"ומי אמר זאת?"

"כך. הרבה אנשים. כבר לא זוכרת בדיוק. אתה יודע: הם הולכים ובאים, ועל-הרוב גם אינני יודעת את שמם".

יזב חש את ערפילי המשקה גואים בו, מסנוורים את עיניו, עוטפים את לבו ומוחו בצמר-גפן רך. בקושי השתלט על עצמו.

"בואי לרקוד", אמר, תפסה בידו והקימה בגסות. היא נתלבשה, התאפרה שנית, והם יצאו אל הבאר ההומה מאדם. על רצפת-הריקודים הצטופפו בזוגות צמודים זה אל זה, מתרפקים, עצומי-עיניים. חש את גיזרתה הרכה, שדיה לחוצים אל תוהו. התזמורת ניגנה היטב.

"אתה רוקד היטב, אדוני המיניסטר", לחשה. אך מחשבותיו היו במקום אחר. משום-מה, עוררוהו דבריה.

"זיכרי מי אמר לך", לחש בתקיפות. ההיתה זו מלכודת? הגם אל נערה זו הגיעו זרועותיו הארוכות של לינגאלי? התרוץ מחר לדווח על הכל לאנשי משטרת-הבטחון? אך שכלו הישר והצונן ניטשטש והלך.

"את חייבת לזכור", לחש לה. "אני רוצה לדעת. תקבלי את ענק-היהלומים שלך, אם תזכרי".

עיניה נוצצו.

"אשתדל לזכור", לחשה. "אשתדל, אלפונס. מחר תבוא אלי שוב. אדחה את הפגישה עם הלבנים".

הוא חזר למקומו, הזמין עוד ויסקי כפול, ושתה. השעה היתה קרובה לשתים, אך לא היה לו כל חשק לשוב אל בין כתליו הדוממים של הבית, אל גופה הרכיך של לואיז, שהשמינה מרוב לידות ונדפה תמיד ריח קל של מאניוק וזיעה; לא רצה לשוב אל האימה הצוננת הנושבת ממחשבותיו, אל קורי המזימות הנטוים סביבו.

אם השתנה מזלו עלול המוות לארוב בדרך, במכוננית, בכל מקום. בעוד שבוע תמלאנה עשר שנים למות אביו. שומה עליו ללכת לפפר, להשתתף בטכסים, לרקוד כל הלילה, בתוד המעגל לאור המדורות; לשתות את יין-הדקלים או יין-הסורגום, להשתכר, להיות שוב אחד מבני הכפר. אולי בכך יפייס את הרוחות; שמא זועמות הן על שזנח זכר אביו. שוב הסתכל לעבר רהבת-הריקודים. וירוניק היתה יושבת על ספה

בצד, מתווכחת ברוב חיוכים עם צעיר לבן אחד שהיה כפוף אליה, מבקש את ידה לרקוד. לאחר חניחונים וסירובים כמה ממקומה ונצמדה אליו. הם רקדו קרובים מאד זה לזו, ולפתע נייערה בקרבו קנאה בוערת. נערה זו, שעתה־זוה היתה בזרועותיו, נצמדת אל איש אחר. יש להפסיק ענין זה מיד. הוא קם ממקומו, בשארית השליטה־העצמית שלו, וניגש אל הזוג הרוקד.

"סלח לי, אדוני", אמר אל הצעיר, שפקח את עיניו וניטב בו תמה, "אך אני כבר הזמנתי את הגברת לרקוד".

הצעיר הלבן, גם הוא שתוי כהלכה, ראה לפניו אדם בחליפת־ערב, אדום־עיניים, שלא היתה לו כל זכות להפסיק את ריקודו.

"סליחה", אמר, "אני רוקד עכשיו", והמשיך לטלטל אותה בזרועותיו, נצמד כמקודם. באנדה תפס בזרועו.

"הנני מיניסטר כאן, אדוני", לחש. "נא לעזוב את הגברת".

האיש צחק.

"אתה מיניסטר כשם שאני מיניסטר", אמר בקול רם, וגיהק היישר אל פניו של באנדה. "אינך אלא שיכור".

אלפונס באנדה לא שלט עוד על מעשיו. באגרופו הניף תנופה גדולה והיכה היישר אל סנטרו של יריבו—אך הלז צעיר ומיומן היה. הוא חמק מן המכה, מדד רגע את המרחק והיכה אף הוא. באנדה חש כאב נורא, ערפל אדום עלה בעיניו, והוא נפל אחורנית. הרוקדים הפסיקו מריקודם והצטופפו בפינות; התזמורת פסקה מנגינתה. רק מתופף אחד שלא ראה את הנעשה הוסיף לתופף מפינתו בקצב אטי, כנותן קצב למחזה. באנדה כמעט לא חש מאומה; רק רצה להרוג את הלבן, שפרצופו הציץ בו מלמעלה ככתם בהיר ומלגלג. לפתע קמה בו שנאה עזה־כמוות. פחדו ושנאתו נתמקדו עתה בכל עצמתם אל אותו כתם בהיר. לאטו זחל על הריצפה, משים עצמו כחסר־הכרה. לא הרחק ראה בקבוק בירה, ואליו שם פעמיו. בעוד הוא שומע ברקע, מאחור, התיעצויות נבוכות בקול לחישה, את תיפופו העמום של התוף ואת קולה הרך של וירוניק הלוחשת אליו דברי שידולים—הגיע אל הבקבוק. בתנועה אחת שבר את הבקבוק אל זווית השולחן והסתער על יריבו. הלה, שלא הספיק לעמוד על הנעשה ולהתחמק מן הבקבוק השבור, עוד הספיק לשלוח בעיטה אדירה אל אישיו של באנדה. אחר נחתכו פניו בזכוכית החדה והיו לעיסה של דם בעוד באנדה עצמו, אי־נוראה בהלציו, נופל חסר־הכרה על הריצפה.

למחרת נתפרסמה הודעה רשמית על דבר מחלתו הפתאומית של השר באנדה, רופא־האליל יצא את היער, והרוחות הרעות היו מהכות לשעתן.

חני ינון: שנועת את הציפרים

שמעת את הציפרים היום

קולומבוס

שמעת את הציפרים

ולא ידעת כמותן בשם.

אמריקה.

היא כלה שלך.

על הספרדים שבה

וראש השנה הסיני שלך

ופנתרי השוקולד המגתרים בבטנה.

אמריקה.

היא שכחה אותך.

אתה הולך בשמורות האינדיאניות

והתירים אינם משחילים את הזיתים

שלה

על צוארם

הבתים באלמדה אינם

בגויים מאבן

ואין לה זכרונות

מהעצים שליד חלונך.

אתה ישן ללא הסקה אין

לה

רשיון נהיגה

איש לא שאל אותך לכתבת

ברחוב

אתה כאן

קולומבוס

בסופרמרקט ארזים בשקיות חומות

דתות ניר מן הכנסייה הסמוכה

ואין קוראים ילדים בשמה.

לאן זרמות התעלות

קולומבוס

מהו הרחוב שבפנה

אורי נילשטיין: אנטי־אידיאולוגיזם אצל סולז'ניצין

"...אינך צודקת ביחסך אל הבולשביקים. לא טרחת לקרוא את ספריהם הגדולים. אל התרבות העולמית הם מתיחסים בדאגה רבה ביותר. הם בעד זה שלא תהיה הפקרות ביחסים בין אדם לחברו, אלא שתשלוט מלכות התבונה. והעיקר, הם בעד שוויון. תארי לעצמך: שוויון כללי, שלם ומחלט. לאיש לא יהיו זכויות־יתר ביחס לחברו, לאיש לא יהיו יתרונות, לא בהכנסותיו ולא במעמדו. היש דבר מושך יותר מאשר חברה כזאת? האין היא ראויה לקרבנות?"¹

"...זמן קצר אחרי־כן נסע בשליחות לחוץ־לארץ. וכאשר חזר נתנו לו לכתוב, אך יותר נכון רק לחתום תחת מאמר לעתון על רקבון העולם המערבי, החברה, המוסר והתרבות שלו, על המצב העלוב של שכבת המשכילים שבו, על חוסר האפשרות לפיתוח המדע. זו לא היתה האמת השלמה, אך נראה לו שזה גם לא שקר. עובדות היו אלו, אך לא רק הן. היסטי יאקונוב עשויים היו לגרום חשדות ולהכתים את שמו הטוב. ולמי למעשה יכלה להזיק רשימה זו? היא הודפסה."²

בשני הקטעים המובאים מדובר ביאקונוב אנטון ניקולאיביץ, מהנדס בהכשרתו ומנהל המכון במאוורינו בו מתרחשת עלילת "במדור הראשון". מדובר בהם על אנטון הצעיר עדיין, בשנת 1927. עתה־זה סיים את לימודיו בהצטיינות ומצפה לו קריירה אישית מזהירה, בתנאי שישרת את עקרונות המהפכה הקומוניסטית ויילך בתלם. בקטע הראשון מובאים דבריו אל אהובתו ה"סוררת", בהם הוא מנסה לשכנעה בצדקת דרכה של המהפכה. אולם מסתבר כי אותו אידיאליסט צעיר עצמו מוכן להתנהג בניגוד מוחלט לעקרונותיו, כביכול, ובניגוד לעקרונות המהפכה, כפי שהוא עצמו מבין אותם, וזאת כדי לקדם את הקריירה האישית שלו. ולא עוד אלא שבנסותו לשכנע את אהובתו הוא אומר דברים שאינו מתכוון להם ברצינות. הוא משקר. מכאן שאם מיצג אנטון "במדור הראשון" את הפרובלימטיקה של החברה הקומוניסטית ברוסיה הרי שהאידיאולוגיה הקומוניסטית בשקר יסודה, ומובן שעומדת היא בסתירה למציאות של אותה חברה עצמה.

א ל ל י מ

השימוש במונח "אידיאולוגיה" הוא חדש־ביחס. הראשון שהתקרב למונח זה היה פראנסיס בייקון, שפיתח את ה"אידולה" (אלילים) שלו כדי להסביר את המכשולים הנובעים מטבע האדם והחברה בדרך להכרה אמיתית. מקיבל תרם לפיתוח שיטתי של המושג בעמדו על ההבדלים בין דברים שסחים שליטים בינם לבין עצמם, לדברים שהם סחים לציבור. דוד יום, ראשון האסכולה האמפיריסטית האנגלית במאה ה־18,

¹ במדור הראשון, ע' 134.

² שם, ע' 136.

טען בספרו "ההיסטוריה של אנגליה" כי תופעה מצויה היא בוויכוח בין הבריות שמביאים הם בידועים טיעונים לא אמיתיים שתכליתם לשכנע את היריב ואת המאזין.

המושג המודרני "אידיאולוגיה" בא לעולם כאשר כינה נפוליאון בונאפארטה בשם "אידיאולוגיסטים" קבוצה של אנשי-רוח צרפתים שהתנגדו לדרכו האימפריאליסטית. מאז קבל המונח הוראה שלילית המכוונת ליריב שאינו מבסס דעותיו על גישה ריאליסטית.

הרצון להשמיט את הקרקע מתחת רגלי היריב ולהוכיח כי עולמו תלוי על בלימה נובע מן הפיצול שחל בעת החדשה בדימוי של אחדות העולם. במקביל לכך עלו לזירה המדינית והחברתית שכבות אוכלוסיה חדשות שלא היו בנמצא, או שלא היה להן תפקיד בעבר. שכבות אלו ביקשו לערער את השקפת-העולם הקודמת ולהשליט את רעיונותיהן שלהן. מושג "האומה" ירד מגדולתו ופינה מקום למושג "המעמד". תודעה לאומית כוללת התחלפה בתודעה מעמדית או כיתתית מפוצלת. תחת המושג של תודעה אחידה, שהיה רווח בעת העתיקה ובימי-הביניים ומקביל היה למושג "האמת", השתרש מושג של תודעה משתנה בהתאם לזמן ולמסיבות החברתיות וההיסטוריות. התודעה הפכה להיות מושג דינאמי מתפתח. נוצר יחס בקרתי ואף הרסני לא רק כלפי נימוק זה או אחר שבפי המתנגד, אלא גם כלפי כל המבנה האינטלקטואלי שלו.

קרל מארקס התיחס לאידיאולוגיה במובנה השלילי, הכוזב. על-פי מארקס, אידיאו-לוגיה קשורה תמיד למציאות הבודהה יחס של מחשבה על ההווה. לדעתו, תפקידן של אידיאולוגיות הוא לטשטש את המערכת של יחסי-הייצור-והחברה האמיתיים ואת האינטרסים המעמדיים המשפיעים על החברה למעשה. בקרתו של מארקס על מושג האידיאולוגיה נעה סביב רעיון הניכור, שהוא ציר המחשבה המארקסיסטית כולה. שורש הרע נעוץ אפוא במצבו הפגום של האדם עקב השתעבדותו לנכסי-החומר וליחסי-הייצור. סוף האידיאולוגיה יבוא (על-פי המאמר "על היהודים" של מארקס והחיבור "על פוירברך" של אנגלס) כאשר ינצח האדם את הפורח הכלכלי ויחיה חיים החדורים תכלית אמיתית.

אך חרף נסיונם של מארקס ואנגלס בדה-מיטולוגיזציה של האידיאולוגיה, נעשה המארקסיזם האידיאולוגיה הכוללנית ביותר של המאה העשרים. דבר זה נבע מן ההנחה המרכזית של מארקס שלפיה יש רק מכשיר אחד להגשים את תכלית האדם והוא ביטול הרכוש הפרטי, ועמו-קץ הניצול. דוגמה יסודית זו הפכה אבן-פינה לאידיאולוגיה שלמה.

שני האידיאולוגים החשובים ביותר של המארקסיזם היו לבין וסורל. לבין גרס כי אפשר להגיע לקו הפוליטי הרצוי מתוך ניתוח יחסי-הייצור. אך הואיל והיה האיש גם איש-מעשה, הפך את האידיאולוגיה המארקסיסטית לסוג של תעמולה אינטליגנטית. לעומתו, ניסה סורל הצרפתי לבסס את האידיאולוגיה המארקסיסטית על מיתוס השביתה הכללית.

אולם לא לנין ולא סורל אלא סטאלין הוא שקבע למעשה את טיבה של האידיאולוגיה המארקסיסטית-הקומוניסטית במאה העשרים, עד עצם היום הזה. בסטאליניזם משמשים האידיאולוגים תעמלנים שתפקידם להצדיק את מעשי השלטון בהווה. כדי לקשור לעצמו יוקרה, לא פיתח הסטאליניזם מילון עצמאי משלו והשתמש במערכת-המושגים המארקסיסטית; אבל מתוך שהעמיד במרכז הכל את המעשה הפוליטי בהווה ואת הצורך להצדיקו בדיעבד, התקרב הסטאליניזם לאידיאולוגיה הפאשיסטית.

סימן-היכר לאידיאולוגיה הפאשיסטית הוא העמדת המעשה הפוליטי במרכז החיים האנושיים ללא צורך בצידוקים מוסריים או הגיוניים. כמו הסטאליניזם כך גם הפאשיזם מדגיש את מקומו המרכזי של המנהיג ואת ההכרח בקבלת מרותו. המנהיג (סטאלין, היטלר) ולא רוח האדם הוא שיוצר נורמות של התנהגות ועקרונות מוסריים. גם הפאשיזם וגם הסטאליניזם הם אידיאולוגיות טוטאליטריות הנותנות הסבר חובק-כל למציאות ואינן סובלות בקורת וחלופות (אלטרנטיבות). שני סוגי המשטרים חשים צורך להביא את הכלל לידי הזדהות מלאה עם המשטר. שניהם משתמשים באידיאולוגיה להשגת תכלית זו, ומי שאינו מזדהה נעשה קרבן לטרור. לפיכך מוצאים אנו בשני המשטרים נטייה לחלוקה דיכוטומית של האוכלוסייה—לרוצחים מזה ולקרבנות מזה.

לעומת מקומן המרכזי של האידיאולוגיות במשטרים הקומוניסטיים והפאשיסטיים, הרי במערב, על מסרתו הליברל-דמוקרטית, התפתח יחס של סלידה לתופעת האידיאולוגיה וכמה הוגי-דעות מדברים אף על סוף עידן האידיאולוגיה. ריימון ארוז הצרפתי, המושפע מאַלבר קאמי, יוצא נגד תיכונן חברתי מקיף, נגד חיזויים חברתיים למועד ארוך, והוא מדבר בזכותה של חברה פתוחה. בראש המחנה האנטי-אידיאולוגיסטי בארצות-הברית עומד הסוציולוג דניאל בל, הטוען שאידיאולוגיה היא סוג של ריטוריקה ושתפקידה לנסות ולשכנע בני-אדם באמצעים לשוניים בלתי-מבוססים. לדעתו, היתפסות לאידיאולוגיה מאפשרת לבריות להימנע מהתמודדות עם בעיות קונקרטיות ולטשטש משמעויות פוליטיות וחברתיות אמיתיות.

ספק אם עסק אלקסנדר סולז'ניצין שיטתית באידיאולוגיה, למקורותיה ולמשמעויותיה, אך אין ספק כי ידע פרק בהיסטוריה של תופעה זו וקבע לו ביחס אליה עמדה בלתי-מתפשרת. בניגוד למארקסיוזם, לסטאליניזם ולפאשיזם, מסכים סולז'ניצין עם עמדותיהם של בייקון, מקיאהלי, מארקס, ארון, בל וחלק גדול מהוגי-הדעות במערב כיום, הגורסים שאידיאולוגיה מסלפת את המציאות ומעמידה דימוי כוזב שלה. את כל ספריו עד כה, אפשר לראות כנסיון להוכיח באורח ספרותי, ועל-פי מציאות החברה הרוסית בימי סטאלין, כי האידיאולוגיה הסטאליניסטית שימשה מעין אופיום להמונים ואמצעי לטשטש מעשים הסותרים את עקרונותיה של אותה אידיאולוגיה עצמה—אף שהם נובעים ממנה עצמה.

אישור לסברה זו אפשר למצוא בשיחה בין שולובין לקוסטוגלוטוב.³ אומר שולובין:

³ אגף הסרטון, ע' 379.

פראנסיס בייקון כתב עוד במאה ה-16 את משנתו על האלילים. הוא טען כי בני האדם אינם נוטים לסמוך על הנסיון הצרוף. נוח להם להכתימו באמונות תפלות, והאמונות התפלות הללו אינן אלא אלילים. אלילי השבט כפי שמכנה אותם ביקון אלילי המערה...

אלילי התיאטרון—אלו הן הדעות הזרות שהאדם אוהב להיאחז בהן כדי לפרש חוויות שהוא עצמו לא חי אותן... זוהי גם האמונה במדע ללא סייג. בקיצור, אנו מאמצים לעצמנו את משגי הזולת...

אלילי השוק—אלה הם משגים הנובעים מתקשורת ומהתחברות. אלה הם משגים הכובלים את האדם משום שמקובל להשתמש בנוסחאות בניגוד להגיון. דרך־משל: 'אויב העם', 'לא משלנו', 'בוגד'—והכל נרתעים...

ומעל לכל האלילים הללו—רקיע של פחדים. מעל לעננים האפורים תלויים שמי הפחד... עשרים־וחמש שנים חייתי מתחת לשמיים האלה וניצלתו רק משום שהייתי מכופף את ראשי ושותק.

בקטע זה, ובאחרים דוגמתו, מזהה עצמו הסופר עם הזרם האנטי־אידיאולוגיסטי שראשיתו בבייקון. כמותם, רואה הוא בצידוקיהם של הפוליטיקאים שקר המשמש לדיכוי, לטרור ולעריצות.

בגידת אנשי־הרוח

ז'ליין בנדא, הוגה־דעות יהודי־צרפתי במחצית הראשונה של מאתנו, טען כי תפקידם החברתי ההיסטורי של אנשי־הרוח הוא להדגיש את מקום הרוחניות והאידיאליזם בעולם. עליהם להוות קוטב נגדי לפוליטיקאים ולאנשי־המעשה, כדי למנוע את החברה מלשקוע בריאליזם פוליטי גס. לדעתו, בתקופה המודרנית אנשי־הרוח בוגדים בייעודם מתוך שפנו לדרך הפוכה והם משרתים את קו־המחשבה המאטריאליסטי־האינטרסנטי. תחת לבקר את החברה הם נרתמים לשירותה, ניהנים מהטבותיה.

על־פי מערכת־מושגים זו, אלקסנדר סולז'ניצין הוא איש־רוח לאמיתו היוצא נגד המעשה העכשווי של המימסד הסטאליניסטי, מציג מולו ערכי־רוח ואידיאות אנושיות, ומוכן לשאת באחריות ובסבל אישי עקב עמדתו העצמאית. את בקרתו ההריפה ביותר הוא מכוון נגד אנשי־הרוח, האקדמאים והאינטלקטואלים של רוסיה הסובייטית, שנרתמו לשירותה של הברת־זוועות והשתיקו את קול האמת. בקטע שצוטט למעלה הובאו דברי איש־מדע ואינטלקטואל אשר משך עשרים־וחמש שנה שירת את המימסד בניגוד לאמונתו, כדי להבטיח חיים נוחים־ביחס לו ולבני משפחתו. בערוב ימיו, אחרי שחלה בסרטן והוא עומד לפני ניתוח קשה, מגיע שולובין להירהורי־תשובה:

את הספרים הייתי תוחב להוך התנור ומהרהר—ובכן מה? במחיר העינויים, במחיר הבגידה, כלום לא זכיתי לחשיבה?⁴

רוב אנשי־הרוח הסובייטים אינם זוכים לחשיבה, לדעת סולז'ניצין. אפילו אנשי־מדע מבריקים, שנכלאו משום אי־נכונותם לומר הן תמיד, משרתים במעבדות

הכלא במאווורינו את המימסד הסובייטי על-ידי שהם ממציאים לשירות החשאי הרוסי כלי-עזר שיאפשרו לו להצר את צעדי החופש המועט הניתן עדיין לאזרח ברוסיה. רק מתי-מספר מן המדענים של "המדור הראשון" מהרהרים במשמעות המוסרית של מחקרם, ואלה נשלחים בחזרה למחנות-הכפיה בסביביריה. הרוב עושים מלאכתם נאמנה כדי לזפות כפרס במה שמכונה "חיים חפשיים". מסתבר שדווקא מתימטיקאים ובעלי השכלה טכנית—הרי השכלה כזאת יש לסולז'ניצין עצמו—הם המעלים הירהרי-כפירה באמת המוחלטת של האידיאולוגיה הסטאליניסטית. כותב סולז'ניצין:

נמאסו עלי הסיפורים כי אנשים שמצאו את הניוטון ושקלו את הכוכב סיריוס ב' בלי לראותם הם כלי-כך ילדותיים שאינם מסוגלים להתמצא בבעיות הפשוטות ביותר של הקיום האנושי. ומה נותר לנו, למתימטיקאים ולטכנאים, לעשות אם אתם ההיסטוריונים חדלתם לעסוק בהיסטוריה? הרי אני רואה למי מעניקים פירסום ולמי משלמים משכורת של אקדמאי. הם אינם כותבים היסטוריה אלא מלקקים מקום אחד שידוע היטב. ולכן נאלצים אנחנו, בעלי השכלה טכנית, לעסוק בהיסטוריה.⁵

חצים משוננים במיוחד מופנים כלפי אנשי-הספרות שלדעתו בגדו בייעודם—לתאר את המציאות כמו שהיא ולבקרה—והפכו כולם עד אחד מלחכי-פנפה. ספריו עבי-הכרס של איליה ארנבורג, למשל, אינם ראויים אלא לשמש מעצור לחלון כדי שלא ייסגר ויפנס מעט חמצן לתא האסירים. והאירוניה ברורה: ארנבורג ודומיו, שמנעו מהקורא הרוסי חמצן רוחני והלעיטוהו גזים מרעילים, משמשים בלא-יודעים להקל על סבלם הגופני של האסירים.

אב-טיפוס של איש-ספרות רוסי צעיר בן הדור החדש, יליד הקומוניזם וגידולו, מוצא סולז'ניצין באביטה,⁶ בתו של עסקן מקומי נאמן שהוכנס לאגף-הסרטון. אביטה מנסה להסביר לנער צעיר, חסר-השכלה וחולם על יצירה ספרותית, מה אפיה "האמיתי" של הספרות:

"ובכן, נער, עליך להבין: לתאר את המצוי קל יותר מאשר לתאר את הרצוי שעוד איננו, אבל יהיה. כל מה שנגלה עכשיו לנגד עינינו אין לראותו כאמת מוחלטת. האמת—מה שצריך להיות, מה שיהיה מחר. יש לתאר את 'המחר' הנפלא שלנו..."
 "ובכן מה יתארו מחר?" קימט פניו הנער קשה-ההבנה.
 "מחר?... נו, מחר יתארו את המחרתיים. בדרך הניהוש... להאשים בחוסר-כנות אפשר רק את סופרי המערב, משום שהם כולם מכורים, ואם לא יהיו כאלה לא יקנו הקוראים את ספריהם. שם יענה הכסף את הכל".

דברים אלה מבטאים את עקרונות האידיאולוגיה הסטאליניסטית על מקום הסופר בחברה. השקר והצביעות בולטים כשמתארת אביטה את אורה חייה וחייהם של הסופרים במוסקבה:

חייהם עליונים, וכשמגיע הזמן לכתוב רומן מסתגרים בקייטנה חדשיים, שלושה חודשים, בבקשה—הרומן מוכן. חיים אלה מוצאים חן בעיני. עצמאיים, חפשיים, מכובדים. אקדיש כל מאמצי ואכנס לאגודת-הסופרים.⁷

⁵ במדור הראשון, ע' 44.

⁶ אגף הסרטון, פרק כא, ע' 247.

⁷ אגף הסרטון, ע' 259.

לעומת פער זה בין אידיאולוגיה למציאות, בין דיבור על חיי-עמל-ויגע לחיי-נוחות-והוללות של סופרי רוסיה הממוסדים, מעמיד סולז'ניצין את עצמו ואת גיבורי ספריו המיציגים את דמותו. נרוז'ין המדען—שכמוהו כסולז'ניצין הוא בעל השכלה טכנית מתימטית, שכמוהו כסולז'ניצין היה קצין מצטיין במלחמת-העולם השנייה—שניהם נכלאו על לא עוול בכפם ושניהם נטשו ענין במדעי-הטבע כדי לערער את אשיות האידיאולוגיה הסטליניסטית המעוותת.

מכאן מגיע הסופר לאחד ממשפטי-המפתח בכל ספריו:

אפשר לבנות אמפירי-סטטייט-בילדינג, אפשר לאמן את הצבא הפרוסי, להעלות את ההיררכיה של המדינה מעל לכס האלוהים. אי-אפשר לגבור על עליונותם הרוחנית המזוהה של בני-אדם מסוימים. יש חיילים שמפקד-פלוגתם מפחד מהם, פועלים פשוטים שמפניהם נרתעים מנהלי-העבודה, נחקרים המרעידים את חוקריהם.⁸

ה מ מ ד הפ א ש י ס ט י

לדעת סולז'ניצין כאמור, האידיאולוגיה הסטליניסטית היא פאשיסטית לא רק בעקרונותיה אלא גם בנטיית-הלב של מנהיגיה. האנטי-גיבור בכל ספרי סולז'ניצין הוא, בלי ספק, יוסף סטאלין. ב"במדור הראשון" מוקדשים פרקים שלמים לשירטוט דמותו. המנהיג הקומוניסטי מתואר כטיפוס חשדן שמעולם לא האמין באיש ואת הטרור האישי העלה לדרגה של עקרון ראשי בניהול המדינה. ואף-על-פי-כן היה אדם אחד-ויחיד שסטאלין התעקש להאמין בו, אף שכל הנתונים והעובדות הורו בבירור שסטאלין הולך שולל:

הוא לא האמין לאמן. ולא נתן אמון גם באלוהים—זה שבפניו במשך אחת-עשרה שנות נעוריו היה משתחוה וכורע על רצפת האבן. אחר-כך לא נתן אמון בחברי מפלגתו ובמיוחד באלה שהיתה להם לשון ציורית. לא נתן אמון בחבריו-לגלות. לא נתן אמון באיכרים... לא נתן אמון בפועלים... לא נתן אמון במשפילים, לא נתן אמון בחיילים ובגנרלים... ולא נתן אמון בנשיו ובפילגשיו ובילדיו... והיה מסתבר שתמיד צדק.

ונתן אמון באיש אחד בלבד, היחיד במשך כל חייו מלאי חוסר-האמון. בפני כל העולם היה איש זה כה החלטי בבידודו ובעוונותו, והוא שינה את יחסו מקצה עד קצה ובהיותו האויב הושיט את ידו בידדות. וסטאלין האמין לו. איש זה היה אדולף היטלר.

בעידוד ובשמחה-לאִיד עקב סטאלין אחרי היטלר בכבשו את פולין, צרפת, בלגיה. איך כיסו מטוסי את השמיים מעל אנגליה. מולוטוב הגיע מברלין מבוהל. אנשי-המודיעין דיווחו שהיטלר מרכו צבאו במזרח. הס ברח לאנגליה. צ'רצ'יל הזהיר את סטאלין בפני התקפה. כל הברדות ביערות ביילורוסיה וכל הצפצפות בגאליציה צרחו מלחמה. כל האיפרות בשוקי ארצו ניבאו את פרוץ המלחמה. רק סטאלין היה היחיד שנשאר שליו וחסר-דאגה. הוא האמין להיטלר...⁹

יחס זה להיטלר נבע משום זהות שבאופי ובאידיאולוגיה שעיקרה—קדושת המעשה,

⁸ במדור הראשון, ע' 60.

⁹ במדור הראשון, ע' 112.

חוסר כל עקרונות מוסריים, ועליונות בלתי-מעוררת לשליט היחיד במערכת הפוליטית. מסתבר, לדעת סולז'ניצין, כי המילון הסטאליני נשאר אמנם מארקסיסטי בעיקר אך המעשה הסטאליני היה פאשיסטי באפיו—ומכאן אף תוספת נדבך לבנין הפזיביזם. סטאלין מתואר בערוב ימיו כמי שחוזר למסורת ולמחשבה הדתית, כמי שמחבב את נפוליאון בונאפארטה ומתאווה בעצמו להיות קיסר של הקומוניזם העולמי; כמי שמתחיל להאמין שהוא-הוא האלוהים בכבודו-ובעצמו. בשנות ה-50 אין השליט הרוסי מנהיג את ארצו לקראת הגשמת החברה הקומוניסטית האידיאלית אלא הוא קובע לה גורמות משתנות של התנהגות ומחשבה, על-פי שרירות לבו.

מערכת פאשיסטית יכולה להחזיק מעמד רק בסיוע צבא של בלשים וסוהרים, מלשינים וקציני-בטחון. כמנהיג כן עזוריו, אף כי בפרהסיה מדברים הם כולם על האידיאלים של הקומוניזם, הריהם מזלזלים בכל עקרון מוסרי ומשתדלים להתבלט בדבר אחד—בשרירות יעיל לממונה. כזה הוא אבאקומוב, השר לבטחון המדינה. אדם חסר-השכלה, שהתעשר בעת המלחמה מרכוש גרמני שנטל כשלל והעביר לרוסיה. סטאלין יודע זאת, ולכן הוא סומך על האיש, כי רודפי-בצע עדיפים על מסתפקים-במועט. אבאקומוב חי בפחד מתמיד מפני סטאלין וברגה, והוא משליט טרור במשרדו ובמדינה כולה.

הממד הטוטאליטרי

אחד מסימניה העיקריים של האידיאולוגיה הסטאליניסטית הוא אפיה הטוטאליטרי: הריהי גותנת הסבר חובק-כל למציאות, ואינה סובלת כל חלופה. היסטוריון כיעקב טלמון סבור כי אפיה המשיחי של האידיאולוגיה הוא המשווה לה אופי טוטאליטרי. ואכן, האידיאולוגיות המארקסיסטיות והסטאליניסטיות ודאי שמישיות הן במובן זה שהן מציעות שינוי מוחלט של המציאות בהווה וגאולה לאנושות הסובלת מתופעת הניכור. הפגם העיקרי בגישה הטוטאליטרית שעד-מהרה היא נעשית דוגמתית ושוב אינה הולמת את המציאות הנתונה לשינויים מתמידים. סולז'ניצין ער בספריו לתופעה זו, ובה הוא רואה חלק משורש הרע של המשטר הסטליניסטי.

גטול שתי דוגמות מתחום יחסי-החוץ: על-פי הסטאליניזם, החברה המערבית בכלל, וארצות-הברית של אמריקה בפרט, עמוסות שחיתות, ניוון ופיגור. לא ייתכן שבתחום המחקר וההישגים המדעיים תהיה ארצות-הברית מקדימה את רוסיה. ואולם, כפי שהיה בימי סטאלין, וגם כיום, ההתפתחות הטכנולוגית-המדעית של ארצות-הברית עולה על זו של ברית-המועצות. לפיכך אנו עומדים בפני סתירה בין האידיאולוגיה לעובדות המציאות.

מצד שני, קדושת המעשה והרצון להצליח בכל מחיר דוחפים את שליטי מוסקבה לחקות ולהעתיק כל הישג מדעי אליו הגיעה ארצות-הברית. לפיכך אפילו מעשיהם של המנהיגים הרוסיים עומדים בסתירה לאידיאולוגיה הרשמית. סתירה כפולה זו אינה מפריעה לשליטים להמשיך בטענותיהם כשהעובדות ידועות לכל. בשלב זה נוצר יחס של חוסר-אמון למנהיגים ולאידאולוגיה. כתב סולז'ניצין:

לא רק המהנדסים והמתורגמנים של המכון אלא גם הטכנאים מתקיני הציוד, החרטים והגייצים, אפילו הנגר החירש במקצת, ידעו כי המיתקן נבנה על-פי דוגמאות אמריקאיות, אך מקובל היה לטעון כי משתמשים רק בדוגמאות סובייטיות. לכן היו ירחוני-ראדין אמריקאים שהכילו שירותים ומאמרים עיוניים על הקיטוע, הנמכרים בניו יורק בכל דוכני מוכרי-העתונים, ממוספרים פה, מתויקים בסודיות, ונשמרו בפני מרגלים אמריקאים בקופות-פלדה חסונות-אש.¹⁰

דוגמה נוספת היא היחס ליוגוסלביה. סטאלין ועושי-דברו לא יכלו לסבול את קיומן של "דרכים שונות לסוציאליזם". הנסיון העצמאי של טיטו העבירם על דעתם לא משום השגיאות שבו, לא משום האנטי-מארקסיזם שבו, אלא משום שעירער את הטוטאליות של הסטאליניזם. מלחמתו של סטאלין בטיטו הכשירה את כל האמצעים—מהשמצה אישית ועד נסיונות בלתי-פוסקים להתנקש בחייו. סטאלין לא העלה על דעתו שאם טיטו טועה הרי יפשל וממילא ישוב לסטאליניזם. חשש היה בו שמה יצליח טיטו, ואז ייווצרו בקיעים באמת המוחלטת שהוא ראה עצמו פטרונו לה.

תועי-מדבר

גישתו האנטי-אידיאולוגיסטית של סולזניצין באה לידי ביטוי וסיכום במשל על בני-ישראל שהובלו במדבר ארבעים שנה ("במדור הראשון"). רובין—קומוניסט יהודי בעל השכלה פילולוגית והיסטורית, שנכלא כאחרים על לא עוול בכפו—מוסיף לשמור אמונים לדרך הסטאלינית. לדעתו, אין עוול שנגרם ליחיד מאפיל על אמיתותה ההיסטורית של דרכו של סטאלין. הוא מחבר שיר על משה שהוביל את בני-ישראל ארבעים שנה במדבר בתנאים של חוסר-כל, בצמא וברעב. הוא מתאר איך העלה העם חזיונות-שווא בטירוף-הדעת והתמרד, אך בלי להיות צודק. הצדק, לדעת רובין, היה עם משה, כי הוא ידע שבסופו של דבר יגיעו בני-ישראל לארץ המובטחת.

פרופ' צלנוב, מתמטיקאי גאון, אינו מסכים לא לפירושו של רובין אף לא לפירושו של התנ"ך לנדודי ישראל במדבר. הוא מעיר לו לרובין כי מן היאור ועד ירושלים לא היו בני-ישראל צריכים לעבור אלא מהלך ארבע-מאות קילומטר בלבד. כלומר: אפילו היו נחים בשבתות, בנקל יכלו להגיע בשלושה שבועות. לכן, טוען צלנוב, אין להניח שבארבעים השנים הנותרות הולך אותם משה במדבר אלא הוא היתה אותם.

הנמשל ברור. האם ארבעים שנות השלטון הקומוניסטי ברוסיה תחת ידו של סטאלין, ארבעים שנה של רעב וצמא, סבל ומחסור, הן שלב בדרך לארץ המובטחת—לחברה הקומוניסטית האידיאלית? או אולי סטאלין וחבריו מתעים במתכוון את העם הרוסי? אין סולזניצין קובע עמדה ברורה בשאלה אם תגיע רוסיה אי-פעם לקומוניזם האמיתי, אבל מספריו מסתבר כי הסטאליניזם הוא אולי התרמית הגדולה ביותר בדבריימי האדם.

ארנון אורבך: בשעות צמיחתו

בשעות צמיחתן אשית
זוחלות על גחון
מתנכר אדם לימיו
ממלא חדריו בלילות
מסתופף לארץ עצמו
בוהה מחורי עיניו

רוחשות

אל תגודת העיר הזרמת
במבואות גופו

בשעות

לחות על חומת ראשו

מתוך הצעקה

מתוך הצעקה

צמחו ידיו אדני מסלת גופו

פרחי אלהים פרחי מעל

הוא גופו עובר באדמה

היא בכבודתה

גותנת חיים לידי

פרושות לשמש

מלאות את דמה

לא אוצרות בכפן האחת

את גרגר חייו

הוא קומתו משוטטת

באישון עינה

מתוך הצווחה

עלתה שתיקתו קרועה

צומחת

ביסעת פרחי מותו

פרחי אלהים פרחי מעל

נטועים בינות לרגליו.

דוד שיץ: הצלבנים ערב נופלת

באהד הימים החמים של קיץ 1187, ב-4 ביולי, כרעה ממלכת-הצלבנים הראשונה ונפלה לידיו של צלאח אל-דין. בערבו של יום קרב ארוך שהתנהל למרגלות קרני חטין הצופות על הכינרת, כשהערבים מוסיפים לחום הנורא גם את עשן השדות ששרפו מסביב, הסגיר מלך-ירושלים את עצמו ואת שרידי צבאו לרחמי אויביו. הרס הצבא הצלבני בחטין הביא את הקץ על הממלכה הנוצרית בחלק זה של העולם. בזה אחר זה נפלו לידי המנצח מצודות הצלבנים, מבצריהם ועריהם. גולת-הפותרת, שבזכותה יצא שמו של צלאח אל-דין ברחבי המזרח, היתה כיבוש ירושלים. אחרי שמונים-ושמונה שנות שלטון צלבני-נוצרי שוב נשמע קולו של המואזין הקורא את המאמינים לתפילה ממסגדי אל-אקצא ועומר. תקופה זו היא פרק סגור, שלם-לעצמו בדברי ימיה של ארץ ישראל.

שתי פרשיות גדולות בתולדותיה של המדינה עוררו את דמיונם של ההיסטוריונים: הראשונה קשורה במסעות הכיבושים ובימיה הראשונים של המדינה; השנייה היא מפלת חטין. הקרב הוזה וכה לתיאורים המדקדקים בפרטי-פרטים. במערב הנוצרי ניכרת עד היום מגמה אפולוגטית בתיאור מהלכו של הקרב שהביא את השואה על המדינה. דומה כי הלם נפילתה של המדינה הנוצרית במזרח מוסיף לחלחל במסתרים עד היום. האירוע הדראמטי של חורבן מדינה בחרב דחק לקרן-זווית את תקופת הניוון והירידה שקדמו לחטין. "מאז ומתמיד", כותב היוזינגה, "נמשך לבו של חקר ההיסטוריה יותר אל הבעיה של מקור ההתרחשויות ופחות לבעיות של כמישה והתמוטטות". אבל דווקא תקופות של קיפאון וחולשה חושפות לפעמים את רקמות-החיים של חברה ומגלות בדייקנות את רכיביה. הפרק החותם את ממלכת-הצלבנים הראשונה הוא פרק ססגוני ומפואר בו חברו גדלות-רוח עם חוסר-ישע, גבורה רבה עם אולת-יד.

בשנים ההן חיה המדינה כמעט ללא מגע עם החוץ. אירופה עייפה מנשוא את הצלב. ממלכת ביוזף הנוצרית, שהיתה גם היא מעין אפוטרופוס לאי הזעיר מוקף הים המוסלמי, קיפחה הרבה מפוחה לאחר מפלתה המוחצת במיירוקיפאלון. היא חוסלה ככוח פוליטי בחלק זה של העולם.

*

אין עניינו של חיבור זה לצייר את כל תקופת-השנים שקדמה למפלה. מובא כאן תיאורה של פרשה אחת הנוסכת אור על מצבה של המדינה בשנותיה האחרונות. בסתיו שנת 1183 העביר המלך החולה בודואן (בולדווין) הרביעי את הפיקוד על צבאות הממלכה לידי גיסו, גי דה-ליזיניאן. הצבא הזה היה אחד הגדולים שהעמידה

הממלכה מימיה, והוא שב מן המערכה ללא קרב. גורמים של איבה בין אנשי-המפתח במדינה שיתקו את כשרו של הצבא ואת כושר-ההתגוננות של הצלבנים.

צירוף-מסיבות וזה התרחש בשדה-המערכה של קרני-חטין. בשתי הפעמים עמד אדם הסר-כשרון בראש הצבא, למורת-רוחה של מפקדיו הבכירים. לנתונים האישיים היה משקל מכריע במהלך המאורעות, ועל נתונים אלה בלבד אייחד כאן את הדיבור.

אכן, כדי להבין מה התרחש בחטין, וכיצד נפלה הממלכה לאחר יום-קרב אחד-ויחיד, יש לחזור אחורנית לשנת 1174. אותה שנה נפטרו אמלריך, מלך ירושלים, ונור אל-דין, שליטה של דמשק. במות היריבים נותר חלל ריק באיזור. על כס ירושלים עלה בנו של אמלריך, שהיה אז נער בן שלש-עשרה גנוע צרעת, בודואן הרביעי. את כס דמשק תפס בנו הצעיר של נור אל-דין, שלא השפיל לשמור על ירושת אביו.

מצב-עניינים זה היה הבסיס להצלחותיו המסחררות של צלאח אל-דין אל-איובי, שליטה של מצרים מטעם נור אל-דין, שהיה בעת-ובעונה-אחת אדונו ויריבו. עוד אותה שנה הצליח להשתלט על דמשק ובכך להקיף את המדינה הצלבנית מצפון-מזרח ומדרום. משנה זו (1174) ועד אחריתה של ממלכת-ירושלים, משך שלש-עשרה שנים רצופות, לחץ צלאח אל-דין ללא הרף על גבולות המדינה כשהוא מגייס לצורך זה את משאבי העולם המוסלמי בסיסמת הג'האד.

אחת-עשרה שנים מתוך אלו שלט במדינה בודואן הרביעי. הוא נפטר שנתיים לפני המפלה הסופית, וכל נסיון להעריך או להבין את יום חטין מותנה בהבנת הכוחות שפעלו במדינה בתקופתו. כלפי-פנים ידעה המדינה שתי בעיות שהיו קשורות באישיותו של המלך: האחת, הצורך למנות עוצר עקב גילו הצעיר של השליט; והשנייה, קביעת היורש העתידי למלך בגלל המחלה שקיצרה את ימיו ובגלל העובדה שלא היה מסוגל להעמיד צאצאים. היש-מהר נוצרו במדינה שני מוקדי-כוח שנאבקו ביניהם על תפקיד העוצר. מצד אחד, ניצבו הבארונים הוותיקים של הארץ, האצולה המושרשת, שמנהיגה היה ריימון השלישי, רוזן טריפולי. מן הצד האחר עמדה מפלגת-החצר, שאנשיה היו מן הבאים זה-מקרוב שזכו לעמדות ולהשפעה בחסד מלכותי. המלך קירב אליו אצילים אירופיים שקמו ובאו ארצה כדי להשתחרר מפוחם של הבארונים הארצישראלים, שניסו לכפות עליו את מנהיגיהם.

מחול-התככים שנערך בחצרו של המלך החולה התרכזו סביב אחותו סיביל, שהיתה בוגרת בשנתיים מאחיה. ברור היה שלגבר שישאגה לאשה יהיו הסיכויים הטובים ביותר לרשת את הממלכה. המלך ניסה כמיטב יכלתו לכוון את אחותו לנישואים פוליטיים שתצא הממלכה נשכרת מהם, אך שורה של מקרים סיפלו את עצתו. בסיביל זכה לבסוף אציל צרפתי צעיר, בלתי-ידוע עד אז בשם גי דה-ליוזיניאן. המקורות כולם מהללים את יפיו ומציגים בצד זה את חוסר-כשרונו הבולט בענייני צבא וממשל; מזכירים שהוא "לא היה אמיץ ולא בעל-יכולת". לנישואים הצטרפה שערוריית-חצר כשהתברר כי יחסיהם של סיביל וגי "עברו את תחום המתור" עוד לפני בואם בברית המקודשת. המלך "זעם זעם רב והיה נכון לסקלם באבנים". אך אם יצאו הנישואים לפועל היה זה לא רק מסיבות רומנטיות. באביב אותה שנה (1180) חצו הנסיך

בוהמונד השלישי והרוזן של טריפולי עם חילותיהם את גבולה של המדינה ופניהם ירושלימה. המלך חשש ממרד, וכדי להוציא את הרוח ממפרשיהם פעל בחיפזון, השיא את בני-הזוג וקבע בכך עובדות מוגמרות, לגודל-חרונם של מתנגדיו, ששבו על עקביהם.

הנישואים הפכו את גי דה-ליוזיניאן ליורש-בכוח. מעתה התלכדה סביבו מפלגת-החצר, שפל אנשיה היו קשורים בצורה זו או אחרת אל המלך. בתוכם התבלטה דמותו יוצאת-הדופן של רינו דה-שטיין, אדון מזרח-הירדן שעשה לו שם בהתגרויותיו המתמידות במוסלמים. אלו כללו, בתוך השאר, מסע-מלחמה לכיבושה של מפה עצמה. מתנגדיו המרים של גיס המלך היו, כאמור, אנשים שהשתייכו לשיכבה המבוססת של האצולה, והחשובים בהם היו בני משפחת איבלין, הנסיך של אנטיוכיה והרוזן של טריפולי.

הבעיה שעמדה בפני גי דה-ליוזיניאן היתה כיצד לאחד מחדש את הממלכה ולרתום את כל הכוחות הפועלים בה למלחמה באויב המשותף, שחיוק את אחיזתו סביבה יותר ויותר.

*

שעת-המבחן הגיעה עוד בימי-חיו של המלך בודואן הרביעי. בשנת 1183 הגיעה לסיומה תקופה של רגיעה יחסית בין כוחות המוסלמים והצלבנים. בקיץ השתלט הכובש האיובי על חלב, היא ארם-צובא. בזה נסגרה הטבעת סביב המדינה. ההיסטוריון הצלבני וילהלם איש-צור מעיר בקשר לכך: "מלכתחילה ברור היה לנוצרים שאם יעלה בידי צלאח אל-דין להוסיף את אליפו (חלב) לתחום שלטונו יהיה השטח שלנו מוקף בעצמתו ואנחנו נהיה כשרויים במצב של מצור". המדינה, שכבר נמצאה במצב של גיוס קיצוני, הגבירה עתה את כוננותה עוד יותר, וכוחותיה היו ערוכים כמעט דרך-קבע במעיינות ציפורי. היוזמה להתקפות יצאה ממחנהו של צלאח אל-דין, שמצא במקורות הירדן מקום-ריפוז נוח לצבא שגויס בדמשק.

בחדש אוגוסט, שעה שכבר נאסף הצבא הצלבני במעיינות ציפורי, לקה המלך בהתקפת-קדחת קשה. הסיכויים לחייו נראו קלושים, אך "מבחינה רוחנית היה איתן ושאף להסתיר את חליו הרבה למעלה מכוחותיו ולשאת בדאגות הממלכה", כפי שמעיר ההיסטוריון איש-צור.

אותו יום אסף המלך אל אהלו את הפאטריארך של ירושלים, את אמו ואת גדולי האצילים, ובטכס מיוחד מסר את תפקיד העוצרות ואת הפיקוד העליון על הצבא לגי דה-ליוזיניאן. באותו מעמד הכריח המלך הגוסס את אציליו המרדניים להישבע אמונים לגיסו.

נשאלת השאלה מדוע ראה המלך צורך למסור דווקא בידי גי את תפקיד-המפתח של עוצר, בשעה שכבר הגיעו היחסים ביניהם למדרגה גבוהה של חשדנות ואי-אמון. שני אישים ששמותיהם כלולים ברשימת האנשים שהשתתפו במסע הצבאי לעין-חרוד יכולים היו בהחלט למלא את התפקיד ביתר-הצלחה. האחד הוא רינו דה-שטיין, שהוכיח את טיבו בעבר כאיש נאמן למלך ובעל כשרון צבאי רב; השני הוא

הרוזן מטריפולי, שעמו כבר התפייס המלך אם גם לא השלים עמו בכל לב. קשה מאד לעקוב אחר שיקוליו של המלך בנקודה זו. גי' דה-ליזיניאן לא די שבעבר נמצא דל-מעש בתחום הצבאי אלא אף הצליח להשניא עצמו על אנשים רבים בעלי-השפעה. מדוע צריך היה המלך לתמוך דווקא באיש הבלתי פופולרי הזה, על כל שאפותיו ומיגבלותיו? המניע היחיד שניתן להצביע עליו בלי להסתבך בהשערות פרועות הוא רצונו של המלך לשמור בידינו את המרות המלכותית. וילהלם מספר שבדודאן ניסה ככל יכלתו להסתיר את מחלתו, ואף שהאנשים סביבו סברו כי הגיע קיצו, מתקבל הרושם שבדודאן עצמו קיוה לימים טובים יותר בהם ישוב ויחזיק ברסן הממלכה. פרישתו זמנית היתה בעיניו, והוא שאף למצב בו לא ייתקל בהתנגדות ברגע שישתפר מצבו. משום כך בחר במועמד החלש ביותר מבין אלה שהיו לפניו.

בספטמבר עזב צלאח אל-דין את דמשק והחל לנוע דרומה. הוא התקיף את בית-שאן העזובה, הרס את מצודתה ונכנס לעמק-יזרעאל. את חילותיו ריכו למרגלות מעיין-חרוד. הצלבנים שעקבו אחריו יצאו מצפיפורי, והתקדמו בדרך הרי-בצרת לתוך העמק. הצבא שניתן בידי העוצר החדש היה אולי הגדול ביותר שראתה הממלכה עד אז. הוא כלל, מלבד כוחותיו של המלך, את המיסדרים הצבאיים במלואם, את כוחותיהם של נסיך אנטיוכיה ורוזן טריפולי, וכן מגויסים מקרב אנשי הקומונות האיטלקיות וצליינים לוחמים. הארכיבישוף של צור (הוא ההיסטוריון וילהלם, שספרו הוא המקור העיקרי לתולדות התקופה) היה אחוז התפעלות מגדלו ועצמתו של הצבא שירד לפגוש את האיובי בקרב מכריע.

הנסיגות המוסלמיות לעצור את מכות-המלחמה הצלבנית נכשלו והם נאלצו לסגת, ללא קרב של ממש, מזרחה—לכיוון בית-שאן. הצלבנים התישבו על המים, גדרו את עצמם על-ידי חפירה מפני הכנופיות המשוטטות של המחנה המוסלמי, וחיפו באפס-מעשה. סיכויו היחיד של צלאח אל-דין לזפות בנצחון היה טמון ביכלתו לפורר את אחדותו של המחנה שעמד מולו. מתוך נסיון ארוך של התנגשויות עם הצלבנים ידע כי אין באפשרותו לעמוד בסער ההתקפה של חיל-הפרשים הכבד של אויביו, המסתייעים בחילות-רגלים. הוא ניסה לפזר את הכוחות הצלבניים על-ידי שורה של מעשי-התגרות, שפללו גם התקפה על המנזר היווני שבראש התבור. הצלבנים לא זזו. הם העמיקו עוד יותר את מצב המצור שכפו על עצמם. חמישה ימים (6—2 באוקטובר) עברו ללא שינוי; ביום הששי נסוגו הערבים למעברות-הירדן ומשם שבו לדמשק. גי' דה-ליזיניאן הוליד את צבאו בחזרה לנצרת, ומשם לציפורי. בזאת הסתיימה הפועתו הראשונה כמצביא.

מבחינה מעשית בלבד הסתיימה ההתמודדות בתיקו. אמנם היה האיזור סביב בית-שאן חשוף להתקפות-ביוזה של המוסלמים, אך לא היה די בכך להביא להם נצחון. מבחינות אחרות שינתה הפגישה המזוינת בעין-חרוד את יחסי-הכוחות בין המוסלמים והצלבנים לבלי השיב. זו פעם ראשונה נמנעו הצלבנים מקרב למרות גודל המחנה שלהם וטיב ארגונו. מעולם לא קרה קודם-לכן שצבא צלבני נסוג ללא קרב גם אם במספר לוחמיו נפל לאין-שיעור ממחנות אויביו. המלך בודואן הראשון העז בשעתו

לתקוף את מצרים בעזרת 216 פרשים ומצרים כולה רעדה מפניו, ועכשיו נסוג העוצר החדש בראש צבא גדול בהרבה מפני הפולשים לעמק.

חוסר-היזמה של הצלבנים הדהים את יריביהם. בהא אל-דין (כרוניסטן ערבי שתיאר את עלילותיו ואישיותו של צלאח אל-דין) מספר שלשווא ניסה מנהיגו להפיח רוח-קרב בשורות הצלבנים. לפי תיאורו נשלחו 500 פרשים מובחרים לעבר הר-תבור ושם ציפו בקוצר-רוח לאות ההתקפה שבושש לבוא. הוא גם מנסה לתרץ את ההיסוסים והציפיה הממושכת של צלאח אל-דין בכך שכמה ממפקדי צבאו חששו לגיתוק דרכי-האספקה ולכן מנעו את ההתקפה. התירוצ נראה דחוק למדי לפי שמעברות-הירדן היו בידי המוסלמים. אבו-שאמה, בספרו "שני הגנים", מתאר את המצב בזה הלשון: "הם [הנוצרים] נטעו את הצלב שלהם באדמה, וכולם, הצלוב ונושאו, נפלו ארצה. תקפנו אותם והם היו אחוזים חרדה... חמישה ימים התנופף שם, נתון לכל תהפוכות מזג-האוויר, בוקר וערב. חמישה ימים חזרנו וצעקנו נגדו [נגד הצלוב] את צעקת-הקרב שלנו, ולא נענינו".

גם בצד הצלבני נמצאו כאלה שניסו לתרץ את השיתוק שאחז בהם. וילהלם מספר שבקרב אנשי-הצבא פרחו שמועות-אימים במה שנוגע ליכולתו של האויב, ובמיוחד במה שנוגע ליכולתו האישית של מנהיגו. הוא כותב: "...[אמרן] שאיי-אפשר יהיה לכוחותינו להתקרב אליו בלי סכנה גדולה. יותר מזה, אמרו שהוא ערך יחידות-צבא חזקות במעגל סביב שקיבלו פקודה ליפול על אנשינו מפל עבר אם ננסה לתקוף את צבאו". וכרוניסטן צלבני אחר מדגיש את הקשיים שעמדו בפני המחנה עקב ימי הציפיה והמצור בהם התנסה. לא היה די מזון, והאנשים תבעו "להלחם בסאראצינים או להתפור, כי לא נשאר להם בשר כלל וכולם ימותו ברעב".

לראשונה מקץ שמונים שנה של לחימה באויב המוסלמי נופל פחד סתום על הצלבנים. אחת הסיבות לכך יש לחפש באישיותו של צלאח אל-דין, שעשה עליהם רושם עז במרצו שלא ידע לאות ובשורת הצלחותיו המדיניות. אגדות נקשרו לשמו, והופעתו בשדה-הקרב די היה בה להביך את שורות הצלבנים. והעובדה שהצבאות לא הגיעו לידי עימות בעין-חרוד אך הגבירה את החששות. צלאח אל-דין זכה לנצחון פסיכולוגי חשוב על אויביו.

כאן המקום לשאול את השאלה המטרידה ביותר, סבוכת-התוצאות: מדוע לא נתן גי דה-ליוזינאן אות להתקפה? המחנה הצלבני היה בעל עצמה כה גדולה (כ-770 פרשים כבדי-נשק) עד ששום מנהיג בר-דעת לא היה מהסס לצאת לקרב מכריע. רק שש שנים קודם-לכן חצה צלאח אל-דין את סיני ופלש לשפלת-החוף. המלך המצורע ירד מירושלים לקדם את פני יריבו. הוא הסתגר באשקלון הנצורה כשברשותו חזל שמנה פחות מ-400 איש. המוסלמים הגיעו כבר עד רמלה כשהם שודדים ושורפים את היבולים בדרכם. לאחר שיקולים החליט המלך לנטוש את אשקלון ולפגוש את השליט המוסלמי בשדה-הקרב. הצבאות התנגשו ליד גזר. תחת פקודתו של צלאח אל-דין היו 26 אלף חיילים מובחרים. למרות היחס המספרי, שברו הצלבנים את שורות יריביהם בהסתערות-מצח והפיצו לכל רוח את המחנה העצום שעמד מולם.

צלאח אל-דין גופו ניצל בנס ונמלט משדה-הקרב בעזרת שומרי-ראשו הנאמנים. הוא שב למצרים כמתגנב, בלווית שמונה אנשים. היה זה בסוף נובמבר. גשמי-הזעף שירדו על הארץ הקשו עוד יותר את תנועת הנמלטים. החיילים המצרים שלא מתו בחרב גוועו מקור ומרעב. המלך הצעיר (הוא היה אז בן 17) שב לירושלים עמוס שלל, ביזה ותהילה.

הממלכה נשמה לרוחה, אך לא לאורך-ימים. התאושותו של צלאח אל-דין היתה מדהימה במהירותה. לא יצאו שנים מעטות ואותם אנשים שהנחילו לו מפלות קשות נתקפו שיתוק לשמע שמו. בריוח-הזמן של שש שנים אירע משהו שבגללו הוצג הצבא הצלבני, שהטיל את אימתו מקאהיר שבדרום ועד חלב שבצפון, ככלי ריק וחסר-רוח-לחימה.

ממרחק של מאות-שנים קשה לעקוב אחר גורמים מעודנים וחבויים כל-כך כגון רוח-לחימה של צבא. מיהו שיוכל לתת תשובה טובה וקולעת באמת באשר למתחולל במחנה המוקף אויבים ונתפס בבהלה גוברת והולכת ככל שרגעי ההמתנה מתארכים? ודאי ישנה איזו נקודת-איזון, בלתי-מורגשת כמעט, שברגע שהיא מופרת נגררים הלוחמים בזה אחר זה אל זרועות הפחד וחוסר-הודאות, אף אל גבול ההיסטריה. ובכל-זאת אפשר להצביע על כמה סיבות לירידה המדפאה בכשרה של ממלכת-הצלבנים. המלך בודואן הרביעי השתייך לאותו גזע של מנהיגים צלבניים שהיו מסוגלים להפיח רוח איתנה וקנאית באנשיהם. בכוחה של התלהבות זו הצליחו הצלבנים, שהיו תמיד מתי-מספר, להרחיב בלי הרף את גבולם ולהגן עליו בהצלחה. יתר על כן, היזמה לא נשמטה מידיהם משך שמונה עשרות-שנים. הם היו הגורם שהכתיב את מהלך המאורעות לצד-שכנגד. ללא הרף תקפו הצלבנים את שכנותיהם בצפון ואת מצרים, ומדינות אלו נאלצו להתגונן, להעלות מנחה ומס, להיכנע. היה זה חוסר-מזל משווע שפימים הקשים של המאבק נגד האסלאם הגואה ניצב בראש המדינה נער מצורע דווקא. הוא התגלה כאדם בעל כשרונות לא-מבוטלים, אך ברגעים מכריעים חזקה עליו מחלתו והוא היה נאלץ להסתייע באנשים שהקיפוהו ולמסור לידיהם את הנהלת ענייני הממלכה ואת הפיקוד על הצבא. דבריימי שלטונו של בודואן הרביעי הם נסיון מתמיד למצוא את האדם שבידו יוכל להפקיד בלב שקט את הישגיו והישגי אבותיו. הוא נקלע תדיר בין שני הגופים (או המפלגות) שהרכיבו את מפת הפוחות הפוליטיים בארץ: מצד אחד, חבורת נאמניו האישיים, הקשורים אליו קשרי דם או נישואים, שהצטיינו כמוהו במדיניות תוקפנית כלפי המוסלמים — ומן הצד השני, הבארונים התקיפים, בעלי האדמות והייחוס, המעורים היטב במזרחה. המוסלמים כבר לא היו בעיניהם בכורי-שטן. שנות המאבק הרבות נגדם לימדו את האדונים הללו להתיחס בכבוד ליריביהם. הם ביקשו להתקיים בצד העולם המוסלמי, לא כנגדו. ההתלהבות הקנאית פינתה את מקומה בהדרגה לכובד-ראש צלול וקר. למרבה התמיהה הסתבר שבמלחמה עד-חרמה עם האסלאם היתה הקנאות מכשיר יעיל יותר. הבארונים ביפרו הספמים, פשרות

ושביתות-נשק עם צלאח אל-דין על מאבק מזוין. אבל עוד הרבה לפני חטיין ברור היה כבר למשקיפים חדיי-עין כהיסטוריון איש-צור שההסכמים הללו רק מחזקים את ידי יריביהם. ההשקפה המסורתית של הצלבנים, שראו בשביתות-נשק עם האויב רק טכסיס פוליטי, נמצאה, בסיפומו של דבר, נבונה יותר. שני הצדדים הלוחמים לא מצאו מעולם את הדרך לדר-קיום בשלום. המלחמה היתה סס-חיים לממלכה הצלבנית, וכל נסיון לסטות מקו זה הוביל לאבדון.

בשתי המפלגות כאחת לא נמצא האדם שעליו יוכל המלך החולה להטיל את תפקיד העוצר או למנות לו יורש-לעתיד. איש מהם לא היה חזק דיו לכפות את מרותו על אנשי הקבוצה היריבה. הקינאה אכלה כל חלקה טובה והטילה את הממלכה למצב של קיפאון שגבל במלהמת-אורחים. גי-דה-ליוזניאן הפך מטרה ללעג ושנאה. עקב מסיבות רומנטיות, תמוהות בחלקן, נעשה חתנו של המלך. בציפורי נמסר לידי הפיקוד העליון על הצבא. אבל הצבא, שהיה מורכב בחלקו הגדולים כוחותיהם של הבארונים, לא סר למשמעתו בלב שלם. כך התגלגלו עניינים אישיים המצויים הרחק משדה המדיניות והפכו גורמים קובעים בשעות הרות-גורל של מבחני-כוח.

*

ההיסטוריון איש-צור מונה שתי סיבות אפשריות שבגללן נמנע הצבא מקרב בפגישה ליד עין-חרוד, ושתייהן שופכות אור בהיר על המצב שאליו נכנסה המדינה. הראשונה היא שגי-דה-ליוזניאן לא רצה לצאת לקרב מחשש שאת עיקר התהילה יגזלו ממנו הרוזן מטריפולי ואנשיו: "אחרים, כנגד זאת... אמרו שהיה זה רק תירוץ, טכסיס מכוון שהומצא כדי להימנע מקרב, כדי שאם תבוא ההצלחה למחנהו היא לא תיוחס לרוזן... [של טריפולי]". האפשרות השניה היא שמנהיגי הצבא, כלומר הבארונים, החליטו נגד יציאה לקרב כדי למנוע מגי-דה-ליוזניאן את אדרת הנצחון: "אלה שהיו, כך נראה, כשרים ביותר למצוא מוצא מן המצב הקשה, [סירבו לפעול] מתוך שנאתם לרוזן של יפו [גי-דה-ליוזניאן]".

ממרחק של שנים אין הבדל בדבר איזו משתי הסיבות היתה האמיתית. העובדה החשובה היא שהמחנה היה משותק בגלל מאבקי-כוח-ויוקרה ולא קם מתוכו האדם שמשוגל היה להתעלות מעל חילוקי הדעות האישיים ולרתום לצרכי הממלכה את הכוחות העומדים לרשותה.

הסיכסוך שהתגלע בעין-חרוד לא שכך במשך השנים. הוא הוסיף לזעזע את אשיות המדינה ולא פסק אפילו ביום חטיין. המלך מיהר להוציא את המסקנות וניסה להרחיק את גיסו מכל עסקי הממלכה. הוא איחר את המועד. האופוזיציה לבארונים היתה מגובשת ועקשנית מפדי שיותן לפזרה בעזרת צו מלכותי.

הפגישה במעיין-חרוד היא החזרה הכללית לפני קרב-חטיין—להוציא את התוצאות. בשני המקרים הגהיג גי-דה-ליוזניאן את הצבא, פעם כעוצר ופעם כמלך. פעמיים שגה אדם זה בהחלטותיו המכריעות. בחטיין, כמו בעין-חרוד, היתה התנהגותו של הרוזן מטריפולי לפחות חשודה בעיני אלה שטובת המדינה היתה לנגד עיניהם. האחדות המהוללת של הצבא הצלבני, שבעזרתה הצליח פעמים כה רבות להבקיע את המערך

המוסלמי ולהניסו, נפגמה ללא תקנה בשל החלטות שרירותיות של המלך החולה—
ולא־פחות מפך בשל קטנות־קומתם של האנשים עליהם האציל מסמכותו.

לא כל גיבורי הפרשה הזאת זכו לראות את יום־חטין. כאשר ירדה השואה על הממלכה
כבר לא היה בודואן הרביעי בחיים. דומה כאילו ידע להסתלק מן הבימה ברגע שלפני
האחרון וחסך מעצמו את טעמה המר של המפלה. גם ההיסטוריון וילהלם איש־צור
נפטר, כנראה, שנים־מספר לפני יום־חטין. השמועה אמרה שהורעל בידי מתנגדיו
המדיניים. בחלק האחרון של חיבורו על תולדותיה של ממלכת־הצלבנים הוא מנמק
את ההחלטה שלא להמשיך בתיאור דברי־ימיה. הוא מסיים קטע זה במלים הבאות:
"הגיע הזמן להחשות. יהיה זה הולם יותר להעטות את צללי־הלילה על כשלונו
מאשר להפנות את אור השמש לעבר חרפתנו".

נסים רגז'אן: הנפנה ביהודה ושומרון

"האמינה לי", אמר האיש בשביעות-רצון נראית-לעין. "זוהי נקודת-מפנה. ואם חייב אתה לקבוע תאריך, הרשני להציע את ה-1 בינואר 1971. ודאי, השינוי חל לפני כמה שבועות. ראשיתו היתה בשחיתות ברבת-עמון בספטמבר, ומותו של גמאל עבד אל-נאצר בסוף אותו חודש המריץ אותו במידה רבה—ומה שאירע מאז ברבת-עמון ובגרש נתן לכך הכשר סופי. מעתה החלטנו אנו, הפלשתינאים, להגיע להסדר עם ישראל!"

השיחה התנהלה ביום שלפני הגי-המולד לשנת 1970. המקום: משרדו של מחמוד אבו-זולוף, בעלים ועורך ראשי של העתון אל-קודם המופיע במזרח-ירושלים, היומון היחיד בערבית המוחזק ומנוהל בידי ערבים יושבי יהודה ושומרון. והנושא הממשי לדיון היה מעשה באיש-עסקים פלשתינאי עשיר מאד ("מולטי-מליונר!") אשר, הגם שפל עסקיו ונכסיו ברבת-עמון, עתה-זה פנה לשלטונות הישראליים לבקש רשות להשתקע בירושלים ולהקים בה את עסקיו.

"אני אומר לכם שנדהמתי", המשיך איש-שחי, עורך-דין ידוע מאד מרמאללה שהיה גם מראשי המטיפים לפתרון "פלשתינאי" לסיכסוך הישראלי-הערבי. "שאלתי את האיש מה הסיבות שיכלו להניע אותו להחלטה זו. 'כל האינטרסים שלך הם ברבת-עמון', אמרתי, 'כל המשרדים, החנויות, בתי-החרושת וההשקעות שלך. איך אתה יכול סתם להניחם מאחור ולבוא ולהשתקע בירושלים הכבושה בידי הישראלים?' תשובתו: רוב העסקים, החנויות ובתי-החרושת שלו נבזזו, פוצצו, נזוקו או נתפסו—פעם בידי לוחמי-הגרילה הפלשתינאיים ופעם בידי הצבא הירדני. כסף עדיין יש לו למכביר, השבח לאל—ויכול היה להגר כמעט לכל מקום שהיה בוחר לחיות ולעבוד בו—אבל כלה ונחרצה היתה ממנו: הוא רוצה להיות בירושלים—הרחק מכל זה!"

"האמת היא שאנו עייפים", המשיך עורך-הדין איש רמאללה. "עייפנו מן החיבוטים והטילטולים, פעם מצד המדינות הערביות, פעם מצד ארגוני-הגרילה שלנו, ופעם שוב מצד השלטונות הישראליים. אנו הפלשתינאים גיהלנו מלחמה בשלש חזיתות—או, ביתר-דיוק, מלחמה בשלש חזיתות נוהלה נגדנו: הירדנים גמרו אומר לדכא כל סימן של פעולה עצמאית מצד פלשתינאים בכיוון של הסדר מפני שהם רוצים להמשיך בשליטתם הכבדה על יהודה ושומרון; אנשי-הגרילה מנסים להפיל אימה על אלה מתוכנו המבקשים לישב ('לחסל') זו המלה בפיהם) את בעיית ארץ-ישראל בדרכי שלום; והישראלים עונשים אותנו לעתים קרובות בגלל מעשים שעשו הקיצוניים שבתוכנו; רצונם לשמור על חוק וסדר בכל מחיר. המאורעות ברבת-עמון בספטמבר, המשך הטלת-האימה על הפלשתינאים בירדן, האדישות וחוסר-האחזות בין המדינות

הערביות, וחוסר-הישע וחדלון-האישים של הארגונים עצמם—כל הגורמים האלה יחד הבישילו את נקודת-המפנה שעליה אני מדבר”.

ואכן, אפשר מאד שהיתה זו נקודת-מפנה. הפסיכולוגיה הקיבוצית של מיעוטים—בפרט כשהם חשים עצמם לכודים, נענשים או נרדפים—היא תופעה מוזרה מאד. מאז מלחמת-יוני דומה כי היה איוה חוק לא-כתוב, החלטה קיבוצית ספונטאנית כמעט, במוזר-ירושלים. לפי חוק זה לא הורשה שום פלשתיאני בעל מעמד כלשהו—עורך-דין, רופא, עתונאי, מהנדס, ארדיכל, שופט ואיש-עסקים מסוג מסוים—לעסוק באיזה ענין, עבודה או מפעל רציני לטווח ארוך, בפרט אם באיזה מובן שהוא יכול היה להתפרש כהשלמה עם המצב החדש. השיקול היחיד שמנע אנשים מעין אלה מלארוז את חפציהם ולהסתלק היה, בעצם, ההחלטה הנחושה מצדם—אף זאת החלטה קיבוצית שנתקבלה ספונטאנית ובלי כל תיאום של ממש—להחזיק מעמד, לסכל מה שנראה להם בחינת התכנית הישראלית להניעם לעזוב את בתיהם ובכך לסייע בהשלמת “ייהודה” של העיר. אולם בשבועות האחרונים של 1970 הורגש השינוי בעמדה...

“פשוט גמאס על הבריות לשבת ולחכות שיקרה משהו”, הסביר אחד מתושבי מזרח-ירושלים. “הם חיכו שבועות, ואחר-כך חדשים, ואחר-כך שנים. שלש שנים וחצי חיכו—ולבסוף התברר שהקרע הנחרץ עם המלך חוסיין והחיסול השיטתי של התנועה הפלשתינאית היו הקש האחרון. עכשיו אנשים רוצים לעבוד, לחיות חיים נורמליים”.

הוא עצמו היה בעל חנות-ספרים, שניה בגדלה במזרח-ירושלים, המתמחה בספרי-חוק, מכשירי-כתיבה ומזכרות. הואיל ובשעתו היה גם עתונאי לעת-מצוא ומעין דמות ציבורית בעיר, בא הייתי אליו לעתים קרובות להנותו ברחוב אל-זהרה לשם שיחה, בפרט שמובטח הייתי תמיד שאפגוש שם אחדים מחוג ידידיו הרחב עד מאד, אנשים ממעמד המשכילים ובעלי המקצועות חפשיים. תמיד היה מישוהו מציץ בבלות את הזמן על ספל קפה או בקבוק קוקה-קולה—אך לעולם לא על-מנת לקנות ספרים. כי העובדה העגומה היתה שאם גם היתה החנות חנוקה מרוב ספרים—מדפים על מדפים של ספרים בריטיים ואמריקאיים, רובם מלפני 1967—לא היה שם גם ספר אחד חדש. ידידי פשוט חדל מלעשות עסקים מאז יוני אותה שנה, וחי היה אך-ורק על חסכונותיו ועל ההכנסה הזעומה שהפיק כפעם-בפעם ממכירת כרטיסי-ברכה לחג-המולד ומכשירי-כתיבה מעטים שנשארו בחנות, כולם מן השנים שלפני המלחמה.

משך שלש שנים וחצי השתדלתי לדבר על לבו שיעשה משהו. הסברתי לו כי הספרים שברשותו הם סתם מלאי מת, אלה מהם שנכתבו לשעתם שוב אין למכרם והאחרים הופיעו כבר בכמה מהדורות בכריכה רפה ונמכרים במחירים זולים פיי-כמה—וכי הדרך היחידה להיפטר מהם היא לארגן מכירת-חיסול ולהתחיל לסחור בספרים חדשים. לחילופים, ניסיתי להניעו שיתחיל לכתוב, בין לעתונות הערבית המקומית ובין לעתונים ישראליים, או לעתונים וכתבי-עת בחו”ל.

הכל היה ללא הועיל—עד שיום אחד בדצמבר סרתי כרגיל לחנות-הספרים ומצאתי שהמקום כולו כמרקחה. “אנו מקשטים מחדש את החנות”, הסביר הבעלים, כמדומה בקורטוב של מבוכה. “לא די שאכין את המכירה הגדולה הזאת שלך אלא שאני גם

מחפש ספרים חדשים להזימנם, ואני רוצה גם לכוון קשרים עסקיים עם כמה מבתי-העסק שלכם, חנויות של מכשירי-כתיבה, צעצועים ומזכרות ובתי-הוצאה—ואני חושב שתוכל להיות כאן לעזר רב. האם במקרה ידוע לך...” בדוחק הספיק למנות את הקשרים העסקיים שרצה לכווננם בעזרתו, והנה נעצרה מכונית ליד החנות. “יהיה עליך לסלוח לי”, התנצל, “אך אלה הם אנשי הטלביזיה האמריקאיים שאני עובד אתם. לא סיפרתי לך? אני משמש להם יועץ, תורגמן ומקשר בהכנת הסרט הגדול שלהם על ירושלים ועל יהודה ושומרון. להזמין לך קפה או תה? אחי יספר לך את היתר”. והוא הלך לו.

היתה זו ממש מיטאמורפוזה. בביקורי הבא עמד על כך שאלווה אותו לרמאללה לעזור לו בבחירת ספרים שהיה בדעתו להציג שם מסיטונאי אחד על בסיס של קונסיגנציה. “שמע”, התפאר לפני בעודנו נוהגים לרמאללה, “אני אראה לך שאינני בטלן ככל שהצטיירתי בעיניך, כנראה. יש לי מגעים רבים מספור ואתה תראה איך בעוד שבועות אחדים תהיה החנות שלי הומה קונים מכל עבר. דרך-אגב, האם דיברת עם הקרוב שלך הסוחר במזכרות? הוא עדיין לא הופיע”.

לא רציתי לשאול אותו מהו בדיוק שאירע לו לאחר כל אותן שנים של חוסר-מעש עקשני. קודם-כל, לא רציתי לגרום לו מבוכה נוספת. ושנית, חשבתי שאני יודע פחות או יותר מה מתרחש: מתקבלת היתה אחת מאותן החלטות קיבוציות בלתי-מובעות, בלתי-מתואמות וספונטאניות-בתכלית—החלטה שמניעה האכזבה המרה מן המלך חוסיין, הסתלקותו של מנהיג ומאחד ערבי אמיתי ובר-סמכות שאין לו תמורה, פשיטת-הרגל הגמורה כמעט של ארגוני הטרור, והגילוי שהשד הישראלי נורא פחות מכפי שהיו רגילים לשער.

*

אולם תהיה זו במידה ידועה טעות לדבר על הערבים של מזרח-ירושלים בחינת מיקשה אחת. מלחמת-יוני העמידה את הערבים יושבי יהודה ושומרון במצב עדין מאד ומיוחד למדי במינו. לפי שהיו קשורים באלפי נימים אל אחיהם ממזרח לירדן ועם זאת חיים היו תחת שלטון ישראלי, היה עליהם להלך בשקט ובזהירות ממש כאדם המהלך על חבל מתוח. אם גילו איזה סימנים של “שיתוף-פעולה” או השלמה עם הממשל הישראלי החדש הרי מיד נקראו בוגדים, ולעתים קרובות נענשו בצורות שונות הן על-ידי השלטונות של רבת-עמון הן על-ידי ארגוני-הטרור. “היו ימים”, מספר עורך-דין פלשתינאי מכובד, “שבהם היו מנדים אותי על שלקחתי דברים עם ראש-העיר טדי קולק או עם ידידי הוותיק, מי שהיה אז שר-המשטרה, אליהו ששון—או אפילו כשרציתי להשתדל אצל המושל הצבאי כדי להשיג למישהו רשיון לבקר את קרוביו במזרח-הירדן או להאריך את רשיון שהייתו של מבקר שבא משם”. אכן, הוסיף ואמר, היו זמנים שבהם כל מי שהצליח להשיג רשיון לחצות את הנהר מזרחה נעשה חשוד.

במעמד-הדברים הזה החליטו רוב החושבים שבתושבי יהודה ושומרון לנקוט קו של “חכה וראה”. אולם אחדים אזרו אומץ לנקוט עמדה עצמאית. משנוכחו לראות כי

המצב שנוצר עם מלחמת-יוני אינו עשוי להתהפך בתוך פרק-זמן קצר ביותר, ומכיון שנמנעו-וגמרו כי הם עצמם ממילא אינם ששים לחזור למצב שהיה, יזמו כמה עתונאים ממזרח-ירושלים את חידוש הוצאתו של אחד היומונים המבוססים יותר שהיה מופיע לפנים בירושלים. התוצאה היתה אל-קודס, שזה למעלה משנתיים הוא עכשיו היומון היחיד הערוך ומודפס בידי בני המקום. אכן, עד דצמבר היה אל-קודס הפירסום היחיד מכל סוג שהוא ביהודה ושומרון. בדצמבר הופיעו לא פחות משנים נוספים—שבועון בשם אל-בשיר (המבשר), היוצא לאור בבית-לחם, ודו-שבועון לספרות, אמנות וחברה בשם אלזואן (גונים), הנדפס בירושלים.

פרט לצנזורה בעניינים הקשורים בבטחון—החלה על כל עתון ישראלי—נעזבו אל-קודס ועורכיו לנפשם במידה רבה מאד בכל הנוגע לחדשות ולביטויי דעות. העורך והעובדים כאחד העירו לעתים קרובות, ברשות היחיד ולפעמים אפילו בדפוס, על הליברליות של השלטונות הישראליים בכל הנוגע לחופש הביטוי. היה זה דבר שחסרונו הורגש בהחלט בתקופה הירדנית, כאשר נסגרו בפניהם ממש תחומים שלמים של חדשות. לאחר הפשיטה הישראלית בכפר-הגבול אשתמוע (סמוע) בשלהי 1966, למשל, פרצו הפגנות סוערות בירושלים ובשכם, ונפלו לא מעט קרבנות; משך ימים רצופים הוטל עוצר חמור על שכם. אף-על-פי-כן לא צוין שמץ דבר מכל אלה בעתונות הירדנית: השלטונות הטילו איפול גמור על החדשות, ואי-אפשר היה לעשות מאומה בנידון.

אך אם גם הצנזורה אינה קיימת למעשה בכל הנוגע לביטוי דעות, נוהג אל-קודס מידה ידועה של צנזורה-עצמית. ולא רק, גם לא בעיקר, בעניינים הנוגעים למימשל הישראלי או להתנהגות הישראלים, אלא בעיקר במגמה להימנע מלמתוח בקורת חריפה מדי על המשטר של רבת-עמון, על ממשלת מצרים, או על מדיניותם ודרכיהם של הערבים בכלל. ידועים מקרים רבים—בעיקר לפני מלחמת-האזרחים של חודש ספטמבר במזרח-הירדן—של מאמרים שקוצצו, שזנו או פשוט נפסלו על-ידי העורך משום שתקפו את המדיניות של נאצר, כפרו באפוטרופוסות הערבית על הפלשתינאים, או הטיפו לפתרון "פלשתינאי" מובהק ונפרד למשבר המזרח-התיכון.

ובכל-זאת, לגבי החוקר את הפוליטיקה הערבית והמחשבה הערבית השוטפת הרי העתונות של יהודה ושומרון היא רבת-ענין, ואפילו מפליאה. כי כאן, אחרי הכל, העתונות היחידה בעולם הערבי שהיא בת-חורין לבדוק, לבקר ולתקוף—לא רק את קווי-המדיניות של משטר ערבי יריב זה או אחר אלא את העמדות וקווי-המדיניות הערביים בכללותם. כן גם, וזה דבר חשוב יותר, הריהי העתונות היחידה בה יכול עתונאי לתת ביטוי גלוי לנושאים שהם בגדר איסור של קבע בקרב הערבים כגון התפיסות של ממש עם ישראל, הכרה בריבונותה, וכינון יחסים עמה. מוחמד אבו-שילבאיה, עתונאי ומורה צעיר שעשה שנים אחדות בבתי-הסוהר של חוסיין ועכשיו הוא בעל-טור וכותב בקביעות מאמרים ראשיים באל-קודס, טוען בתוקף כי הסיבה העיקרית שבגללה לא הצליחו הערבים להשיג מאומה בארץ-ישראל משך עשרים שנים ויותר היתה אי-הבהירות הגמורה באשר למטרה הסופית שלהם.

"אף אחד", הוא מסביר, "לא הפלשתינאים עצמם ולא אפטרופוסייהם למיניהם, לא דעת-הקהל הבינלאומית ולא הערבית, מעולם לא ידעו בוודאות מה המטרה הזאת. התוצאה היתה בילבול עצום: היו כאלה שרצו שתהיה ארץ-ישראל ערבית טהורה; אחרים הטיפו למדינה ערבית-יהודית דמוקרטית, פלוראליסטית; ואחרים אפילו לא ידעו מה רצונם". הבילבול עודו שרוי בתוכנו, כטענתו של אבו-שילבאיה—והוא יוסיף לשרור עד שיבוא ניסוח מגובש של מטרות סופיות. הוא עצמו אינו מאמין בארץ-ישראל שכולה ערבית גם לא במדינה אחידה, רב-דתית. באזניהם של חסידי הראשונה הוא מדגיש כי בהחלטותיו השונות על ארץ-ישראל יצא האו"ם תמיד מהנחת-היסוד כי יושבים בארץ-ישראל שני עמים, היהודים והפלשתינאים, וכי כל אחד משני אלה יש לו זכות לכונן שם לעצמו מדינה ריבונית עצמאית. לאותם הקוראים להקמת מדינה אחת ומאוחדת בארץ-ישראל כולה הוא משיב שלש תשובות:

(1) נסיונם של עמים אחרים מלמד על כשלונן של מדינות רב-לאומיות ורב-עדתיות, כפי שאירע בארצות כגון קפריסין ולבנון. עכשיו המגמה היא לפתור את הבעיה על-ידי מתן אוטונומיה לכל חטיבה לאומית במסגרת איחוד מבוזר, כמו שעשו הודו וברית-המועצות. אכן, העולם הערבי עצמו עשוי ללבוש צורה דומה לזו לעתיד-לבוא, כשתהיה כל ארץ ערבית חבל עצמאי במסגרת פדרציה ערבית אחת מקיפה שבה תוסב המלה "ערבי" לא על גזע כי אם על מולדת—בדיוק כמו שבדברנו על האיחוד האמריקאי אנו מכוונים לארץ אמריקאית ולא לגזע אמריקאי.

(2) פער חברתי-תרבותי ענקי מפריד בין היהודים לפלשתינאים, וכמעט אין ספק שהיהודים ישלטו למעשה לבדם במדינה אחת שתקום בארץ-ישראל ליהודים ולא-יהודים.

(3) מאורעות חמשים השנים האחרונות יצרו רגשי טינה ושנאה שהיעלמותם תצריך זמן רב, והם ודאי ימנעו כמעט כל אפשרות של חיי-צוות הרמוניים בין יהודים וערבים במדינה אחת.

מכל הטעמים האלה, סבור אבו-שילבאיה כי פתרון מעשי יותר, מקובל יותר ובר-ביצוע יותר יהיה לקיים שתי מדינות נפרדות בתוך גבולותיה של ארץ-ישראל המנדטורית. בסידור מעין זה תקושר רצועת-עזה, מורחבת מעט, במסדרון ליהודה ושומרון, וכל אלה יחד יהיו אז המדינה הפלשתינאית; ירושלים תישאר עיר-פרוות, ובה הפירות של שתי המדינות; בעיית הפליטים הערביים, יחד עם בעיית הפליטים היהודיים מן הארצות הערביות, תיפתר על בסיס של בחירה בין החזרה לפיצויים; והמדינה הפלשתינאית החדשה תשמור לעצמה את הזכות להתחבר באיחוד פדראלי עם מזרח-הירדן, בעוד שלישראל ולמדינה החדשה תהיה אופציה נתונה להתחבר בסופו של דבר בהסדר פדראלי דומה לזה.

יש בידי אבו-שילבאיה הצעות מעשיות מפורטות מאד להגשמתה של תכנית שאפתנית מעין זו. ראשית, על האו"ם לקבל עליו אחריות לעריכת משאל-עם ביהודה ושומרון, ברצועת-עזה, במזרח-הירדן ובכל מחנות-הפליטים בקרב כל הפלשתינאים במגמה להקים מועצה לאומית פלשתינאית, וזו מצדה תבחר בוועד מרכזי שישמש ממשלה זמנית של המדינה הפלשתינאית החדשה. "ממשלה" זו תנהל אז משא-ומתן ישר עם ישראל בנוגע לגבולות הסופיים של המדינה ולבעיית הפליטים, שבעקבותיו יבוא

הווה-שלום בערבות האו"ם וארבע המעצמות הגדולות. רק לאחר שייחתם הווה כזה תיסלל הדרך באמת לחווי-שלום בין ישראל למדינות הערביות, קובע אפר-שילבאיה. "חובה על המדינות הערביות להבין כי התעקשותן בכפיית האפוטרופוסות שלהם על הפלשתינאים הביאה לתוצאות הרות-שואה ובכללן הפסד סיני ורמת-הגולן ב-1967. גם על ישראל להבין כי התעקשותה על התעלמות מן הפלשתינאים, ותכוצאה מכך החלטתה לעשות שלום רק עם המדינות הערביות, לא תבאנה לעולם להסדר של קיים".

*

אולם, בכל הצורות שהוא לובש, הרי כיום רק אנשי "השוליים המטורפים" כביכול באוכלוסיה של יהודה ושומרון מערערים על הרעיון שישראל היא גורם של קבע, וכי זכאית היא לקיומה. אכן, מאז מלחמת-יוני כמה מאישי יהודה ושומרון—מי שהיו שרי-ממשלה, חברי הסינאט והפרלמנט, ראשי-עיריות ונכבדים—מדברים על כך בקול גדול, ולעתים קרובות הם מביאים ראיות מן ההיסטוריה ללמדך כי שלום וידידות בין יהודים לערבים אפשריים ורצויים כאחד. אנוור נוציבה, עורך-הדין ואיש-העסקים הירושלמי ולשעבר שר-ההגנה בירדן, הזכיר בראיון בעתון באוקטובר 1967 כי, "אחרי הכל, התקופה היחידה בה היו היהודים מגורשים מארץ-ישראל היתה זו של ממלכת-ירושלים הצלבנית". ועוד: "עמדת הערבים בכל מקום היא שאם רק יתוקן העוול הזה לא תהיה כל מגיעה לכך שיחיו ערבים ויהודים זה בצד זה כידידים, כשכנים, או אף כדודנים... לכן אני סבור שאפילו כשאנו מאוינים להכרזות של [אחמד] שוקיירי ולתעמולה היוצאת ממצרים, סוריה וירדן עלינו לשמור בזכרוננו את טיב ההיסטוריה הערבית ואת מה שאירע בה למעשה". (ידיעות אחרונות, תל-אביב, 13 באוקטובר 1967)

מוסא נאסר, לשעבר שר-החוץ הירדני וכיום מנהל בית-המדרש בביר-זית ליד רמאללה, כתב באחרונה מספר מאמרים תחת הפותרת הכללית "הערבים על פרשת-הדרכים". המאמרים, שהתפרסמו באל-קודס, עוסקים בעיקר בבעיית האחדות הערבית ובמכשולים העומדים על דרכה. אחד המכשולים האלה, מטעים נאסר, הוא ההתנגדות הנמרצת מצד מעצמות זרות לאחדות זו, מתוך רצון לקיים את שליטתן על עולם ערבי מפולג. "יש סבורים", הוא ממשיך, "כי הסיכסוך הנוכחי בין הערבים לישראל הגביר את כוחו של מכשול זה, שהרי מעצמות-חוץ ששות ביותר למצוא להן תירוץ נוסף לזרוע פילוג ומחלוקת בקרב הערבים. בעצם, אין ספק שהסיכסוך הזה עורר בישראל רצון עז למנוע כל אחדות בקרב הערבים, מתוך האמונה שאחדות מעין זו תביא נזק לאינטרסים הישראליים".

נאסר אינו מסכים להערכה זו. "למראית-עין", הוא מסביר, "דומה כאילו יש הצדקה ידועה לאמונה [הישראלית] הזאת. אולם כשאני לעצמי סבור אני שאילו העמיקו היהודים לחשוב על הנושא—אילו התעמקו באורח אובייקטיבי בהיסטוריה שלהם, אילו הביאו בחשבון את האינטרסים האמיתיים שלהם לטווח ארוך, ואילו השקיפו על העתיד לאור תורותיהם הדתיות הנעלות ביותר—אילו כך עשו כי אז מצאו שעוול

גדול יעשו לעצמם אם יוסיפו לפעול על-פי רגשות מעין אלה. כי בלי ספק זכור להם שמאות-בשנים חיו בשלום עם הערבים כשהיו הללו בשיא כוחם ותהילתם. כמו כן עליהם לזכור שהערבים מעולם לא רדפו אותם אלא העניקו להם חופש גמור, ופתחו לפניהם מרחב גדול של מסחר ומחשבה—וזאת בזמן שאחרים רדפו אותם באכזריות ללא חמלה.

"יש להצטער מאד", מסיים נאסר, "שתעמולה מדינית וזוגית הצליחה לסלף את התכונות המוסריות הנעלות של הערבים, כולל סובלנותם הדתית שאין לה מצרים, ומתוך כך הניעה את היהודים לראות בערבים את אויביהם בו-בזמן שלמעשה היו ידידיהם היחידים. אולם עדיין יש אפשרות להשיב את המצב לקדמותו—אף כי התקוה שאפשרות זו תאריך ימים עוד הרבה נמוגה-והולכת תחת לחץ המאורעות השוטפים". (אל-קודם, 10 בדצמבר 1970)

*

בעתונות ובדעת-הקהל מופנית הדרישה להשבת זכויותיהם של הפלשתינאים אל המדינות הערביות עצמן, ובפרט לירדן, לעתים קרובות יותר משהיא מופנית אל הישראלים דווקא. במאמר ארוך, שנדפס בשלושה המשכים באל-קודם, מצטט עזיו שחאדה, עורך-דין ואיש-ציבור מרמאללה הידוע כמטיף ל"ישות" פלשתינאית נפרדת, את הפרופיסור יעקב טלמון מן האוניברסיטה העברית, שבראיון שנתפרסם בחוברת נובמבר של ניו מיידל איסט הלונדוני קבע כי ישראל התחייבה לפני חוסיין שלא לתמוך בקריאה לישות פלשתינאית. בהמשך דבריו הוא מזכיר כי, לפי תעודה סודית שנודעה ברבים שבועות אחדים קודם-לכן, ביקשה ממשלתו של בהג'ת אל-טלהוני עוד באוקטובר 1967 את מזכיר-המדנה האמריקאי, באמצעות השגריר הירדני בווינגטון, לחוץ על ישראל שתחדל מן התמיכה בהקמתה של מדינה פלשתינאית, אף איים אז כי "אם תמשיך ישראל בתכניתה האמורה תיאלץ [ירדן] לבטל את כל ההסכמים, הסודיים והלא סודיים, הנוגעים לישראל".

שחאדה טוען כי גילויים אלה נוסכים אור חדש על המערכה הקדחתנית שניהלה ממשלת טלהוני בזמנו נגד התומכים בישות פלשתינאית נפרד. התוצאה ממהלכים אלה ודומיהם היתה, הוא מוסיף, שחסידיה של מדינה פלשתינאית נאלצו להשתתק—"ופירוש הדבר היה שהניחו לכל המבקשים כל מיני פתרונות של שלום ושל מלחמה לבעיות המזרה התיכון למצות את כל רעיונותיהם, כדי שפאשר יכזיבו כל מאמציהם יחזרו אל הפתרון היחיד הטבעי והמתקבל-על-הדעת—כלומר, הפתרון המעניק ליושבי פלשתינה את זכויותיהם האורגאניות והמכוון להקמת מדינה [פלשתינאית] בהתאם להחלטות האו"ם". (אל-קודם, 24 בנובמבר 1970)

אולם שחאדה מציין שבאחרונה הגבירו אויבי הישות הפלשתינאית את תעמולתם, והוא פונה אל קוראיו שישקלו את הדברים הבאים:

- (1) במסיבת-עתונאים שערך ראש-ממשלת ירדן, וצפי אל-תל, ב-7 בנובמבר הכריז כי התכנית להקמת מדינה פלשתינאית היא "שגעון".
- (2) בתוך כך פירסם סולימאן אל-נבולסי מאמר בפתח, הבטאון הרשמי של

הארגון-לשיחורר-פלשתינה, בו האשים את ישראל—הנשענת על האימפריאליזם הבינלאומי—שהיא מטיפה לרעיון של הקמת מדינה פלשתינאית בשטחים הכבושים. גבולטי האשים כי זו "תכנית מוקדמת המכוונת לבליעת הגדה המערבית ורצועת-עזה".

(3) בתוך כך הכריז יאסר ערפאת בקאהיר כי הקמת מדינה פלשתינאית בגדה המערבית היא "בדיחה"; ואילו כעבור זמן קצר אמר באלג'יר שהרעיון מכוון לחיסולם של ארגוני הגרילה.

(4) בינתיים הודיע שר-המשטרה הישראלי כי בתוצאת השיחות שניהל הגיע לכלל מסקנה שהמנהיגים והנכבדים של יהודה ושומרון רואים עצמם בחינת חלק בלתי-נפרד מירדן.

בפנותו אל ישראל ויחסה לבעיה הגדונה, טוען שחאדה כי מצד ישראל יש נסיון לפרש את הישות הפלשתינאית כגוף "הכולל את הגדה המזרחית בכמה חלקים של הגדה המערבית, שבסופו של דבר ישים קץ לישות הירדנית ההאשמית". הוא הוסיף כי הצגת הישות הפלשתינאית "בצורה מסולפת המוציאה מפללה את ירושלים ואת רצועת-עזה עושה אותה מטרה להתקפות מצד הגופים הפלשתינאיים השונים וארגוני-הגרילה, כולל אפילו את חסידי הרעיון עצמם. בצורה זו הרעיון נקטל בעודנו באיבו על-ידי אותם אנשים שהוא אמור לשרת את האינטרסים שלהם". ולבסוף, חותרת מערכת התעמולה "להוקיע את העם הערבי הפלשתינאי לעיני העולם כמי שאין לו נציג לא בשטחים הכבושים ולא מחוצה להם". הואיל וארגוני הטרור הם דובריהם היחידים של הפלשתינאים, מסביר שחאדה, והואיל והארגונים האלה דחו כל פתרון של שלום, "נמצא שהרעיון של ישות פלשתינאית הוא רעיון דמיוני שאין להגשימו— וכי לפיכך אין מקום לדון בהסדרים של שלום לא עם חוגים רשמיים ולא עם ארגונים עממיים". (אל-קודס, 26 בנובמבר 1970)

בפרק הזה האחרון של מאמרו מעלה שחאדה שתי נקודות שיש בהן ענין מסוים. הישות הפלשתינאית שהיו אשר הטיפו לה, הוא כתב, נשענת על עקרון ההגדרה-העצמית ומייסדת על החלטות האו"ם, כולל החלטת החלוקה משנת 1947. "אין היא חווה שום בידוד מירדן או מאיזו מדינה ערבית אחרת... הואיל ואין העולם הערבי בחזקת מדינה אחת שאליה שייכים כל הערבים אלא הוא כולל מספר מדינות ריבוניות... והואיל ואין כיום כל אחדות ערבית של ממש, נמצא שמחובתו של פלשתינאי לקרוא להקמת מדינה משלו בה יוכל ליהנות מזהותו ולבקש את הגנת מדינתו שלו—ואשר אליה יוכל לחזור בכל עת שירצה. כך יוכל לחדול מהיות פליט שאין לו [תעודת] זהות משלו הנווד ברחבי תבל באפס תכלית ובטחון".

הנקודה השניה שמעלה שחאדה היא מתחום הטקטיקה ולא דווקא מתחום האסטרטגיה. "דרישתו של הפלשתינאי עצמו לזכויותיו הטריטוריאליה בתאם לתכנית-החלוקה, וזכויותיו בירושלים", הוא קובע, "חזקות ועיליות יותר מכל קריאה מצד איזו מדינה ערבית לחזרה אל גבולות ה-4 ביוני [1967]. ישראל יודעת את הדבר ומביאה אותו בכל חשבונותיה, וכאן טמונה הסיבה להתנגדותה הפעילה לרעיון של ישות פלשתינאית ולנסיונותיה לסלפו בצורה כזאת שהגורם המעוניין עצמו יתנגד לו..."

ושוב, מן הבחינה המשפטית הטהורה, "טיעונו של הפלשתינאי חזק יותר מזה של כל המדינות הערביות גם יחד, הואיל ואין סכנה שיעמידוהו בפני תביעות נגדיות [ישראליות] בנוגע לרכוש היהודי בארצות הערביות—תביעה שכמה דוברים ישראליים רמזו כבר שעתידה היא להישמע".

*

אולם אפשר שהצד המעניין ביותר במחשבה הערבית ביהודה ובשומרון כיום הוא הצורה בה הפגישה החיה עם ישראל—חברה שונה מאד משלהם מן הבחינה התרבותית—משתקפת בכתיבתם של פלשתינאים הפעילים עתה בעתונות בשטחים. איני יכול להעלות בדעתי הדגמה קולעת או טובה יותר לתגובה זו מתשובה שנתן צעיר אחד ממזרח-ירושלים, צאנע אל-ביטאר, על ספר מאת מחבר ישראלי על מלחמת-יוני, שתרגומו הערבי הופיע זה-מקרוב על-ידי מו"ל עפואי. הספר המדובר הוא החודש הארוך ביותר מאת ד"ר מיכאל בר-זוהר, והוא אמור לעסוק ב"סודות התקופה שקדמה למלחמת-ששת-הימים".

בעתון אל-קודס מיום 8 בנובמבר 1970 מונה אל-ביטאר תחילה את מעלותיו של המחבר הישראלי, "פרשן מדיני נודע ומומחה בהיסטוריה צבאית, שהוא גם חבר המכון-לימודים-אסטרטגיים בלונדון"—ואחר הוא מצטט מדברי המחבר עצמו על נסיונו "להעלות תמונה מקיפה של מלחמת-יוני לצדדיה השונים—הצבאי, המדיני, הישראלי-הפנימי, הערבי והאנושי". הוא מספר כי המחבר "מעלה על נס את נצחון ארצו במלחמה ומביע את גאווותו על כוחה של ישראל ועל הישגיה; הוא גם מתפעל מאומץ-לבו של הלוחם הישראלי וכותב כי רוח ההקרבה והאומץ שעליה נתגדל הדור הישראלי החדש הניבה פרי במלחמה הזאת".

כל זה, אומר אל-ביטאר, טבעי הוא כביטוי לאהבת הסופר למולדתו. "אולם", הוא מוסיף, "התלהבות מופרות, הערצה-עצמית וגאווה אסור שתגרומנה לנו להקל בכבודם של עמים אחרים, או להביט בבוז ובזילזול על מאמציהם להנהיג ריפורמה ולהתקדם ולהתגבר על בעיות של עוני, בורות ונחשלות מעין אלו שהמחבר מדבר עליהן". וכאן הוא מביא כמה דוגמות לעמדתו של המחבר במובן זה:

* "אנחנו והערבים איננו מדברים באותה לשון. קשה לנו להבין אותם, וקשה להם להבין אותנו. אין זה ענין של שנאה או בוז; זו שאלה של שתי תרבויות ושני ארחות-חיים שאין להם הרבה מן המשותף".

* "ישראל ממלאת במזרח התיכון את תפקיד המיעוט הפועל, שבכוח הדינאמיות שלו, תרבותו הגבוהה ורמתו האנושית הגבוהה משקלו האיכותי עולה בהרבה על הרוב המכריע של המיליונים המקיפים אותו".

* "הרוב הגדול של האוכלוסיות הערביות שקוע בים של בערות ועוני, והדבר מונע מהן השתתפות פעילה בתחום המדיני ונוטל מהן את האפשרות למלא תפקיד כלשהו במאזן הצבאי-הטכנולוגי".

בתשובה על נימוקים אלה, מתלונן אל-ביטאר כי בכך הרי בר-זוהר "מתעלם מן הכוחות הפמוסים שמטרתם להנציח בקרב הערבים תנאים של נחשלות, חולשה וקפיאה-על-השמרים—כוחות החותרים לשלול מעמים את זכויותיהם וחירויותיהם

ולשמר את היסודות של סיכסוך ואי-יציבות... ד"ר בר-זוהר טוען, "מוסיף אל-ביטאר, "לעולם לא יוכלו הערבים להדביק את ישראל בשטח הטכנולוגי... אני חולק על דעתו של המחבר בנקודה זו, ואני מביטחו שהעמים הנחשלים מסוגלים להגיע לקידמה משעה שהם משיבים לעצמם את הזכויות והחירויות שלהם ומכוננים את משטריהם הלאומיים. אל דרך החירות מגיעים על-ידי מיגור האימפריאליזם וחיסול הממשלות העריצות העומדות לשטן על דרך כל ריפורמה או שינוי".

העמידה התרבותית ההגנתית-במהותה נוטה לפעמים ללבוש צורה התקפית-כביכול. בפגישה עם מספר מורים ערביים בנצרת באוקטובר שעבר אמר סגן-ראש-הממשלה ושר-החינוך והתרבות, מר יגאל אלון, כי מחובתו של המורה הערבי לטעת בלב תלמידיו את רוח הערביות והתודעה הערבית. על כך הגיב סופר ומורה ממוזרח-ירושלים, עאדל חלאק, שהכתיר את מאמרו בכותרת עות-רושם, "ורקורים על תכנית-הלימודים במוזרח-ירושלים ובנצרת". (אל-קודס, 10 באוקטובר 1970)

תחת רושם דבריו של השר הישראלי, כך אנו למדים, החל חלאק "לעיין באמצעים שבהם שוקדים על השגת המטרה הזאת, מתוך הנחה שבית-הספר הוא מוסד חברתי והמורה הוא המתקן החברתי הפועל לתקנתה של החברה ולעיצובה מחדש—אלא שעליו לעשות זאת במסגרת של תכנית נתונה, כלומר תכנית-הלימודים". חלאק מסביר אפוא שתכנית-הלימודים מיוסדת על שלש מערכות של עקרונות—החברתית, הפסיכולוגית והחינוכית. מתוך עיון בתכניות-הלימודים שקבעו השלטונות הישראליים לתלמידים ערביים במוזרח-ירושלים ובנצרת לאור העקרונות האלה, מטעים חלאק שצריך להיות קשר הדוק בין תכנית-הלימודים לתכונותיה של החברה, צרכיה, מטרותיה, מסיבות-חייה ובעיותיה. "ואולם ספרי-הלימוד שאושרו על-ידי משרד-החינוך אינם עוסקים באלה כלל, ובכך הם מתעלמים מן היעדים החינוכיים שלהם. הספרים האלה מכילים רק שפע חומר [לימודי], המרוחק מן המציאות והמכוון למלא את ראש התלמיד דברים שאין להם שום יחס לחיים שבחוץ. הנה כך לא נעשה שום נסיון לטעת בלבות התלמידים ערכים בריאים ומידות תרומיות, וכן גם לא נעשה מאמץ להדריך בשימור מנהגים טובים, אמירת-אמת, אומץ-לב, כנות, ואהבת המשפחה והמולדת".

לזאת, מוסיף חלאק בצער, "יש לצפות בספרי-לימוד שנכתבו בידי לא-ערבים; כל מחבר מושפע בדרך-כלל מקווי-האופי של חברתו, צרכיה, מטרותיה ושאיופותיה, וכשהוא כותב מנסה הוא להנחיל את רגשותיו ורשיו-לבו". העובדה היא, מוסיף הוא להסביר, "שספרי-הלימוד מופנים לתלמידים ישראלים ולא לערבים, ובהכרח תכנם מסולף". גם על-פי העקרונות הפסיכולוגיים הוא מוצא את הספרים פגומים. "לא הוקדשה תשומת-לב ליצירת יחס בין המקצועות השונים, ולא היה נסיון ליצור יחס בינם לבין חייהם של התלמידים. הוקדשה תשומת-לב לטיפוח הפישורים השכליים, בלי תלות בכל יתר הפישורים—והמטרה היא לתת לתלמידים את מירב הידיעות, בלי להתחסל לשימושן בחיי הממש".

בפנותו אל העקרונות השאובים מתורת החינוך, מציין חלאק כי "תכנית-הלימודים

הישראלית מתרכזת אך ורק בפיטום מוחו של התלמיד בחומר לימודי, ובזאת היא קוטלת את רוחו היוצרת ואת יכולתו לקשר בין סיבה למסובב". היא גם "רואה בילד לא גורם חיובי אלא גורם שלילי בתהליך ההוראה". יתר על כן, "התכנית מתעלמת מהבדלים אינדיבידואליים בין התלמידים ורואה את כל הילדים כאילו היו זהים בנטיות ובכשרונות". שאר עקרונות חינוכיים שלא הושם לב אליהם כוללים "התקדמות מודרגת מן הידוע אל הלא-ידוע, מן הקרוב אל הרחוק, מן הפשוט אל המורכב, ומן הפרט אל הכלל".

מכל הטעמים האלה, מסכם הלאק, אנו מוצאים שספרי-הלימוד כתובים בסגנון קשה ומסובך. "זהו סגנון שלילי בו המחבר משתמש באמצעי-עקיפים כדי להגיע למטרתו—לאמור, להפיץ רוח של אדישות כלפי הלאומנות הערבית והמולדת הערבית... אם באמת פיו ולבו של יגאל אלון שווים, הרי עליו לעיין מחדש בעצם העקרונות של תכנית-הלימודים".

בקורת דומה לזו על תכנית-הלימודים בבת-הספר הערביים—אף כי זאת הפעם כוונה כלפי השלטונות הערביים יותר מאשר כלפי רשויות החינוך של ישראל—באה כעבור זמן קצר מקולמוסו של ראדי כאמל אל-ברק, גם הוא ממזרח-ירושלים (אל-קודס, 29 באוקטובר 1970). "אם גם מוסכם כי הילדים בכל מקום דומים הם בכמה סגולות-מורשה", קובע המחבר, "הרי ברוב המקרים סביבותיהם נבדלות—ולכן כל התכניות החינוכיות חייבות להביא בחשבון שני דברים: התורשה והסביבה". כל תיאוריה חינוכית המיוסדת רק על אחד משני הגורמים, הוא טוען, צולעת על ירכה—"וזה בדיוק סוג החינוך שאנו מקבלים בחברה הערבית שלנו, שבה האהראיים לחינוך בחרו בדרך הקלה והסכו מעצמם את הטורח של עיון ומחקר, והחליטו לסגל להם ללא בקורת אותן תיאוריות חינוכיות שמהן התרשמו ביותר—בלי לשים לב למסיבות ולאפשרויות המיוחדות לנו". הערבים הם אומה מתפתחת, אומר אל-ברק, "והשיטות שעלינו להשתמש בהן צריכות להיות שונות מן המקובלות באומות מפותחות... טוב ללמוד מנסיונם של אחרים; אבל בבואם לאמץ להם תיאוריה או להפיץ שיטה, חייבים העובדים בשדה החינוך לשמור על אי-אלה כללי חינוך".

*

דברי בקורת ספציפיים יותר על החברה והתרבות הערבית בכלל, ועל החיים ביהודה ובשומרון, בפרט מוצאים אנו בעתונים המופיעים עתה בשטחים הכבושים. ברור שכמה מן הדברים האלה אי-אפשר היה כלל להשמיע באזורים אלה לפני יוני 1967; קצתם ספק אם היו רואים אור באיזו ארץ ערבית אפילו עכשיו; וכולם נוטים לשקף אותה מהפכה-זוטה בהשקפה ובמושגים שבאה על החברה ביהודה ובשומרון מתוך עצם הפגישה הפיזית עם החברה הישראלית ודרכיה של ישראל. צעיר בשם הנא עוואד, הכותב בשבועון בית-הלחמי אל-בשיר, תחת הכותרת "חופש העתונות", פותח באמרו כי אפשר למוד את שיעור התקדמותה של חברה על-פי מידת החופש שממנה נהנים בני אותה חברה. אולם הרבה צדדים לחופש, ואחד מהם הוא חופש-העתונות. וכאן שואל הכותב: "האם העתונות הערבית שלנו הפיטת? והוא מוסיף:

"האמת היא שהעתונות הערבית שלנו מוגבלת, נכנעת ומדוכאה ואחת דאגתה להשתחוות אפיים ארצה לשליטים, לשיר את תהילתם, לשבח את תפארתם המזויפת והישגיהם הדמיוניים, ולקשור להם כתרים של גדולה ריקה.

"העתונאי אין לו כל מחשבה עצמאית ואין לו כל דעה משלו להשמיעה ברבים; רק מכשיר הוא בידי השליטים. כאלה וכאלה גבולותיו של העתונאי, כאלו וכאלו החובות המוטלות עליו... אם יעז לעבור את הגבולות האלה במתיחת בקורת על השליטים ובהקעת שגיאותיהם הריהו מתחייב בנפשו, נאשם באי-מוסריות, שחיתות, ואפילו בבגידה. אם יוכיח את נאמנותו להם, משפיעים עליו חסדים ועיטורים...

"אותו מצב חל עלינו כאן בגדה המערבית. אימתם של שליטים היושבים על כיסאות-מלכות של נייר מוסיפה לבעתנו, וזרעי הפחד שזרעו בנשמותינו עודם בתוכנו—במידה המספיקה להרתיע אותנו מבקורת גלוית לב ואובייקטיבית. עדיין אנו מוסיפים ללכת בדרך של חנופה, נשיקת ידיים, ושבועות של נאמנות-עולם להוד-חסדיהם ולהוד-מעלותיהם.

"החברה הערבית שלנו בכללותה חסרה יסוד חשוב בחייה—יסוד החופש, חופש המחשבה והחופש להביע את המחשבה. מדוע השליטים מונעים מן העתונאי והסופר את החופש להביע את השקפותיו ולמתוח בקורת על גילויים של שגגה ושחיתות בחברה? למה לא יניחו לו לנשום אוויר צח של חירות ותחת זאת מאלצים אותו להשפיל את עצמו ולהתרפס?... האם זה משום שהם מפחדים מן האמת ורועדים למראיה—זו אמת הזעם שהוגים כלפיהם פשוטי-העם?"

עוואד מסיים את מאמרו במימתתו של המשורר הסורי ניזאר קבאני: "אינני רוצה שתהיה העתונאות גביע-זהב שמלך או נסיך מחזיק בו. העתונאות היא מחנה לכל פה הרעב לחיים ולחופש". (אל-בשיר, 16 בינואר 1971)

כותב אחר, נסרי עוואד, עוסק במנהג נשיקת-היד כגילוי של "צביעות חברתית". לדבריו, המנהג מעורר בו סלידה וגועל, "אפילו כלפי אנשי-דת, הואיל והוא נודף צחנה של שיעבוד, הכנעה ועבדות!" וכאן מספר הכותב על מעשה שהיה בו לא-מכבד במשרד ממשלתי שאין הוא מפרש בשמו:

"לא מכבד ניגשתי יום אחד אל איש שביקר במשרד ממשלתי מסוים ונתתי לו לקח שלדעתי לא ישפח אותו לעולם. שמעתי את האיש הבא-בימים פונה אל הפקיד הצעיר, היושב כקיסר מאחרי שולחן-כתיבה רב-רושם: 'הבה אנשק את ירך, אדוני!' חמתי בערה בי, וניסיתי להתווכח עם האיש. אך הוא אמר לי, בפשטות ובלי להקדיש עוד מחשבה נוספת לענין, 'אני אומר זאת כדי שייחתמו הניירות שלי המונחים על שולחני ואוכל לשוב הביתה לפני הצהריים. ולא עוד אלא שמוכן אני לנשק גם את ידיו וגם את רגליו אם רק יחסוך ממני את הטירחה ולא יהיה עלי לבוא לכאן בכל יום. אחרי הכל, נשיקת-היד היא צורה של לעג לאותו ברנש!"

"עניתי ואמרתי לאיש שבדרך מחשבתו הרופסת והצבועה הוא מספק לקיסר הכוזב אפשרות להשפילו—ושאם בעל-הבקשה צודק ובקשתו כשרה יכול הוא לאלץ את הפקיד למלא את תפקידו באווירה של כבוד הדדי ולא באווירה של צביעות ונשיקת-יד.

"לשמע דברי התעורר אותו פקיד ופנה אלי לאמור: 'אם רצונך לשנות את מנהיגו ומוסרו? אנו עם של מלים! האם אתה מאמין שהאיש רוצה באמת לנשק את ידי? רק דיבורים הם אלה!'
 "המלים האלו יותר משהניחו את דעתי הכאיבוני. היתה זו עמדה שלילית מוזרה ומזרז עוד יותר היה הגיונה. לפי דעתי, מערכת הנימוסים והמנהגים שלנו צריכה להערכה מחודשת. הצורה בה מתנהלים יחסים בין בני-העם לפקידים הרשות היא מיטרד לאלה ולא לה! כאחד!
 "אני חולם על דרכים קלות ופשוטות לניהול יחסים כאלה—בלי צביעות, בלי גיגוני-נימוסים מיותרים, ובלי נשיקות-יד". (אל-בשיר, 16 בינואר 1971)

*

אלה הם כמה מן הדברים המעסיקים את מחשבתם של יושבי יהודה ושומרון, כפי שהם באים לידי ביטוי בעיקר בעתוניהם. אפשר להוסיף עוד כמה עניינים, חשובים לא-פחות, שבעיקר חוזרת בהם הנימה של בקורת-עצמית והערכה-עצמית מחודשת. גם כאן מנצלים את החופש בו יכול סופר ועתונאי להביע דעה בלי לחשוש למשרתו או לבטחונו האישי. לפעמים הנעימה חריפה ביותר—כמו במאמר הראשי שנתפרסם באל-קודס לענין הוועידה של שרי-האינפורמציה של "מדינות טריפולי" שנערכה בראשית השנה בדמשק:

"בפתיחת הוועידה של שרי האינפורמציה הערביים בדמשק אתמול מתח האישי החזק של סוריה, הגנרל חאפז אסד, בקורת על אמצעי-התקשורת הערביים והאשימם שאין הם נאמנים לאמת; הוא גם אמר כי בשל כך לא היתה להם שום השפעה על דעת-הקהל הערבית או העולמית.

"חאפז אסד איננו המנהיג הערבי הראשון המותח בקורת על אמצעי-התקשורת הערביים... אולם תמיד איחרה הבקורת הזאת לבוא—ובבואה היה זה תמיד רק לאחר שקצו הבריות באמצעי-התקשורת האלה מכל-זכל. יתר על כן, הבקורת תמיד העלתה חרס—והאינפורמציה הערבית עודנה אותו גידול סרטני פעיל המכרסם את גופה של האומה הערבית. זאת היא עושה על-ידי העלאת היחיד לדרגת אָל, על-ידי סילוף עובדות, הפצת שקרים וגוזמות, השמצה בלתי-מוצדקת של המטיפים לצדק, והשקעת העם בהזיות ובקרבות דו־ן-קישוטיים...

"גידול סרטני שכזה יש לעקור כליל וסופית—ולא יוכל הדבר להיעשות אלא אם כן יוקמו בעולם הערבי משטרים המאמינים בדמוקרטיה ובעם, ובקדושתו של חופש הביטוי. יהיו אלה משטרים שיראו באמצעי-התקשורת מכשירים לשירות האזרחים, להפצת האמת, להגנת הצדק והחירות—ולא אמצעים להפצת שקרים ודיבות שהיו הסיבה העיקרית לאסונות ולפורענויות שבאו עלינו". (אל-קודס, 7 בינואר 1971)

ואחד אפראהים דעייפס, הכותב על שורש המהומה וחוסר-היציבות המדינית בקרב הערבים, טוען תחת הכותרת, "חזרה לקסרקטים!":

"פרט ללבנון, חיות כל המדינות הערביות תחת משטרים רודניים השמים מחנק לקולות עצמאיים והמגרשים את יריביהם... בשם 'המערכה', השליטים הערביים מרשים לעצמם כל דבר וכל מעשה שיעזור להם לקיים את אחיותם ולהמשיך בשלטונם.

"הצרה כולה החלה בהתערבותו של הצבא בפוליטיקה, וכאשר החלו קצינים לתור אחר התהילה ואור הזרקורים, הרחק מן המיתרסים ומספנותיהם של קרבות—

והתוצאה היתה שהעולם הערבי נכנס לשורה של הפיכות והפיכות—נגד צבאיות עד בלי די. קל ביותר נעשה הדבר להדיח ראש-מדינה, לשימו במעצר-בית, ולהאשימו בכל מיני קלקלות—כגון שהוא סוכן ציוני, ריאקציונר ומלחך-פנפה של האימפריאליסטים. יתר על כן, כל מהפכן פותח בכך שהוא משתמש בסיסמות העם, מתמרר לייצגן ומביע נכונות למות למען—אך עד-מהרה גם הוא מסיים באותה רוח-סופה ואף אותו מאשימים, בבוא תורו, שהוא ריאקציונר ומלחך-פנפה!

"משטרים ערביים אחרים, כגון המונארכיות, ניצלו מצדם ללא בושה את הנושא של הקומוניזם והדת. באמתלה של 'הקומוניזם הכופר' נרדפו אנשי-רוח, הועמדו למשפט ועונו—ורוב התנועות הליברליות נקטלו בעודן באיפן. בשם הדת מנסים המשטרים האלה להקפיא את הסטאטוס-קוו, ובשם המסורות והמורשה [הערבית] הם מדכאים רעיונות חדשים.

"גלוי-וברור שכל עוד לא יחזרו הצבאות לקסרקטים, וכל עוד לא נאמץ לנו משטר תחוקתי חפשי ולא נניח למפלגות לפעול ולשכל לחשוב מתוך חירות ובלי כבלים, לעולם לא נגיע לארץ-חיים מודרני, יציב בו תוכל להתגבש האישיות של האדם החדש המנצח." (אל-בשיר, 2 בינואר 1971)

*

עם כל הקושי הברור בהערכת הלכי-הדעות הכלליים ביהודה ובשומרון כיום, הרי יש סימנים חותכים לאותה "נקודת-מפנה" שעליה דיבר הפרקליט הידוע מרמאללה—שאותו ציטטנו בתחילת הסקירה הזאת. ודאי, יש תלוונות מדיניות ספציפיות נגד המימשל הישראלי ודרכיהם של הישראלים, בפרט כשהדברים אמורים במסים ובהפקעת קרקעות. אולם חרף כל הבקורת והתלוונות שאדם שומע, אפשר להבחין בנימת-לוואי מפורשת של התפעלות, רצון ללמוד ולחקות, ולפעמים אפילו הרגשה שענייניהם של הבריות זוכים לטיפול חרוץ ויעיל יותר מבכל עת בעבר, שארגון החיים משופר יותר, ושלוולא הפוליטיקה והפוליטיקאים הארורים הללו לא היתה כל מגיעה לכך שיחיו יושבי המקום יחד עם הישראלים, יעבדו בשיתוף-פעולה הדוק, וילמדו זה מזה. "יודע אתה", העיר לא מכבר משכיל מכובד מאד ממזרח-ירושלים, "יש לי חלקת-אדמה יפה לעיבוד באזור העיר, מזרחית לנהר [הירדן]. בכל שנה עיבדנו אותה, זרענו ושתלנו, ועקבנו אחר פריחתם וגידולם של הירקות. ואז פתאום בבוקר אחד של חורף היינו מוצאים שהכל קמל, שכן הפפור של ליל אמש הכחיד את הגידולים. אחרי המלחמה [1967] גילינו באיזו קלות אתם, הישראלים הפיקחים, מונעים את הפורענות העזנתית הזאת—פשוט על-ידי כיסוי השדה ביריעות של ניילון!" "ודאי", הוסיף בתשובה על שאלתי, "היו לנו מעבדות וחוות-גנסינות—אבל נראה היה שהן מכוננות לקטול את היבולים שלנו ולא לעזור להם לפרוח ולצמוח".

האירוניה במקרה המסוים הזה היא שעכשיו, משעה שידע בעל-הקרקע איך להתחכם לפפור הקטלני, מתברר לו שאדמותיו נמצאות מעבר לירדן. אולם לאלפים מן החקלאים והפועלים החקלאיים של יהודה ושומרון הביאו דוגמה זאת של מומחיות ישראלית וכיוצא בה טובות-הנאה ניפרות—והתושבים יודעים ומעריכים זאת.

אריה יודפת: ברית-המועצות ודרום חצי-האי ערב

חלקו הדרומי של חצי-האי ערב—השוכן לחופי האוקינוס ההודי, דרום ים-סוף והמפרץ הפרסי והשולט על המצרים שביניהם, ואשר בו אוצרות נפט עשירים—נעשה באחרונה מוקד להתעניינותן של המעצמות, כולל ברית-המועצות.

זהו איזור תוסס ומעורער מבחינה מדינית, איזור של תנועות-מחתרת והפיכות: מאבק בין שמרנים ל"מתקדמים" ובין "מתקדמים" לבין עצמם, וסיכסוכים בין המדינות שבאיזור ושמחוצה לו—תביעותיה של איראן על בחריין, תביעות עיראק על כוּוּיַת, של ערב הסעודית על מסקט ונווה-המדבר בוריימי, של דרום תימן לאיחוד עם תימן בתנאיה שלה, סיכסוכה של ערב הסעודית עם דרום-תימן, מלחמת-האזרחים בתימן, מאבקם של לוחמי-המחתרת בדופר ובעומאן.

מלחמת יוני 1967 השפיעה גם על גורלו של איזור זה שכן בעקבותיה יצאו כוחות הצבא המצריים מתימן, והדבר איפשר לזו האחרונה לנקוט מדיניות עצמאית יותר אף הביא לנצחונה של "חזית השיחרור הלאומית" (גל"פ) של דרום-תימן על "החזית לשיחרור דרום-תימן הכבושה" (פלום"י) הפרו-מצרית. יציאתם של המצרים נתנה נשימה ארוכה יותר למדינות השמרניות שבאיזור, ערב הסעודית, כוּוּיַת ונסיכויות המפרץ הפרסי. מצרים, התלויה במענקים של המדינות מפיקות הנפט שוב אינה יכולה לפעול בגלוי נגד משטריהן. מדינות שמרניות אלו יכולות אף לראות יתרון מסוים בהמשך מצב-המלחמה בין מצרים לישראל, המחליש ומעסיק את מצרים ומביא לריכוז כל כוחותיה נגד ישראל בלא שתתפנה לפעול נגדן.

סגירתה של תעלת-סואץ גרמה, בתוך השאר, את צימצום הנוכחות הסובייטית באיזור זה. ספינות סובייטיות מתקשות יותר להגיע לכאן, שהרי עתה עליהן לשוט בדרך הארוכה מסיביב לאפריקה או לבוא מן המזרח הרחוק, בהיעדר הנתיב הקצר מגמלי הים השחור בדרך הים התיכון והתעלה. כתוצאה מכך הואטה פעילות הסובייטים להרחקת ההשפעה המערבית מאיזור זה ולכניסתם-הם במקומה.

תימן

"הסכם ידידות ומסחר" בין ברית-המועצות לתימן נחתם עוד בשנת 1928 ובעקבותיו באה לתימן משלחת דיפלומטית-מסחרית סובייטית. ב-1956 ביקר במוסקבה בנו של האַמאם, מוחמד אל-באדר וזכה לקבלת-פנים מפוארת. אותה שנה נחתם הסכם מסחרי בין ברית-המועצות ותימן וכעבור שנה קיבלה תימן נשק סובייטי, שהוצג—כמנהג שנת 1955, בעיסקה המצרית-ה"צ'כית"—כנשק צ'כי. הרוסים בנו בחודיידה גמל מודרני שהושלם בשנת 1961 (וכעבור שנה איפשר למצרים להביא דרכו כוחות

צבאיים לתימן).¹ כשהתמנה מוחמד אל-באדר בספטמבר 1962 אמאם נשלח אליו מברק-ברכה חתום בידי כרושצ'וב וברז'נייב.²

הפיכה צבאית הכריזה ב-26.9.1962 על הקמת ריפובליקה ערבית-תימנית שזכתה מיד בהכרת מצרים, ברה"מ וסין העממית. ב-1 באוקטובר 1962 החלו להגיע לנמל חודיידה צנחנים מצריים ולאחריהם כוחות אחרים של צבא סדיר. בסוף 1962 כבר היו בתימן כ-20,000 חיילים מצרים. במידה שהגיע לתימן סיוע צבאי סובייטי, היה זה סיוע עקיף, באמצעות המצרים. הללו השתדלו למנוע כל קשר-מישרים בין הרוסים לתימנים. בשנת 1964, כאשר נסע נשיא תימן, עבדאללה אל-סלאל, למוסקבה, לנהל משא-ומתן על סיוע סובייטי לתימן, לחצו המצרים על ברית-המועצות לבטל הסכם זה (שלא הגיע לידי ביצוע). ב-1966, בעת ביקורו של קוסיגין בקאהיר, גיסה הגנרל חסן אל-עמרי להיפגש אתו כדי לחדש את ההסכם, אך המצרים לא הניחו לו לראותו. אל-עמרי גם הזמין שריוניות ממזרח-גרמניה, אך היה עליו לבטל הזמנה זו לאחר שהמצרים אמרו לו שיטפלו בכך בעצמם לאחר שיגיעו.³

היקף הכוחות המצריים בתימן הגיע באביב 1967 ל-50,000 איש. אחרי תבוסתם ביוני 1967 לא יכלו להחזיק שם עוד בכוחותיהם אלה, שהיו נחוצים להם במצרים עצמה. הם גם הזדקקו למענקים כספיים מערב הסועדית ומפוית, שתבעו בתוקף את פינוי הכוחות המצריים. בהסכם נאצר-פייצל, שנערך בוועידת-הפסגה הערבית בח'רטום בסוף אוגוסט 1967, הוחלט לפנות את הצבא המצרי מתימן, והוא יצא משם עוד באותה שנה.

משפנו המצרים יכלו ראשי הריפובליקה התימנית לקיים מגעים ישירים עם הרוסים. בראשית אוגוסט ביקר סגן-ראש-ממשלתה במוסקבה וביקש סיוע סובייטי. הרוסים דרשו תמורה—בתוך השאר, זכות להשתמש בנמל-התעופה של ג'נאד שליד צנעא.⁴ לדברי מפקד מלונכי, היו אז בתימן כ-1,500 עד 2,000 אנשי-צבא רוסיים, במדים מצריים. לדבריו, בנו הרוסים במרחק 95 ק"מ מדרום לחודיידה שדה-תעופה צבאי שבו היה סגל רוסי ואלג'ירי, וכן בנו בסיס ימי במוח'ה.⁵

בראשית ספטמבר הגיעה לתימן משלחת צבאית סובייטית, ובהסכם שנערך בשעת ביקור זה התחייבה ברה"מ לספק לתימן 24 מטוסי יירוט והפצצה שיוטסו על-ידי תימנים שאומנו בברה"מ.⁶

הנשיא סלאל התנגד להסכם ח'רטום וסירב לשתף פעולה עם ועדה ששוגרה מטעם ועידה זו לתימן כדי לפעול לביצועו. אך סלאל יכול היה להישאר בשלטון כל זמן שעמדו המצרים מאחוריו. ב-5 בנובמבר, בזמן שהיה בדרך למוסקבה, לחגיגות יובל ה-50 של מהפכת אוקטובר, הודח מכהונתו. על מקומו באו הקאדי אל-רחמאן אל-איריאני כראש-המדינה ומוחסין אל-עיני כראש-ממשלה.

אך גם יורשיו של סלאל הזדקקו לסיוע מהחוץ. ברה"מ סיפקה אז לתימן 16 מטוסי מיג ו-8 מטוסי איליושין, שהגיעו לצנעא במטוסי-תובלה סובייטיים והורכבו בה מחדש. מטוסי-תובלה אלה הביאו אתם גם צוותי אויר וקרקע, טכנאים, פצצות וסוגי תחמושת אחרים. טייסים רוסיים יצאו אז גם למשימות קרביות בשביל

הריפובליקנים.⁷

שידור מלכני מן ה־3 בדצמבר הודיע כי תותחיה־נ"מ שלהם הפילו מטוס טופולב ובו טייס סובייטי שהפציץ את עמדות המלכנים שליד צנעא. כעבור יומיים הודיעה תחנה זו כי על גופתו של הטייס נמצאו תעודות סובייטיות.

מטוסים סובייטים מוטסים על־ידי טייסים סובייטים השתדלו למנוע את נפילתה של בירת הריפובליקה הנצורה לידי המלכנים. בעזרת מטוסים, טנקים ותותחים סובייטים הצליחו הריפובליקאים להציל את צנעא, אך הדרכים אליה נשארו אז בשליטת המלכנים.

היה זה מקרה ראשון של השתתפות טייסים סובייטים במשימות קרביות באיזור, ורבים ראו בכך תקדים העלול להישנות גם במקומות אחרים. אך היקף ההתערבות הסובייטית הזאת היה מצומצם, מספר טייסיהם היה מועט, והיה ככוונתם לפעול כך רק כל עוד אין לריפובליקאים טייסים משלהם או טייסים ממדינות ערביות אחרות, לצורך מטוסים שעתה־זה הגיעו. מרגע שנודע הדבר ברבים החליטו הרוסים עצמם לצמצם את התערבותם הישירה.

ערב הסעודית הודיעה אז כי חתמה בשעתו על הסכם עם מצרים לסיום ההתערבות מבחוץ אך לא כדי להביא להחלפת המצרים ברוסים, ואם יימשך מצב זה תשנה את המדיניות של ריסון המלכנים ואולי גם תפסיק את מענקיה הכספיים למצרים.

ארה"ב לא היתה מעורבת במישרים במלחמת־האזרחים בתימן ונשק אמריקאי הגיע למלכנים בדרך־עקיפים, בעיקר מערב הסעודית שקיבלתו לצרכיה־היא. עם זאת הבהירו דוברים אמריקאים שאם תימשך התערבות סובייטית זו אולי תשקול ארה"ב מחדש את מדיניותה בנידון זה.

אזהרות אלו הובנו, כנראה היטב על־ידי הרוסים. טייסים סובייטים לא נראו עוד מטיסים מטוסים ריפובליקאיים ועל מקומם באו סורים וערבים אחרים. מומחים סובייטים המשיכו רק בפעילותם הקודמת: בהדרכה ובהחזקת הנשק והציוד הצבאי.

התקפות חוזרות־ונשנות של המלכנים וסכנת נפילתה של צנעא לידיהם גרמו שוב אספקה מזוהזת של נשק ומדריכים סובייטים. הוקם גשר אווירי סובייטי מעדן לחודיידה ובו הובילו מטוסי־אנטונוב דלק, מומחים וטכנאים ומטוסי־מיג חדשים, מטוסים על־ידי רוסים משום שהתימנים היו זקוקים לאימון נוסף ולא יכלו עדיין להפעילם בעצמם.⁸

התעמולה הסובייטית, עתוניה, שידוריה והודעותיה הרשמיות לא הזכירו כלל סיוע צבאי סובייטי זה. לעומת זאת הקדישו מקום רב לסיוע מערב הסעודית למלכנים. ראדיו־מוסקבה אמר ב־4 בינואר 1968 כי בלחץ ארה"ב ובריטניה הפרה ערב הסעודית את ההסכם עם מצרים בנוגע לתימן והמשיכה במתן כספים ונשק למלכנים. כאלף שכירים מארה"ב, בריטניה, בלגיה ומערב־גרמניה באו לתימן בדרך סעודיה להשתתף בפעילות הצבאית.

הודעה של אחד העובדים בשגרירות תימן בברה"מ, ששודרה בראדיו־מוסקבה ב־12 בינואר 1968, הכחישה כל התערבות צבאית סובייטית, סיוע צבאי סובייטי או

נוכחות אנשי צבא סובייטיים בתימן. לדברי הפקיד התימני נמצאו שם רק מומחים סובייטיים שעסקו בהקמת בתי-חרושת, סלילת כבישים, תכניות פיתוח חקלאיות, הקמת בתי-חולים, וכיו"ב. עם זאת אמר שלתימן זכות חוקית לקבל נשק מכל מקור שהוא, וכי "זהו שעשו כל המדינות הערביות". היה בכך כעין אישור עקיף של מה שהוכחש קודם-לכן באותה הודעה.

ברה"מ תמכה רשמית בשלטונות הריפובליקה, שלאחר הדחתו של סלאל נטתה יותר ימינה והסתמכה יותר על המנהיגות השבטית המסורתית. דבר זה לא היה לרוחם של כוחות השמאל הקיצוניים, שאורגנו במסגרת "כוחות ההתנגדות העממית" (קודם-לכן חברי "התנועה הלאומית הערבית"), וכאשר הגיעה לנמל חודיידה ב-12 במרס 1968 ספינה סובייטית נושאת משלוח של טנקים ושאר סוגי נשק, שאותו התכוונה הממשלה לחלק ליחידות-השבטים, ניסו כוחות אלה, בעזרת איגוד פועלי הנמל, להשתלט על נשק זה (ובעזרתו לתפוס את השלטון)—אך ללא הצלחה. לאחר-מכן שימשה מרידה זו נימוק לשלטונות לדכא בהדרגה את כוחות השמאל הקיצוני שעוד נשארו בתימן, אשר במידה ניכרת הסתייעו בדרום-תימן. הרוסים התעלמו מכך מתוך חשש שעלייתו של שמאל זה עלולה להביא להדירת השפעה סינית לתימן. ראש-הממשלה, חסן אל-עמרי, ביקר בברה"מ בימים 5-3 באוקטובר 1968 ובידו רשימה ארוכה של בקשות ונושאים לדיון:

- (א) להודות על הסיוע הכספי והצבאי הסובייטי, ובמיוחד על הנשק שהגיע לאחר מצור צנעא וכלל 80 טנקים כבדים, 30 מערכות של משגרי טילים, 24 מטוסי מיג-17, ספינות, מכונות-ירייה, פצצות ותחמושת.
- (ב) ליצור כעין איזון ביחסים של תימן עם ברה"מ וסין העממית, שגם היא עזרה לתימן.
- (ג) לבקש מומחים סובייטיים להקמת מפעלי-תעשייה.
- (ד) לבקש 200 מילגות אוניברסטאיות לסטודנטים מתימן (חודש לפני כן ביקר בשר-התרבות התימני בשורת מדינות ערביות לאותה מטרה והובטחו לו 50 מילגות בלבד).
- (ה) לבקש רשות לשלוח קצינים תימנים להשתלמות בבתי-ספר צבאיים סובייטיים.
- (ו) לבקש מלווה של 50 מיליון דולר.
- (ז) לבקש משלחת גיאולוגית סובייטית.
- (ח) לבקש סיוע צבאי נוסף.

לפי מקור לבנוני נענו רוב בקשותיו אלו של אל-עמרי בחיוב.⁸ מזמן לזמן מסרו המלוכנים על נוכחותם של מומחים צבאיים סובייטיים והשתתפותם בקרבות. ב-23.10.68 הודיע שידור מלוכני כי חמישה מומחים צבאיים רוסיים שהפעילו בסיס-טילים, ועוד חיילים רוסיים, נהרגו בקרב. בסוף חודש זה שוב הגיעו כוחות המלוכנים קרוב לצנעא. עמדותיהם הותקפו על-ידי מטוסים סובייטיים, שאחד מהם, מוטס בידי רוסי, הופל על-ידי המלוכנים.¹⁰ הסיוע הצבאי הרוסי היה מוגבל בהיקפו והוגדל רק כאשר נשקפה סכנה למשטר הריפובליקאי. הגברת הסיוע מצדם היתה מביאה לסיוע מערבי מקביל למלוכנים.

הריפובליקה החלה גם להזדקק פחות לסיוע זה. הקרבות האחרונים התנהלו בסוף שנת 1969, ובמאי 1970 באה שבידת-נשק רשמית בין הצדדים. ברה"מ העניקה לתימן גם סיוע כלכלי. היא סייעה לסלילת כביש באורך של 284 ק"מ מגמל חודיידה לתעין, להקמת שדות-תעופה, בתי-חולים ומפעלי-תעשייה, עזרה בפיתוח החקלאות, ערכה ניסויים בגידול כותן ושאר צמחי-תעשייה, התקינה אספקת מים בחודיידה ובנתה "בית-חולים של המהפכה", שאותו העניקה מתנה לתימן.¹¹ הריפובליקה התימנית פנתה למדיניות-חוץ מאוזנת יותר בין המעצמות. היא מעוניינת לקבל סיוע מכל מי שמוכן לתת, הן כדי לשקם את הריסות המלחמה והן כדי למנוע תלות יתירה באחת מן המעצמות. ביולי 1969 חודשו יחסיה הדיפלומטים עם גרמניה המערבית והיא מעוניינת גם בהתקרבות לארה"ב ולבריטניה, שהן מצדן שוב לא גילו ענין מיוחד במדינה זו. ברה"מ התחייבה לספק סיוע בשווי 74 מיליון דולר לפיתוח התעשייה והחקלאות ולסלילת כבישים. גם הסינים העניקו, ומעניקים, סיוע שערכו נאמד ב-45.5 מיליון דולר. אך גם חדלו מליחס חשיבות לתימן ותשומת-לבם הופנתה לשכנתה, דרום-תימן.

דרום-תימן

מצבה הגיאוגרפי של דרום-תימן זיפה אותה, כאמור, בתשומת-לב סובייטית מיוחדת. היא שוכנת לחופי ים-סוף והאוקיינוס ההודי וחולשת-הן במישרים הן מכוח הבעלות על האי פרים—על מצרי באב-אל-מנדב שבכניסה הדרומית לים-סוף. סגירתה של תעלת-סואץ צימצמה את חשיבותה של דרום-תימן, אך אם אי-פעם תיפתח שוב יהיו הבעלות והפיקוח על מצרים אלה חשובים לא-פחות מן הפיקוח על התעלה גופה. כל הסכם הנוגע לשיט בתעלה יהיה חסר-ערך בלי הסכמתם (מרצון או שלא מרצון) של שלטונות דרום-תימן, שיוכלו אז להחליט למי יאפשרו מעבר בים-סוף ולמי לא.

דרום-תימן קרובה גם לנסיכויות-הנפט העשירות שבשליטיהם רואים הרוסים "שייכים פיאודליים מימי-הביניים התלויים בבריטים". היא יכולה לשמש בסיס למרידות והפיכות בנסיכויות אלו והשתלטותה של ברה"מ על איזור זה העשיר בנפט.

לפני מלחמת-יוני היה הכוח החזק בדרום-תימן "חזית לשיחרור דרום-תימן הכבושה" (פלוס"י), שנתמכה על-ידי המצרים. אך הללו, לאחר שעזבו את תימן, שוב לא יכלו להעניק להם סיוע הולם. מצב זה ניצלה יריבתם, "חזית-השיחרור הלאומית" (נל"פ), שבאוגוסט 1967 הצליחה להשתלט על רובה של הפדרציה-של-דרום-ערב (שהוקמה על-ידי הבריטים בשנת 1962).

פרשנים סובייטים השתדלו לא לנקוט עמדה בסיכסוך זה בין פלוס"י ונל"פ ולתארו כתוצאה ממדיניות "הפרד ומשול" של בריטניה. לדעתם, ניסו הבריטים לבצל סיכסוך זה כדי להמשיך בשלטון הקולוניאלי, במישרים או באמצעות שליטים מקומיים. עצמאותה של דרום-ערב, שהתקראה בשם "הריפובליקה העממית של דרום-תימן"

(רד"ת), הוכרזה ב־30 בנובמבר 1967, לאחר משא־ומתן בין נציגים בריטיים לנציגי נל"פ. מיד לאחר־מכן, ב־1 בדצמבר, שלח נשיא ברה"מ נ. פודגורני את ברכותיו לראש המדינה החדשה, קחטאן אל־שעבי, והביע נכונות לקשור אתה יחסים דיפלומטיים.¹²

הנשיא אל־שעבי אמר, לפי "זמנים חדשים" של מוסקבה, כי רד"ת "תנהל מדיניות של נייטראליות חיובית ואי־הזדהות, תשאף לאיחוד עם המדינות הערביות, ותתמוך בתנועת־השיחרור הלאומית. היא תעשה כל מאמץ לבנות חברה חדשה על הבסיס של סוציאליזם מדעי. ממשלתה תישען על המוני העובדים בביצוע מדיניות זו".¹³

תיאור זה היה בו משום אישור סובייטי מלא למנהיגות רד"ת ומדיניותה. מגמתם של הרוסים היתה, בתוך השאר, לחזק את הסיעה השלטת, המתונה־ביחס, בתוך נל"פ, נגד סיעה קיצונית יותר, פרו־סינית.

הסיעה השמאלית־הקיצונית הצליחה להגיע לשלטון בכמה מחוזות, בתוך השאר בחצרמוות, ושם הנהיגו ריפורמות לפי המתכונת הסינית. הם הקימו "מועצות־עם" שהפכו מוסדות השלטון המקומי, החרימו קרקעות שאותן חילקו בין אריסים הסרי־קרקע, הלאימו מוסדות כספיים ואת סחר־החוץ, הקימו "משמרות עממיים" לפי מתכונת "המשמרות האדומים" שבסין העממית כמשקל־שכנגד לכוחות הצבאיים של הריפובליקה, שהיו בעלי אוריינטציה שמרנית יותר, כעין המשך לצבא הפדרלי של דרום־ערב, ובראשם עמדו קצינים שקיבלו הכשרתם מן הבריטים.

הסיוע הסובייטי תרם לצימצום השפעתם של סין והשמאלנים הפרו־סיניים. שלטונם של האחרונים הוגבל לאזורים מועטים בלבד, אף שמדי־פעם ניסו להרחיבו על שטח המדינה כולה. מצד שני, מחמת התחרות עם גוש שמאלני זה נעשה המשטר כולו שמאלי יותר.

רד"ת הוכרה על־ידי ברה"מ כמדינה "מתקדמת", כמעט "סוציאליסטית" (כפי שהכירה במצרים, סוריה ואלג'יריה), אשר "דחתה את דרך ההתפתחות הקפיטליסטית והצהירה על מגמתה לבנות סוציאליזם". העתונות הסובייטית מסרה כפעם־בפעם ידיעות על חרמת קרקעות מאת שולטאנים לשעבר והעברתם לידי איכרים עניים, על הלאמות וצעדים אחרים שהובילו ארץ זו "לדרך ההתפתחות הלא־קפיטליסטית", וזה בנוסף על מדיניות־החוץ "האנטי־אימפריאליסטית" וידידותה לברה"מ ובנות־בריתה. באורח רשמי פחות מצאו הרוסים לא פעם שרד"ת מגזימה בביצוע הריפורמות וההלאמות ובנסיינות להקפיץ בבת־אחת את ארצם העניה והנחשלת ממשטר של ימי־הביניים לזמנים המודרניים, בלי שום שלבי־ביניים.

לפני קבלת העצמאות שאבה עדן את עיקר הכנסותיה ממענקים בריטיים ישרים (כ־60 מיליון דולר, כמעט 70 אחוז מן התקציב),¹⁴ מן הבסיסים הבריטיים, מן המסחר בגמל החפשי של עדן, ומתיירות. שני הראשונים באו לקצם עם תום השלטון הבריטי, ושני האחרונים—כתוצאה מסגירתה של תעלת־סואץ.

העתונות הרוסית ציינה גורמים אחרים למצבה הכלכלי הקשה של רד"ת והאשימה בכך בעיקר את שליטיה לעבר, הבריטים. הרוסים קידמו בברכה את הרחקת היועצים

הצבאיים והטייסיים הבריטיים בראשית שנת 1968, וכעבור תקופת-מה הוחלפו הללו במומחים רוסיים שחדרו בהדרגה לאותן עמדות שהיו קודם בידי בריטים. ברה"מ סיפקה נשק וציוד צבאי, מטוסי-מיג ומדריכים. בנומל עדן ביקרו לעתים קרובות ספינות-מלחמה סובייטיות כדי "להניף את הדגל" ולהפגין נוכחות.

נשק סובייטי הגיע לרד"ת בתנאים נוחים, כמענקים או כמעט כמענקים, היות ולדרום-תימן לא היה כמעט במה לשלם תמורתו. הכמויות לא היו גדולות-ביחס, רובו היה מיושן מסוגים שיצאו מכלל שימוש בברה"מ עצמה. נשק זה סייע למנהיגות להישאר בשלטון, לצמצם את ההשפעה הסינית, להרחיק את ההשפעה המערבית ולהגדיל את הרוסית.

הנשיא קחטאן אל-שעבי ביקר ברה"מ בין ה-28 בינואר ל-9 בפברואר 1969. בהודעה משותפת של ברה"מ-רד"ת על ביקור זה נאמר שברה"מ הביעה את נכונותה להעניק לדרום-תימן סיוע כלכלי ותרבותי ולחזק את הפוטנציאל הצבאי שלה. בזמן הביקור נחתמו הסכמים לשיתוף-פעולה כלכלי וטכני, למסחר, לפיתוח הדיג הימי, לחילופי תרבות ומדע ותחבורה אווירית.¹⁵

הביקור נערך בזמן של חילוקי-דעות בתוך המפלגה השלטת בין אל-שעבי והשמאליים יותר ובין דרום-תימן לתימן. שתי הממשלות, של צנעא ושל עדן כאחת, הכריזו על איחוד, אך התנאים שהעמידה זו האחרונה היו הופכים את תימן לגרורה גמורה. מגמת הביקור היתה אפוא גם לחזק את מעמדו האישי של אל-שעבי בתוך מפלגתו ולרכוש תמיכה רוסית למדיניותו.

ברה"מ גם היא היתה מעוניינת בחיזוק המשטר של רד"ת נגד המצדדים באוריינטציה פרו-סינית או פרו-מערבית, אך היא התחילה לפקפק אם עדיין אל-שעבי מתאים לכך והוא עודו מוסיף לקבל את ההצעות של יועציו הרוסיים. עקב מורת-הרוח ממנו נדחתה הענקת המלווה בסך 44 מיליון דולר שהובטח לו ב-1968. הנשיא אמנם פעל נגד השמאל הקיצוני, אך הוא גם איפשר לסינים להקים על אדמתו את נציגותם הדיפלומטית הגדולה ביותר במזה"ת ולבצע סקר כלכלי נרחב של המדינה.¹⁶

הערכה בקרתית של אל-שעבי הופיעה ב"פראבדה" של מוסקבה ב-14 בספטמבר 1969, כשלושה חדשים לאחר שהורחק מן השלטון. היא הלמה את מנהגה של ברה"מ לשבח את ידידיה בהיותם בשלטון ולהצטרף לבקורת נגדם מצד ידידים חדשים שבאו על מקומם. סיעתו של אל-שעבי, נאמר ב"פראבדה", "התכסתה במלל מהפכני" אך למעשה שיתפה פעולה עם הבריטים וצידדה ב"דרך קאפיטליסטית". האגף השמאלי של החזית הלאומית, בראשותו של עבד אל-פתאח אסמאעיל, קרא "לתיקונים מתקדמים, הישענות על המוני העובדים, חיזוק עקיב של היחסים עם המדינות הסוציאליסטיות". במרס 1968 הרחיק הימין, בהישען על ראשי הצבא, את "היסודות המתקדמים" מן השלטון. במאי 1968 ניסו הקיצוניים משמאל לארגן הפיכה צבאית, אך נכשלו. כעבור מספר חדשים, משראה אל-שעבי עד כמה הוא תלוי בקצינים הימניים ועד היכן מגיעה מורת-הרוח בשורות נל"פ, החזיר לשלטון כמה מאנשי השמאל. החלה "תקופה חדשה" של מאבק פנימי שבו גדלה השפעת השמאל.

הנשיא אל-שעבי "התפטר" מתפקידו בהפיכה ללא שפכת-דמים ב־22 ביוני 1969. ירשה אותו מועצת-נשיאות בת חמישה חברים בראשותו של סלים עלי רובאי. מוחמד עלי חייתם נעשה ראש-ממשלה, כאיש החזק התבלט המזכיר-הכללי של מפלגת ג'ל'פ וידידה של ברה"מ, עבד אל-פתאח אסמאעיל, שגם הוא היה בין חברי מועצה זו.

בדבריי-פרשנות בראדיו מוסקבה בערבית ב־26 ביוני נאמר כי השינויים ברד"ת היו ענין פנימי הנוגע לארץ זו בלבד. הובעה בהם שביעות-רצון מהצהרות המנהיגים החדשים על מדיניות החוץ-והפנים שלהם ועל מגמתם "לחזק את יחסיהם עם המחנה הסוציאליסטי, ובראש-וראשונה עם ברה"מ".

ב־30 ביוני באה הכרת רד"ת במזרח-גרמניה. הדבר בא לאחר שהכרה דומה ניתנה על-ידי עיראק, סוריה וסודאן וכוונתו היתה להראות שדרום-תימן נוהגת כדוגמת מדינות ערביות "מהפכניות" ו"מתקדמות" אחרות, אך ללא ספק גם כתוצאה מלחץ סובייטי ובתוקה-ואולי גם לאחר עצה יעוצה—שהדבר עשוי להשפיע על אישור הסיוע הסובייטי, הדרוש מאד.

כלכלתה של רד"ת נשארה תלויה כמעט לגמרי בסיוע-חוץ שהגיע מברה"מ ובנות-בריתה, מסין העממית, ובמידה פחותה יותר—ממדינות ערביות וממוסדות א"ם. בתקציב 1970/71 הסתכמו ההוצאות ב־21 מיליון דולר וההכנסות ב־10 מיליונים בלבד.

הסיוע הכלכלי הסובייטי היה מיועד בתחילה בעיקר לפיתוח החקלאות והדיג ובוצע במישרים על-ידי מומחים וציוד מברה"מ. הרוסים התחייבו להקים מכון לחקר הדיג, לספק ספינות-דיג ולחקור את פוטנציאל הדגה של האיוור. הם גם תכננו הקמת גמל-דיג מודרני ובית-חרושת לשימורי-דיגים. בהסכם מאוגוסט 1969 התחייבה ברה"מ לבצע תכניות לפיתוח החקלאות בשווי של 2.2 מיליוני דולר, כולל הקמת שמונה סכרים קטנים ושלושה בתי-מלאכה חקלאיים וחפירת 20 בארות ארטזיות. לפי הסכם מאפריל 1970 יכשירו מומחי השקאה סובייטיים קרקעות צחיחות לעיבוד חקלאי. כמו כן באו לרד"ת רופאים סובייטיים, וכאלף דרום-תימנים למדו בשנת 1970 בברה"מ (בכלל זה אנשי-צבא).

ברה"מ סיפקה גם סיוע כספי במישרים. בפברואר 1970 ניתן מלווה של 7 מיליוני רובל (7.7 מיליוני דולר) שפירעונו משך 12 שנה, והובטח סיוע נוסף, בצידוד ובמוצרים, בערך 5.5 מיליוני רובל.

רד"ת קיבלה סיוע גם ממדינות מזרח-אירופיות אחרות, בעיקר מזרח-גרמניה, שהעניקה לה מלווה של 22 מיליון דולר לפירעון במשך 12 שנה בריבית של $2\frac{1}{2}$ אחוזים.¹⁷

סיוע סובייטי מסוג אחר מתבטא ביעוץ פוליטי ומינהלי. בעדן יוקם בית-ספר פוליטי מפלגתי שרוב המרצים בו יהיו רוסים, ודרום-תימנים רבים מקבלים הכשרה פוליטית בברה"מ. יש שיתוף-פעולה הדוק בין המפלגה הקומוניסטית של ברה"מ ובין ג'ל'פ. לעומת זאת, לא התרחבו יחסי-המסחר בין ברה"מ לרד"ת. ב־1969 הסתכמו כל

הקניות של רד"ת מ"העולם הסוציאליסטי" (להוציא תכניות פיתוח וסיוע צבאי) בסך 4.3 מיליוני ל"ש, או 7.6 אחוזים מכלל היבוא, וזאת לעומת 29.9 מיליון ל"ש, או 53.3 אחוז, מ"ארצות קאפיטליסטיות". היצוא למדינות קומוניסטיות קטן עוד יותר.¹⁸

סין העממית גם היא מספקת סיוע כלכלי וטכני. לרד"ת הגיעו כ-50 רופאים ואחיות סיניים. משלחת סינית ערכה, כאמור, בראשית 1970 סקר כלכלי וטכני של המדינה. הסיוע הסובייטי והסיני וקיומן של סיעות פרו-סובייטיות ופרו-סיניות בתוך מפלגת-השלטון החריפו עוד יותר את ההתחרות הסינית-סובייטית בתוך רד"ת.

הסיוע הצבאי הסובייטי עולה בהיקפו בהרבה על הסיוע הכלכלי. בנובמבר 1969 נמסר כי לפחות 100 קצינים וחיילים נסעו לברה"מ להשתלמות וכי הגיעו 30 טנקים מדגם ט-34, תותחי נ"מ וציוד מכ"ם. בעדן היו אז כ-200 יועצים רוסיים או מזרח-אירופיים. ספינות-מלחמה סובייטיות ביקרו בקביעות בעדן והשתמשו במיתקנים שהוקמו בשעתו בשביל הצי הבריטי.¹⁹

לפי מקור לבנוני, גם הוא מסוף 1969, היו בצבא רד"ת 13 גדודים שפללו 12,000 חיילים, וכוחות בטחון פנימי שמנו כ-10,000 איש. לחיל-האוויר היתה טייסת של 10 מטוסי מיג-17, 3 מטוסים ו-10 מטוסים אחרים. המיגים הוטסו על-ידי רוסיים עד להכשרת טייסים מקומיים. נאמר שם כי "לאחרונה" הגיעו לעדן 16 טנקים סובייטיים וכן 65 משאיות צבאיות ומשלוח של נשק קל. משלחת צבאית סובייטית ערכה סקר של כל המיתקנים הצבאיים שהשאירו הבריטים וכן של הדרישות והצרכים של צבא רד"ת בנשק ובציוד.²⁰

בסוף 1969 היו התנגשויות מזוינות בין רד"ת וערב הסעודית. נאמר אז שאלוף-משנה סובייטי מפקד על חיל-האוויר של רד"ת וכי הוא עצמו טס באחד משבעת מטוסי מיג-17 שהשתתפו בקרבות. יועצים צבאיים סובייטיים פיקדו על כוחות הקרקע של רד"ת.²¹ בקרבות אלה השמידו הסעודים או לקחו שלל נשק רב מתוצרת ברה"מ, שתחתיו שלחו הרוסים אחרי-כן נשק אחר.

במאי 1970 באו ידיעות שהרוסים מרכיזים בעדן מלאי עצום של נשק, ספינות טעונות נשק סובייטי מגיעות אחת לחודש וטכנאים אורחיים רוסיים עוסקים באחזקת מטוסי חיל-האוויר של דרום-תימן.²²

ידיעות שבאו לאחר-מכן אמרו שהאי סוקוטרה שבאוקיינוס ההודי, ליד הכניסה לים-סוף, משמש בסיס ימי סובייטי שאליו מגיעות ספינות-מלחמה סובייטיות וכי הוקמה בו תחנת-אלחוט ימית סובייטית.²³ הידיעה הוכחשה ב-23 בספטמבר על-ידי ראש הממשלה, מוחמד עלי חייטם,²⁴ אך ידיעות על כך הוסיפו להגיע. לפי "אל-חיא" הביירוני מן ה-8 בדצמבר בונים הסובייטים בחופי דרום-תימן בסיסים ימיים מוסווים כנמלי-דיג, שהגדול שבהם נמצא באי סוקוטרה. ב-14 בדצמבר מסר אותו עתון כי "עדן הפכה בסיס רוסי המשמש קשר עם לוויינים ששוגרו לריגול-קרקע-יום, העוקבים אחר התנועות והעמדות של הכוחות הצבאיים של המדינות השכנות". דרום-תימן הפכה "מחסן-נשק רוסי" והאי סוקוטרה—בסיס-אספקה לצוללות

סובייטיות. "מומחים סובייטיים שוקדים יומם ולילה להפוך את האי לבסיס ימי ואווירי".

אנתוני סילווסטר, כתב ה"דיילי טלגרף" הלונדוני, שביקר בסוף 1970 ברד"ת, מספר כי לרשות הרוסים שני שדות-תעופה, האחד בעדן והשני בסוקוטר, "אך אין כל הוכחה שלרוסים יש בסיס צבאי בדרום-תימן". הרוסים מספקים את רוב הנשק המשוכלל, כולל ארטילריה, טנקים ומטוסים. 25 יועצים רוסיים סיימו את הכשרתה של הטיבת-מחץ מיוחדת. יועצים רוסיים מגיעים עד לדרגים נמוכים למדי של הפיקוד, "וחיל-האוויר, אשר לו רשת רחבה של שדות-תעופה המגיעים לרוב אזורי הארץ, נהנה במיוחד מסיוע טכני סובייטי".²⁵

המשטר של רד"ת השמאיל עוד יותר. בצבא נערכו "טיהורים", ועל מקום הקצינים שאימנו הבריטים בשעתם באו קצינים שקיבלו "הכשרה אידיאולוגית" ומנאמני המשטר, כולל כאלה שקיבלו אף הם הכשרה "רעיונית" בברה"מ. הולאמו בנקים וחברות ביטוח, מסחר וספנות. התחוקה החדשה, שפורסמה ב־30 בנובמבר 1970, ליום-השנה השלישי להכרות העצמאות, כינתה את המדינה בשם "הריפובליקה הדמוקרטית-העממית של תימן" (דבר שנגדו מחתה "הריפובליקה הערבית התימנית").

רד"ת משמשת בסיס לקבוצות של לוחמי-מחותרת הנלחמים בשולטאנות מסקט ועומאן. היא גם נוקטת עמדות קיצוניות, שאמנם אינן מחייבות אותה הרבה, בנוגע לסיכסוך הישראלי-הערבי.

באשר לזה, אפייני הסיפור על שיחות שהתקיימו במוסקבה בין נציגים סובייטיים לנציגי מדינה ערבית קטנה (רד"ת) שבאו לשם לחתום על עיסקת-נשק. הרוסים ביקשו לכלול בהודעה המשותפת סעיף הקורא לביצוע ההחלטה של מועצת-הבטחון מה־22 בנובמבר 1967. התשובה היתה (כפי שנהג נאצר לומר) כי "מה שנילקח בכוח יוחזר בכוח". הרוסים שאלו אם הם מתכוונים לעשות זאת ב־10 המטוסים וב־50 השריוניות והטנקים שאותם באו לרכוש בברה"מ. התשובה היתה כי לא הם אלא המצרים הם שיעשו זאת.²⁶

קיצוניותה של רד"ת מונעת ממנה התפייסות עם המערב וגורמת מתיחות מתמדת בינה לבין שכנותיה הערביות. סין רחוקה מכדי שתוכל להגיש סיוע יעיל, ולכן היא נעשית תלויה לגמרי בברה"מ.

ההשקעות המועטות-ביחס של הרוסים בארץ הזאת החשובה מבחינה אסטרטגית נתנו להם יתרונות מרובים:

- (א) ברה"מ מפקחת למעשה על מצרי באב-אל-מנדב ועל-ידי כך על הכניסה לים-סוף ועל הדרך, החסומה עתה, מן הים התיכון לאוקינוס ההודי.
- (ב) רד"ת יכולה לשמש בסיס ומרכז לצי ולחיל-האוויר הסובייטי באזור זה. הרוסים יכולים לקבל שירותים בגמל ובשדה-התעופה של עדן, במיתקנים צבאיים בריטיים-לשעבר ובמקומות אחרים.
- (ג) הרוסים הצליחו למנוע חדירה סינית לארץ זו, שאותה היו הללו יכולים להפוך למרכז של פעילות אנטי-סובייטית בעולם הערבי ובאפריקה ולסכן בכך את עמדותיה של ברה"מ.

- (ד) שטחה של רד"ת יכול לשמש בסיס לפעילות נגד נסיכויות-הנפט באזור המפרץ הפרסי וערב הסעודית ובאפריקה המזרחית הסמוכה.
- (ה) מדינה נוספת צורפה לרשימה של אלו הנחשבות "מתקדמות" והנמצאות תחת השפעה סובייטית.

מסקט ועומאן

נסיכות מסקט ועומאן שוכנת ממזרח לרד"ת. בצפונה מפריד מדבר רובע אל-ח'אלי בינה לבין ערב הסעודית ובצפון-מזרחה נמצאות נסיכויות שביתת-הנשק שליד המפרץ הפרסי (ידועות בערב כ"חוף שודדי-הים". מזמן שנחתם חוזה בינן לבריטניה ב-1853 בדבר "שביתת-נשק מתמדת" האוסר שוד ימי נקרא האיזור "חוף שביתת-הנשק"). המדינה עשירה בנפט ונמצאת בברית עם בריטניה, "היועצת" לשליטה בניהול מדיניותו, ובראש כוחותיה עומדים קצינים בריטיים ופאקיסטניים. שליטה בן ה-68, השולטאן סעוד אבן-תיימור, השתדל לבודד את מדינתו ולשמור עליה מכל נסיון של ריפורמות ומודרניזציה. הוא הודה ביולי 1970 בהפיכת-החצר שקטה על-ידי בנו בן ה-28, קאבוס, שהתחנך בפאקיסתן ובבריטניה.

ארגון בשם "החזית לשיחרור ד'פאר" שם לו למטרה להביא לשינוי במשטרו של חבל ד'פאר שבמערב השולטאנות. פעילותו גברה במיוחד מאז הקמת הריפובליקה של דרום-תימן (לה תביעות טריטוריאליות על חבל-ארץ זה) המסייעת לו, אשר שטחה משמש בסיס לפעולותיו, ובאמצעותה מקבל מרד זה סיוע-חוץ. תפקידה של רד"ת דומה בכך לזה של צפון-ווייטנאם כלפי הווייטקונג. גם כאן הטופוגרפיה והיעדר הדרכים הופכים את תנאי השטח לקשים יותר לבריטים ולצבא השולטאן ומקילים יותר על קבוצות המחתרת.

העתונות הסובייטית מזכירה כפעם-בפעם "חזית" זו, אך היא נוטה יותר להתעלם ממנה. הנשק, הציוד הצבאי והאימונים באו בעיקר מסין העממית, ויחד אתם באו גם רעיונותיו של מאו צה-דון. ראשי "החזית" אף נטו לפעמים לבקר את "הרביזיון-ניסטים" הסובייטים ואת המשטר שבמצרים. גם דבר זה סייע להתעלמות מהם, אך עם זה המריץ מאמצים רוסיים לרכוש אותם לצד ברה"מ על-ידי אספקת נשק מסוימת ואי-אלו הבעות של אהדה.

בראשית 1969 נאמר בפירסום סובייטי כי "החזית לשיחרור ד'פאר" החליפה את שמה ל"החזית העממית לשיחרור המפרץ הערבי [הפרסי]" והרחיבה את מלחמת-הגרילה "נגד צבאות שכירים בראשותם של יועצים בריטיים" לכל אזור המפרץ, וזאת כדי להרחיק מן האיזור את "הקולוניאליזם הבריטי" ואת חברות-הנפט הזרות. לדברי פירסום זה אמרו ראשי החזית כי "רק הסוציאליזם" יוכל לפתור את שאלות האיזור, כי רק בכוחו "ייעשה המפרץ הפרסי עצמאי באמת", וכי הם "מתנגדים

בתוקף לרעיון האנגלו-אמריקאי להקים פדרציה של מדינות המפרץ הפרסי".²⁷

בכתבה מאוגוסט 1969 נאמר כי לאל-מהרה, באזור חצרמוות שברד"ת, הגיעה קבוצה ברה"מ הסכימה להעניק לחזית זו 10 מיליוני דולר עד שנת 1971, בעיקר בנשק, מומחים, אימון ותיכנון.²⁸

בשנת 1970 החל לפעול בצפון-מזרח המדינה ארגון אחר המתקרא "החזית העממית-הדימוקרטית לשיחרור עומאן והמפרץ הערבי", שכוונתו לפעול גם בשטחי נסיכויות הנפט של המפרץ הפרסי. באו גם ידיעות על הקמת "חזית-שיחרור לאומית של בחריין" הנתמכת, לדברי אחד מראשיה, על-ידי "המדינות הערביות המשותרות, בעיקר קע"ם", וכפי הנראה גם על-ידי ברה"מ.

נסיכויות המפרץ הפרסי

ראש-ממשלת בריטניה לשעבר, הארולד וילסון, הודיע ב-16 בינואר 1968 שעד סוף שנת 1971 תפנה בריטניה את כל כוחותיה הצבאיים "ממזרח לסואץ", מסינגאפור ועד לאזור המפרץ הפרסי.

הרוסים לא האמינו שהבריטים יקומו פתאום ויעזבו מרצונם הטוב את עמדותיהם במפרץ הפרסי העשיר בנפט וטענו כי הבריטים "עוזבים כדי להישאר"²⁹ אפשרות אחרת שאותה הביאו הרוסים בחשבון היתה שהאמריקאים יפנסו לאזור המפרץ על מקום הבריטים בדרך ברית צבאית או איחוד של נסיכויות-המפרץ הקשור לארה"ב. התכנית שהועלתה בטהראן בינואר 1968 לברית צבאית של איראן, ערב הסעודית, כוויית ואמיריות המפרץ נראתה להם בהקשר זה.

לדברי פרשן סובייטי, "מקווה בריטניה להעביר חלק ניכר מתפקידי השיטור וההוצאות הצבאיות אל שכם הארצות העומדות להשתתף במה-שקרוי הגנה משותפת... [ארה"ב] תיהנה מן הקשיים הכספיים של שותפה הזוטר [בריטניה] ותשתדל לשלוט על ברית חדשה זו, וכתוצאה מכך תגבש את עמדותיה במפרץ הערבי [הפרסי]"³⁰.

כשהוקמה בפברואר 1968 פדרציה של אמיריות אבו-דאבי ובדובאי נפגשו שליטי בחריין, קטר ושבע הנסיכויות של חוף-שביתת-הנשק (אבו-דאבי, דובאי, שארקה, עג'מאן, אום אל-קוויין, ראס אל-חיימה ופוג'יירה, זו האחרונה-דרומית למצר-הורמוז בחוף מפרץ עומאן) והסכימו על פדרציה של מדינות המפרץ, נראו הדברים בברה"מ באור דומה, כנסיון "לשמור על המשטרים הפיאודליים" ולפעול נגד "תנועת השיחרור הלאומית" הערבית.³¹

אך בפדרציה תמכו ידידיה של ברה"מ באיזור-מצרים, עיראק ואלג'יריה (אם גם לא סוריה ורד"ת). עמדה ערבית זו השפיעה על עמדתה של ברה"מ, שחדלה מהתקיף בגלוי את התכניות לאיחוד מדינות-המפרץ ואת שליטיהן ותחת זאת הגבירה את תעמולתה נגד תכניות ההגנה המערביות באיזור.

הודעת סוכנות-הידיעות הסובייטית טא"ס מה-3 במרס 1968 תקפה את ארה"ב ובריטניה וייחסה להן תכנית להקים באזור המפרץ הפרסי גוש צבאי שמגמתו לחזק את עמדותיהן של חברות-הנפט, למנוע את גידולה של "תנועת השיחרור הלאומית", לעורר חשדות הדדיים בין המדינות הערביות ולחבל באחדותן, וכן להביא לידי סיכסוך בין איראן והערבים.³²

לא עבר זמן רב וברה"מ שוב החלה להתקיף את התכניות להקמת הפדרציה. שליטיה, נאמר ביוני 1968, תלויים במישרים או בעקיפים בבריטניה ובארה"ב או בחברות-

הנפט שלהן, והם יקבעו את כוון התפתחותה ודרכה.³³ הניגודים בין שליטי נסיכויות שונות, נאמר ב"פראבדה", הם למעשה ניגודים בין חברות-נפט מערביות מתחרות. רכישות של נשק מערבי על-ידי שליטיהן מיועדות להפוך את הפדרציה המתוכננת ל"בסיס לדיכוי תנועת-השיחרור הלאומית בחצי-האי הערבי". המערב מנסה להחזיר בהכרתם של התושבים שקיימת סכנה קומוניסטית מדומה, "המאיימת כביכול על הנסיכויות לאחר יציאת הכוחות הבריטיים".³⁴

אכן, החשש מפני "סכנה קומוניסטית" מילא תפקיד חשוב בהקמת הפדרציה. ברה"מ קנתה לה השפעה ברד"ת בדרום ובעיראק בצפון, ספינותיה באו לביקורים של "רצון טוב" בנמליהן ושוטטו במימי המפרץ הפרסי, והמורדים במסקט ועומאן איימו גם על המשטרים של נסיכויות-המפרץ.

פרסומים סובייטיים הוסיפו להתקיף את הפדרציה ונתנו לכך נימוקים שונים, שלא תמיד תאמו זה את זה: חבריה קשורים בהסכמים עם בריטניה, נשענים על תמיכת כוחותיה הצבאיים, מתנגדים להנהגת תיקונים חברתיים-כלכליים;³⁵ מגמת הפדרציה היא להגן על האינטרסים של חברות-הנפט. הבריטים והאמריקאים רוצים להקים גוש שיעזור להם לחזק את עמדותיהם הרופפות באזור המפרץ;³⁶ הבריטים מנצלים את הניגודים בין השליטים למען האינטרס שלהם³⁷ (היפוך דבריהם הקודמים, שהאיחוד עוזר להם).³⁸

הרוכים רואים אולי דמיון בין נסיכויות-המפרץ ובין מה שקרה בפדרציה של דרום-ערב, שהוקמה על-ידי הבריטים לפני קבלת עצמאותה של רד"ת, והם מבשרים עתיד דומה באזור המפרץ. אמנם יש דמיון מסוים, אך רבים ההבדלים: הפדרציה של נסיכויות-המפרץ הוקמה אמנם בזמנת בריטניה אך אין היא יצירה של הבריטים אלא של שליטים מקומיים הנתמכת על-ידי מדינות ערביות באזור (ערב הסעודית, כוויית) ומחוצה לו (מדינות שהתנגדו בזמנו לתכניות הבריטיות לגבי עדן). כל אפשרות אחרת—השתלטות על-ידי ערב הסעודית או איראן—אינה רצויה לברה"מ ולרוב המדינות הערביות (בו-זמון שאיחוד מרבה אפשרויות לחדירת השפעה מבהוץ—שכיום כמעט אינה קיימת—שבעקבותיה מקווים הם להביא גם רעיונות מהככניים). בשלב זה אין כמעט בנסיכויות-המפרץ כוחות רציניים הפועלים לשינוי המשטר, בניגוד למצב שהיה בזמנו בעדן. דברים אלה גרמו שהרוסים, הפסיקו את התקפותיהם על הקמת הפדרציה ונתנו לה כעין אישור מסוים.

ברה"מ ויחסי איראן עם המדינות הערביות

הופעתה של ברה"מ כ"מגינת" המדינות הערביות ושיפור יחסיה עם איראן העמידו אותה בפני מצב בו היתה מעוניינת שלא לנקוט כל עמדה העלולה להשפיע על יחסיה עם צד זה או אחר.

כינוי המפרץ הפרסי על-ידי הערבים כ"מפרץ הערבי", תביעותיה של איראן על האי בחריין (האיראנים שלטו בו במאות הי"ו והי"ח), והצעות מצריות ליצור "נוכחות ערבית" במפרץ לאחר יציאתם של הבריטים, הביאו להתקררות מסוימת ביחסים בין

אי-אלו מדינות ערביות לבין איראן (וזה מחוץ לשוני בעמדות ביחס למדינת-ישראל שאתה מקיימת איראן קשרי מסחר וכלכלה, לסיכסוך בין איראן לעיראק על נהר שאט אל-ערב, תביעות ערביות לחבל ח'וזיסתן באיראן, הקרוי בפייהם "ערביסתן" בגלל אוכלוסייה ערבית הנמצאת באיזור זה, וכיו"ב).

"האימפריאליסטים הם הרוצים לסכסך בין איראן והערבים", נאמר בהודעה של סוכנות-הידיעות הסובייטית טא"ס ב-3 במרס 1968,³⁸ ערב ביקורו של א. קוסיגין, ראש-ממשלת ברה"מ, באיראן. הודעה סובייטית-איראנית משותפת דיברה על עמדות זהות או סמוכות של שתי המדינות.³⁹ דבר זה יכול היה להתפרש שברה"מ תומכת באיראן נגד הערבים—והיו שפירושו זאת כך במדינות הערביות. ההתקרבות בין איראן וסעודיה, שהיתה צריכה להדאיג את הרוסים מהיותה עשויה לפעול לצימצום השפעתם באיזור, היה בצדה גם ויתור איראני מסוים על בחריין, ובכך השתחררו הרוסים מדילמה חמורה של נקיטת עמדה בסיכסוך האיראני-הערבי. ברה"מ השתדלה גם לנקוט עמדה נייטרלית ולא להיות מעורבת בסיכסוך בין איראן ועיראק, והיא עודדה את התקרבותן של איראן ומצרים שהביאה ב-29 באוגוסט 1970 לחידוש היחסים הדיפלומטיים בין שתי המדינות.

סיכום

מגמותיה ושיקוליה של ברה"מ בדרומו ובמזרחו של חצי-האי ערב מזכירים בהרבה את אלה של הבריטים בתקופה ה"קלאסית" של האימפריאליזם: לפקח על דרכים ומקומות השולטים עליהם, להבטיח את העורף של מקומות כאלה ולמנעם מיריבים. על אלה נוסף האינטרס בהשפעה ובפיקוח על אזורי הנפט, אם במישרים ואם באמצעות ידידים ערביים.

הדרכים לחדירה זו הן: הגשת סיוע כלכלי וצבאי, יצירת קשרי מסחר ותרבות, ותמיכה בקבוצות מהפכניות מקומיות שמגמתן לערער משטרים פרו-מערביים. אלו שיטות שכאשר מעצמות מערביות משתמשות בהן מכנים אותן "מתקדמי" העולם בשם "ניאו-קולוניאליסטיות".

אפשר שהרוסים מקווים להביא את אזור המפרץ הפרסי למצב שאליו הגיעו בדרום-תימן ולהקים בו משטרים "מתקדמים". אולי הם רואים כאן דמיון-מה למעמד-הדברים במזרח התיכון בתקופה שהיה נתון להשפעה מערבית יחדנית. יש כאן פיתוי-מה להשוואות שהרוסים עלולים להיתפס להן, אך יש גם הבדלים יסודיים. משטרים אלה מסורתיים יותר, והוא הדין באוכלוסיותם (ועדות לכך הנסיון בתימן, שגם לאחר שהפכה "מתקדמת" חזרה כתום המלחמה לדרך מסורתית יותר). לרשות המשטרים במפרץ עומדים מקורות הכנסה עצומים (מתמלוגי הנפט), המאפשרים להם לפתור חלק מן הבעיות שהביאו להפיכות במקומות אחרים (כפי שנוהגת כוויית).

אם גם קשה להינבא על עתיד ההתפתחות באיזור זה, שרבים בו הגורמים שאין לחזותם מראש, הרי יש להניח כי מדינות האיזור—בלי הבדל מה יהיה משטרן הפנימי—תרצינה לשמור את אוצרותיהן לעצמן ולא לאחרים. ואחרים משמעו גם הרוסים.

מקורות

- 1 על הסיוע הסובייטי לתימן עד 1963 ראה במאמרו של המחבר, המזרח החדש, יד (1964), עמ' 196—189.
- 2 פראבדה (מוסקבה), 21.9.1962.
- 3 פריד הולדיי, ניו לפט רביו (כתב-העת של השמאל החדש הבריטי), מס. 63, ספט.—אוקט. 1970, ע' 15. המחבר, איש-שמאל בריטי קיצוני, ביקר באיזור והתלונן על "בגידתם" של ראשי הריפובליקה התימנית, המצרים והרוסים במהפכה בארץ זו.
- 4 ראדיו ג'ידה, 9.8.1967.
- 5 אינטרנשוניל היראלד טריביון (פאריז), 1.9.1967.
- 6 פתאת אל-ג'זירה (עדן), 4.10.1967.
- 7 אל הוואדת' (ביירות), 15.12.1967; ניו-יורק טיימס, 14—15.12.1967.
- 8 אל ג'דיד (ביירות), 12 ינואר 1968; אל היאת (ביירות), 13, 20 בינואר 1968.
- 9 אל אנוואר (ביירות), 7.10.1968.
- 10 אל היאת, 9.11.1968.
- 11 זמנים חדשים (מוסקבה), 29.10.1969, עמ' 16—17; מוסקו ניוז, 2 אוג' 1969, ע' 5; פראבדה, 26.9.1969.
- 12 איווסטיה (מוסקבה), 3.12.1967.
- 13 זמנים חדשים, 51, 20.12.1967, ע' 24.
- 14 אקונומיסט (לונדון), 27.4.1968.
- 15 פראבדה, 10.2.1969.
- 16 ניו-יורק טיימס, 25.6.1969.
- 17 מידל איסט אקונומיק דייג'סט (לונדון), 24.7.1970, עמ' 870—869.
- 18 ניו מידל איסט (לונדון), ינואר 1971, ע' 34.
- 19 ג'רוסלם פוסט, 14.11.1969.
- 20 אל-נהאר (ביירות), 3.12.1969.
- 21 סאנדיי טלגרף (לונדון), 7.12.1969.
- 22 שב, 10.5.1970.
- 23 שב, 2.8.1970; דיילי מייל (לונדון), 16.7.1970.
- 24 אראב ריפורט אנד רקורד (לונדון), 16—30.9.1970, ע' 528.
- 25 ניו מידל איסט, ינואר 1971, ע' 34.
- 26 אל אהראם (קאהיר), 8.8.1970.
- 27 זמנים חדשים, מס. 1, 1.1.1969, ע' 25.
- 28 אל היאת, 12.8.1969.
- 29 פראבדה, 20.1.1968.
- 30 ראדיו-מוסקבה בערבית, 21.1.1968.
- 31 איווסטיה, 28.2.1968.
- 32 פראבדה, 4.3.1968.
- 33 זמנים חדשים, מס. 23, 12.6.1968, עמ' 18—19.
- 34 פראבדה, 17.7.1968.
- 35 זמנים חדשים, מס. 16, 23.4.1969, ע' 14.
- 36 שב, מס. 23, 11.6.1969, ע' 24.
- 37 שב, מס. 37, 17.9.1969, ע' 34.
- 38 פראבדה, 4.3.1968.
- 39 שב, 3.4.1968.

כה אמר זרתוסטרא

מה שהפריע, ומפריע עד היום לחלק ממורי הפילוסופיה, הוא ש"כה אמר זרתוסטרא" כתוב בסגנון שירי נבואי. יש בו הרבה קביעות אינטואיטיבות, משלים ומיטאפורות ומעטות בו ההוכחות ההגיוניות ודרכי ה"גני" תוח הדיסקורסיביות. בכך חורג הספר, כרוב ספרי ניטשה, מן המסורת הפילוסופית הקלאסית. ואולם הבדל צורני ומיתודי זה אינו משנה מן העובדה שניטשה ביטא בספר רעיונות פילוסופיים חשובים ורבי-השפעה, שגירו והפרו את חשיבתם של הדורות הבאים יותר מהרבה מסות פילוסופיות כתובות בסגנון קלאסי.

מות האלוהים

ניטשה היה אחד משורה של פילוסופים שטענו כי האלוהים מת. בראשית הספר הגדון נפגש זרתוסטרא לשיחה עם קדוש ישיש החי ביערות. בסיכום השיחה אומר זרתוסטרא לעצמו:

"וכי ייתכן כדבר הזה? הקדוש הישיש הזה לא שמע ביערות שמץ דבר על כך כי מת האלוהים?"

קאנט כבר "הרג" את האלוהים כשביטל את אפשרות קיומו מנקודת-המבט של התבונה הטהורה—היא המחשבה האנושית-המדעית. עמנואל קאנט הראה כי ההוכחות ההיסטוריות (מיטאפיזית, קוסמולוגית, אפיסטמו-לוגית ואחרות) על קיום האלוהים לוקות בחסר כי אין להוכיח בהגיון את הפרדיקט של הקיום. רק היתקלות חושית יכולה לספק לקיום הוכחת מציאות מבוססת. אולם קאנט ביסס קיום פוסטולאטיבי של האלוהים בתחום החשיבה המוסרית (המעשית), כלור-מר: כדי שיתכן מוסר (והתבונה העליונה דורשת את קיומו של מוסר) יש צורך באמונה על קיום האלוהים כאחד העגנים של המוסר בחיי האדם.

ניטשה, האמוראליסט, אינו זקוק לאלוהים לפי שאינו זקוק למוסר היהודי-הנוצרי-האפלטוני-הקאנטיאני. לדעתו, הצו העיקרי ואולי היחיד של המוסר החדש הוא: "היה עצמך". המוסר הישן, ובכללו מושג האלוהים, מונעים מן האדם את הבנת עצמיותו,

בקיץ 1881 עברה על פרידריך ניטשה, בן השלושים-ושבע, חוויה רוחנית מיסטית שהשאירה רישומה על כל כתביו לאחר-מכן. חוויה זו תוארה כעבור זמן בספרו "Ecce Homo". בחודש אוגוסט אותה שנה, בשו-טטו בדרך הרים בסילס-מאריה שבשווייץ, נמצא שרוי, על-פי עדותו, "ששת-אלפי רגל מעבר לאדם ולזמן". אוראו אירעה בו חווית התגלות בדומה להתגלות הראשונה של האלהים לנביאים, או התגלות הפילוסופיה לסוקראטס בקרב פוטוידאה. שמונה-עשר חודש לאחר אותה חוויה, בפברואר 1883, החל לכתוב את "כה אמר זרתוסטרא", שהושלם בשלש התפרצויות של השראה בנות כשבועיים כל אחת. שמונה-עשרה חודש הוא זמן ההריון של פילים, ויש לתקופה זו משמעות דתית מיסטית בדת הבודהיסטית. ניטשה התעניין ברעיונות המיסטיים של המזרח הרחוק ובנעוריו גם הושפע מורם מיסטי של הפרוטסטאנטיות שמקורו בפרנץ בימה (Boehme). עובדות ביו-גרפיות אלו יכולות להסביר את יחסו של ניטשה לחוויה בסילס-מאריה בחינת חוויה דתית ואל תוצאתה—"כה אמר זרתוסטרא"— בחינת יצירה יוצאת-דופן ונישאת מעל לפתבים הפילוסופיים המקובלים. מה-גדולה היתה אכזבתו כאשר התקבל "כה אמר זרתוסטרא" בקרירות ובהסתייגות על-ידי הבקורת ומורי הפילוסופיה של זמנו. רק לימים, אחרי מותו, חזרו לעסוק ביצירה זו ומצאו בה כמה רעיונות מרכזיים של ניטשה שהשפיעו על זרמים אחדים בפילוסופיה המודרנית.

* פרידריך ניטשה: כה אמר זרתוסטרא; תרגום: ישראל אלדד; הוצאת שוקן, 1970;

נטוש בין תיאוריות מיכאניסטיות ודינאמיס-טיות. ניטשה מזכיר אנשים מהם הושפע כבוסקוביץ' ורוברט מאייר (בעל השיטה על שימור החומר). דומה כי ניטשה עצמו העדיף את הפתרון הדינאמיסטי, שעל-פיו החזרה הנצחית משמעה חזרה על אותה כמות אנרגיה ברמות שונות של התפתחות. כל דבר, לדעתו, התרחש בעבר אין-סוף פעמים במובן של שדה-אנרגיה כללי החוזר תמיד. הוא קבע:

"האנרגיה של הכלליות עולה לנקודה גבוהה ביותר ושוב נופלת למעגל הנצחי". לדעת הפילוסוף היידגר, בספרו על ניטשה, "תורת החזרה הנצחית היא השיטה הפילוסופית בה ההווה נחשבת באופן העמוק ביותר".

תורת החזרה הנצחית מציגה עולם חסר תכלית וא־מוסרי ביסודו. ההתנגדות לתורה זו נובעת, לדעת ניטשה, ממקורות מוסריים ומאיי-יכלתו הנפשית של האדם לעמוד בפני עולם הנטול משמעות תכליתית. אך אם אמנם אין אלוהים, הרי תורה זו, על הא־מוסרי והמפחיד שבה, היא בעלת-המשמעות היחידה בעולם. דומה הדבר לתורתו של היראקליטוס היווני, שכאלפיים וחמש-מאות שנה קודם-לכן קבע כי חוק השינוי והגיון השינוי (לוגוס) הוא ההגיון היחיד בעולם. ניטשה העריך את היראקליטוס אולי יותר מכל פילוסוף אחר. ידוע לו לניטשה שבתרבות המערבית בתימינו (ובתימינו) אין בני-האדם מסוגלים לעמוד בפני עולם הנטול משמעות מוסרית; לכן (ולא לכן בלבד) הוא מפתח את תורת "האדם העליון".

האדם העליון

תורת האדם העליון היא המפורסמת והידועה ברעיונות ניטשה. מושג זה פותח בעיקר ב"כה אמר זרתוסטרא". אין זה רעיון חדש בהגות האנושית. חידושו של ניטשה נובע מכך שלדעתו יכול אדם חי להגיע למעמד זה. הוא כתב:

"אני רוצה ללמד את בני-האדם את טעם קיומם: והוא—האדם העליון, זה הברק אשר מן העננה האפלה".

שלא לדבר על הגשמתה (מכאן המעבר לתיאוריה הפסיכו-חברתית של פרויד, שהיה מתלמידי ניטשה). המוסר החדש, וכמוהו כן התבונה, מוגבלים לגמרי בעולם המצוי אות, הזרם ומשתנה תדיר. אין להם קשר לכוח או ישות חיצונית כאלוהים. בכך דוחה ניטשה קטיגוריות דתיות ומיטאפיזיות קלאסיות, ומניח יסוד למיטאפיזיקה של האקסיסטנציאליזם, למיטאפיזיקה בעולם הזה בלבד ללא כוחות חיצוניים, סמכויות חיצוניות ומשמעויות חיצוניות. בניגוד למסורת הנוצרית, שהשפיעה על תרבות המערב—השוללת את העולם הזה כתכלית אחרונה ומחייבת את העולם הבא—שולל ניטשה כל תכלית חיצונית ומחייב את העולם הזה בלבד. בנקודה זו תופס הוא מקום בין מניחי-היסוד החשובים ביותר של החילוניות העיונית, השקפת-עולם שעד היום לא התקבלה עדיין בחוגים רחבים בגלל קושי נפשי לדבוק בה.

החזרה הנצחית

אם הרעיון של מות האלוהים הוא, ביסודו, בקורת שלילית על המוסר והמחשבה הישנים, הרי תורת החזרה הנצחית היא הפתרון המיטאפיזי שמציע ניטשה לעולם חסר-אלוהים. לפתרון, האמין ניטשה, יש ביסוס פיזיקלי ממש. תורתו על החזרה הנצחית, שראשיתה ב"כה אמר זרתוסטרא", מכילה את שלש ההנחות הבאות:

א. הזמן הוא נצחי.

ב. חולל מוגבל וסופי.

ג. המספר והכמות של האטומים, הגורמים והרכיבים היסודיים של היקום, הוא סופי. לפיכך מצוי מספר סופי של אפשרויות מציאותיות בעולם; ובזמן הארוך, אולי הארוך מאד, כל אפשרות חוזרת על עצמה פעמים אין-סוף. אפשר לפרש רעיונות אלה בשיטה מיכאניסטית פשוטה של האטומיזם הקלאסי, ואז, בזמן הארוך, יחזרו הדברים בדיוק באותו אופן. לעומת זאת, אפשר לפרשם על-פי תיאוריה דינאמיסטית א־נרגטית המנוסחת במונחי התפתחות, שיכלול ושינויים מתמידים. אז קיימת חזרה, אך ברמה אחרת. בתקופת ניטשה היה ויכוח

שופנהאואר. אך עדימהרה השתחרר ניטשה מהשפעתו של זה וטען כי אצל הפילוסוף הגרמני שקדם לו "הרצון" הוא מלה ריקה בעוד שהוא, ניטשה, מנסה לתת בה תוכן. שופנהאואר דיבר על "הרצון לחיים". זה, לדעת ניטשה, אינו מספיק, כי החיים אינם תכלית עליונה.

בספרו "בדימוי שחר" מתקרב ניטשה למושג "הרצון לאושר". אבל רצון זה לא סיפקו, כי ניטשה עצמו מוכן היה לשאת חיים ללא אושר למען מטרות שהן נעלות יותר, לדעתו. אחר פיתח במאמרו, "כיצד מועילה ומוזיקה ההיסטוריה לחיים", את המושג "רצון לשלמות ולכוללות". ואולם גם מושג זה לא עמד בפני הבקורת הניטשיאנית. ב"כה אמר זרתוסטרא" הגיע ניטשה למושג הרצון הבסיסי שלו: "הרצון לכוח".

ניטשה מאפיין ברצון-לכוח אימפולס אנושי בסיסי. לדעתו, זה הדימון המפעיל של המין האנושי; הוא ההגדרה של העצמינות הפנימית. כל פעולה אנושית מוסכרת במסגרת זו על-פי אימפולס הרצון-לכוח (כמו שאצל פרויד מוסכרות הפעולות על-פי האימפולס המיני ובעיותיו). גם החלשים שואפים לכוח, גם הבינוניים, וגם האנשים העליונים. אולם רצון-הכוח הנעלה ביותר, לדעת ניטשה, הרצון של האדם העליון, הוא רצון לכוח-יצירה. כאן מתקשרות הפילוסופיה, הפסיכותרפיה והאטיקה הניטשיאנית לכדי מערכת ערכים אסתטית ביסודה. דיוניסוס היוצר מתגבר על אפולו החושב. הרצון-לכוח בשיא התגלמותו הוא אורגיה דיוניסית (זרתוסטראית) של היצירה האמנותית העליונה.

א. מ.

יוהאנס קפלר

בספר שפירסם ארתור קסטלר לפני כשבע שנים בשם "מעשה היצירה" מביע הסופר

ניטשה מדבר במפורש על האדם העליון ולא על הגזע העליון, ובזה כוונתו ליצור אנושי שמיצה את גבול ההתפתחות האפשרי. אנשים גדולים בהיסטוריה כנפוליאון, יוליוס קיסר, ביסמרק, גיתה או בטהובן רק התקרבו למיצוי האנושי אך לא היו אנשים עליונים. בספרו המאוחר, "Ecce Homo", הוא טוען שזרתוסטרא היה אדם עליון—אבל זוהי דמות ספרותית בלבד. כדי להכשיר קרקע לצמיחת אדם עליון, או אנשים עליונים, מוכן ניטשה להקריב את החופש של רוב האנושות הבינונית. בכך הוא נוקט עמדה של ראדיקליזם אריסטוקרטי (כאפל-טון לשיטתו). אומר ניטשה:

"איני רוצה שיערבובי ויחלופוני במטיפי שויון אלה כי כך אומרת לי מידת הצדק: 'בני-אדם אינם שווים'. וגם אין זה מן הראוי שיעשו שווים. ואילו דיברתי אחרת, מה היה עליה על אהבתי לאדם העליון?" יש קירבה רעיונית בין ניטשה לעקרונות האבולוציה של דארווין, בן אותה תקופה. במובן מסוים גם משתמש ניטשה בעקרונות הסלקציה הדארוויניסטי, אבל לא במובן של דרווין שדיבר על סלקציה טבעית—שבה, לדעת ניטשה, מתגברים דווקא החלשים (מבחינה תרבותית)—אלא סלקציה תרבותית מכוונת.

המפתח להבנת האדם העליון של זרתוסטרא הוא רעיון ה"Amor Fati" (אהבת וחיוב הגורל העיוור). האדם העליון ספוג אהבת-הגורל וחיוב העולם-הזה. אדם זה אינו שלב בהתפתחות הכרחית, כי אין להתפתחות כיוון הכרחי; ההתפתחות תלויה במשחק-הכוחות של שדה-האנרגיה בו יש לאדם השפעה מסוימת, אם גם לא מכרעת. האדם העליון במובן זה הוא יצור אנושי המסוגל להשפיע ולכוון את הכוחות הפועלים בעולם הזה ולעמוד במעמסת העולם הא-מוסרי, עולם התורה הנצחית, ולאהוב אותו.

הרצון לכוח

רעיון ניטשיאני אחרון בו נדון במסגרת זו הוא המושג הפסיכופילוסופי "הרצון לכוח". את מושג הרצון קבל ניטשה ממורו הראשון,

* ארתור קסטלר: יוהאנס קפלר; תרגום: ד"ר ח. בן-עמרם; ספריית מדע לעם הוצאת דביר ועם עובד, 1970; 295 עמ'.

אף דגם לחיזה כי השתנות הקוסמוגניה והתקדמות המדע לא נעו בקו ישר, מדור לדור ומתגלית לתגלית, אלא בקו־עקלתון. תיזה זו נכונה, כמו־כן, כאשר משקיפים על תולדות התגליות ופירפורי גילוי־ההנחלתן לדורות הבאים במבט של ביוגרף־אמן. המבט השטחי מוחק את הסטיות והמשגים ומותיר בסופו של דבר את הקו הישר, העקיב.

הכוח המניע את קפּלר הסהרורי הם מסיבות־חייו, חלומותיו, דמיונותיו המיסטיים, תאוות הגדלות שלו, תסביכו, שאיפה אין־קץ לגלות את האמת ולמצוא את החוקים האוניברסליים של היקום. כוח זה מוליך אותו למאבק בעצמו ובסביבתו, למאמן אינסופי לחקור ולמצוא. המדע הופך פולחן של אמת ויופי, דת ותחושת־עולם מיסטית. "לגבי רוח חקר־נית, שאין לה כל מושג על התהליכים שבהם מעצבות התורשה והסביבה את אָפיו של האדם, היתה האסטרונוגיה, בצורה זו או אחרת, אמצעי מתבקש־מעצמו למציאת סימו־כיון בין הפרט והוויה כולה, על־ידי ראייתו כבבואה של מערך היקום כולו, על־ידי הנחת קיומו של קשר אהדה דק בין מיקרוקוסמוס ומאקרוקוסמוס... הדטרמיניזם האסטרונוגיה, כפי שנתפס ברוח מדעית מעין זו של קפּלר, היה אבי הדטרמיניזם הביולוגי והפסיכולוגי. "חייו המדעיים של קפּלר הם שורה של הנחות מוטעות, של שגעון שאינו מצליח לטרוף את הגאונות אלא מדרבן אותה הלאה, עד לנקודה בה, לאחר פירוד של אלפיים שנה, אוחדו מחדש התכונה והפי־זיקה. האיחוד שנעשה בתוך נפשו של קפּלר עצמו הפך להיות איחוד תמונת היקום כולה. לא ייפלא כי קפּלר עצמו כתב (דברים שנתנו את ההשראה לקסטלר) כי "דרכי אנשים לגילוי סודות השמים נראות לי נפלאות כמעט כמו סודות אלה עצמם".

ואילו בביוגרפיה של קסטלר נפגש ביוגרף־אמן עם ידען בתחומי־המדע השונים והתו־צאה היא ספר־מדע מרתק, שהוא גם פרשת־קורותיה של נפש גאונית ושל תקופה שלמה.

ואי־שההגות המערבי הנודע רעיון־יסוד מב־ריק וכוללני, רעיון ה"סהרוריות"—ההליכה לקראת הגילוי והתגלית בדרכים פתלתלות; לליכה שבסופה מגיע הסהרורי אל האמת בלי לדעת שנגע בה. יש בתיאוריה זו כדי לתאר נפתולי־נפש־וחיים של גאוני היצירה במאבק עם סביבתם וא־פיים שלהם. כוחה יפה, כמדומה, לגבי כל אלה: הפילוסוף, האסטרונום, הסופר, ליצן־החצר, הפיזיקאי. הדרך הסהרורית מוליכה אל ההשראה לאותו רגע קצר ובן־חלוף שהוא משאת־נפש של שנות־חיים תמימות. זהו הרגע בו הדעת הנצברת נפגשת פגישה הרת־גורל עם הכש־ויון הגאוני. תוצאות רגע זה הן מעשה־יצירה מרעיש־עולם, שלאחריו התודעה האנושית טונה לבלי הכר. כך נפגשו למדנותו המת־מיטת והאסטרונומית של קפּלר, יחד עם תחושת־העולם המיסטית המפעמת בתוכו, עם אותה מתת־אלוה, והביאו לגילוי של שלושת חוקי־קפּלר המתחסיים למסוליהם של גרמי־שמיים, האוצרים בחובם את חוק־הגראוויטציה של ניוטון. אבל לקפּלר לא היה "תפוח" משלו, והוא לא הבין את משמעות תגליתו.

קורות חייו של יוהאנס קפּלר משמעות לארתור קסטלר דגם מובהק לסהרוריות התנועה של הגאון. הביוגרפיה של קפּלר היא חלק מספר גדול יותר, "הסהרורים", העוסק לא רק בקפּלר אלא גם בקופרניקוס, גאליליאו וניוטון, והיא פורסמה במסגרת "סדרת עיון למדעי־הטבע", המופיעה בארה"ב כגישה חדשה לבעיות הלימוד וההוראה של מקצוע הפיזיקה. וניתנת האמת להיאמר: גם מי שאינו קרוב לתחום זה ומסתפק בתצפית על תוצאותיו (כגון הטיסה אל הירח) ימצא בביוגרפיה של קפּלר פתח־גישה נוח ומרתק אל עולם הפיזיקה המודרנית. אך גם ללא תכלית מבוקשת זו, הספר הוא ביוגרפיה מצוינת של אחד הגאונים המופלאים מתקופת ראשיתו של המדע החדש—התקופה בה מדע מודרני ומיסטיקה דתית צעדו שלובים בטרם ייפרדו. חיי יוהאנס קפּלר משמשים לו לקסטלר לא רק דגם לרעיון־היסוד שלו אלא

יהדות ונצרות ב'רייך השני'

יחסה של העילית השמרנית והליברלית בגרמניה הווילהלמית ליהדות משמש במחקרו של ד"ר אוריאל טל ציר מרכזי להתחקות באמצעותו אחר שרשיה הפילוסופיים וההיסטוריים של הטוטאליטריות הגרמנית, בדרך שתחילתה לאומיות ולאומנות וסופה גזענות. בפרק-השנים שבין מלחמת פרוסיה-צרפת לבין מלחמת-העולם השנייה היתה התופעה ההיסטורית המרכזית באירופה הופעתה ה"תקיפה של גרמניה מאוחדת, תובענית ולוחמנית. בגרמניה זו עצמה היתה התופעה המרכזית חולשתם ונביבותם של הליברלים אנשי הבורגנות והאינטליגנציה והתבטלותם בפני השמרנות וכוח הנשק הפרוסי-נשק יונקרי וכסף בנקאי גרמני שהביאו לאיחודה הנכסף של האומה הגרמנית.

המיתודה בספרו של טל מרשימה. הוא אינו מסתפק בניתוח-לעומק של התפיסות השמניות והליברליות ואופי ההתבטאויות שלהן אלא חותר לרדת אל "רוח התקופה", כפי שבאה לידי ביטוי בכתובים וכתבי-עת, בעדויות וארכיונים משפחתיים, ועוד. איסוף זה של עדויות רבה חשיבותו להוכחת הטענה שהטוטאליטריות נספגה בדעת-הקהל בגרמניה אט-אט ובהתמדה עד שהפכה לה טבע שני.

באמצע המאה הי"ט נקלעה הליברליות הגרמנית לצומת-דרכים טראגי לגביה—ולא לגביה בלבד. היא חפצה בגרמניה מאוחדת, אבל חלשה היתה מפדי לאחדה בעצמה; מצד שני, מפוח טבעה דגלה במדינה של שוויון וחירות, פלוראליסטית וסובלנית. היה זה, אפוא, עימות בין הפמיהה לאחדות והומוגניות לבין האמונה בתבונתיות ובריבוי. מן העבר השני עמדה יהדות שקיוותה לקיום-צוות בחברה הליברלית הגרמנית: לשמור על ייחוד יהודי, דתי או גזעי, ובתוך כך להיחשב חלק מן האומה הגרמנית. כל זאת

* אוריאל טל: יהדות ונצרות ב'רייך השני' (1914—1870)—תהליכים היסטוריים בדרך לטוטאליטריות; הוצאת מאגנס, ירושלים, 1970; עמ' 315.

שעה שבגרמניה התחוללה מלחמת-תרבות (בחלקה מבוזמת, אמנם), שהסעירה את חי המדינה.

ד"ר טל סוקר ומנתח את חילוקי-הדעות בקרב החוגים והפובליציסטים היהודיים בשאלת אפשרותו של אותו קיום-צוות נכסף, ואת יחסם של הוגי-הדעות הליברליים לאפשרות של קיום-צוות זה. זהו עימות טראגי שרבות המסקנות שנתבקשו ממנו, ודומה שאין צורך לומר שהוא גם בעל משמעות אקטואלית מרובה. וכאן אולי גם המקום להזכיר את מאמרו הידוע של קארל מארקס, "על שאלת היהודים", המצביע בחריפות על הסתירה לתוכה נקלעו הן היהודים והן הגרמנים הליברליים בשאלה זו.

הליברלים הגרמני הרופס, העקר, סופו שנת-מוסס מול ההתעוררות הלאומית ומה שעלה בעקבותיה, ויחד עמה נספג בדעת-הקהל הגרמני הרעיון כי חובה על היהודים לבטל את ייחודם הדתי והלאומי אם אמנם יש את נפשם להיטפח אל האומה הגרמנית. עמדתם של החוגים השמרניים היתה כאן מתלבטת פחות, לפי שהיתה המשך לתפיסה הנוצרית הקלאסית לפיה היהדות היא התכחשות לתורת הישועה הנוצרית ולכן יש להעבירה מן העולם; וזאת גם כדי לאפשר את איחודה של האומה הגרמנית לחטיבה הומוגנית וסגורה, ללא קבוצת-מיעוטים נבדלת, בעלת ייחוד עצמאי, ומה-עוד שהיא סמל לכפירה-בעיקר ולחולשה פנימית.

בדרך זו היינו הליברלים והשמרנים גרמניים את גרמניה לקראת האנטישמיות הלאומנית והגזענית, ששמה לה למטרה להיפטר אחת-ועד מן היהדות הכופרת, ה"אחרת". כשלונו של הליברלים והשמרנים בתקופת "הרייך השני", יחד עם תוצאות המפלה במלחמת-העולם הראשונה, היו אבוי תיו ומחולליו של הגל הגזעני, האנטי-ציוני-גליסטי, שביקש לעקור את היהדות משרש לא רק משום שעמדה בקונפליקט עם הנצרות אלא בעיקר משום שהביאה לעולם את הנצרות.

מתוך קוסמופוליטיות אנזין יש המטיחים לפעמים כי ישראל היא פרובינציה אינ-

ועם זאת שומר על ניגון משלו, אנושי ונוגע־ללב.

במנגינת־היחיד שמור קסם כתיבתו של פאוסטובסקי. הסופר, הרואה לנגד עיניו את האדם, אינו הולך שולל אחר הרבים. היטב הוא יודע אמנם כי ההיסטוריה של רוסיה, ואולי לא רק של רוסיה, נעשית בידי ההמון, ולתיאוריו מתלווה אפילו ההכרה כי המון־העם אינו ענין של כמות בלבד אלא גם של איכות. אבל אין לבו של המספר, שהוא לב־משורר הומה ורגש, אינו נמשך אחר "קול־ענות־הגבורה" הלזה. הוא מחפש את החייל היחיד, את הפועל הבודד, מאזין לקולם, עוקב אחר תגובתם—והולך שבי אחריהם.

היחידים האלה הם בשביל פאוסטובסקי רוסיה האמיתית. גלים באים וגלים יוצאים, אך אמא־רוסיה לעולם קיימת. רוסיה האנו־שית, ההיסטורית והגיאוגרפית, היא הממשות של היחידה. על גבה חרשו חורשים, את בשרה לא פעם דשו במסרקות־ברזל—אך אמת מציאותה וממשותה מתגברת על כל הפנעים. אמונת־אמן זו היא יסוד השקפת־עולמו של פאוסטובסקי, וממנה נחמתו כי האדם הרוסי יעלה ויצוף על כל הגלים ולא יאבד בועזו־עים החברתיים הגדולים שנגזרו עליו.

פאוסטובסקי אוהב את ארצו ואת נופה, את כל החי והצומח שבה. מראות הטבע מעמי־קים חזרר ותודעתו וקושרים אותה באלפי קשרים, גלויים וסמויים, למכורתו. כל כתיבתו רתוקה לאדמתה ולשמשו של מולדתו. ואפילו הערפל, זה של אודיסה, המכסה את עין הארץ ואת עין הים, יקר לו ואומר לו כה הרבה: "מצעד לערפל היה דכי הגלים הומה ומתנפץ לאטו אל חלוקי האבנים... והפעמונים יצילו קצובות. טיפות זעירות, לבנבנות, ניצנצו על ענפי השיטה ועל גבי עשב־הים שיבש זה־מכבר. מאז נקשר הער־פל בתודעתי עם הבדידות ועם חיי־שלוה מופנמים ומרוכזים... היו לו לערפל קולות משלו. אלה היו בוקעים בהימוג הערפילים... אהבתי את ריחו של הערפל—ניחוח קל של עשן־פחמים וקיסור. היה זה ריחם של המעג־נים, של תחנות־הרפבת, של הסיפונים—של

טלקטואלית, שאינה תורמת דברים של ערך לאוצר היידע והתבונה האוניברסלי—לפחות, בתחומי הרוח והחברה. ספרו של א. טל הוא לא רק ניתוח מאלף ומצויין־במעלות־הרבה של הזרמים הפילוסופיים וההיסטוריים בגר־מניה הווילהלמית, ואין הוא רק ספר חיוני לתולדות היהודים והיהדות. הוא גם מחקר רב־ערך־ומשקל ומרובה לתולדות הטוטאלי־טריות האירופית ותולדותיה של עילית ליברלית ושמרנית הניצבת מול שאלות ממשיות חמורות, נכנעת, מתמסמת ואובדת בזרם העכור והפרוע של ההמון המונהג. דומה כי הסקירות החטופות שעסקו בספר זה בעתונות היומית חטאו מאד גם לערכו הסגולי גם לחשיבותו. השורות הקצרות האלו אף הן אינן אלא בבחינת המלצה.

י. ש.

ה מע ר ב ו ל ת

"המערבולת" הוא הספר השלישי של זכרונות הסופר הרוסי הנודע קונסטנטין פאוסטובסקי, בהמשך לספריו הקודמים "השנים הרחוקות" ו"נעורים חסרי־מנוח". המחבר מעלה את חוויותיו מימי המהפכה ומלחמת־האזרחים בשנים הגורליות 1917/18 בדרך הכתיבה המקורית והמיוחדת שלו. יודע הוא את סוד השיחזור המקורי המרענן, ובנוסף מיוחד הוא מתאר את מאורעות חייו בדרך כפולה: מצד אחד כביכול, עומדים הם וקיימים בזכות עצמם וניזונים מן ההכרה המודעת של הכותב, ומצד שני כמו צמודים הם להתרחשויות הגדולות והסוערות, שמילאו את חללה של רוסיה בשנות העשרים והשלו־שים לחיי המחבר. פאוסטובסקי מתאר בגונים נוגים את חבלי האבדון של יסודות החברה הרוסית הישנה, ובסגנון שמח יותר—אך מאופק למדי—את עליית השחר של שלטון הפועלים והאיכרים. הוא מצטרף למקהלה

* קונסטנטין פאוסטובסקי: המערבולת; תר־גום (לרבות קטעי השירים); נילי מירסקי; עם עובד/ספריה לעם, 1970; 214 עמ'.

היתה זו צעקתה של עיר שלמה, שמנעה את הפוגרום; אך היתה זו גם "חוויה מזועזעת... מן התודעה נמחתה לפתע האמונה השגורה, אולי התמימה, האמונה באיזו מידה של אנושיות המחייבת כל אדם באשר הוא אדם, היתה זו צעקה אל שרידי המצפון האנושי".
נילי מירסקי הצליחה, בדרך-כלל, בתרגומה, השומר במידה רבה על רוחו של המקור.

וידויו של חוליגן

יסנין היה "בן-כפר שראה את המלך" ונשאר צמוד למורשת הכפרית ולאווירתה הדתית-הפראבוסלאבית. המהפכה הקומוניסטית באה לעולם, לדעתו, כדי להביא גאולה לכפר ולאיפר הרוסי. ולאחר שנוכח יסנין בטעותו, לא מצא את מקומו תחת שמשו האדומה של אוקטובר. גם הכפר גופו שינה פניו ולא שמר על צורתו, כפי שזכר אותה המשורר מימי ילדותו. יסנין התאכזב, שקע בחיי הוללות ושיכרות, וסופו שאיבד עצמו לדעת בהיותו בן שלושים.

יסנין, שהיה מראשי הקבוצה האימאז'יסטית בין משוררי רוסיה, דגל בחירותו הגמורה של המשורר. בקובץ שלפנינו רופזו שירים רבים משנים מאוחרות, והנימה העיקרית והמשותפת בכלם היא תחושת העייפות והאכזבה שפירסמו במשורר. שני השירים, הראשון והאחרון, מוסרים את האווירה הכללית, המתקרבת לתחושת "הבל-הבלים" ולהכרה באי-מניעתה של השקיעה המתקרבת. השיר הראשון אומר: "ערב של פחלת, ירח וטוהר, / נער הייתי, עליו, יפה-תואר, / לא עוד אמצא לי זמן שהוקצב לי.. / ואץ לי ונס לי, לא עוד יושב לי. / צינה בלבי ודהו העיניים, / אושר של פחלת, ירח של ליל". בשיר הזה, שנכתב בשנה האחרונה לחייו של יסנין, עדיין יש נקודות אורה של "אושר של כחלת" ו"ירח של ליל". אך

כל הפרוך בנדודים, בחילופי מרחביים ויבשה, בצעידה ממושכת, טבולה באורם החכלילי של איים רחוקים, ורודי-אופק... במגלוריים הצפים של הלאמאנש על אורזי תיהם חסרי-המנוח, במגעה הלח של הרוח, במהלכה הקצוב של הרפכת דרך יערות רוסיה המתנמנמים, בכל הכובש לעד את לבו של האדם.

פאוסטובסקי נמשך אפוא אחר הדברים הכובשים לעד את לבו של האדם. לכן ביקש לנדוד כל חייו כדי לחדש את מקורות עולמו הפנימי, וזאת—מתוך אמונה "להעניק את מלוא האדמה על כל קסמיה המפתים כשי-אהבה... אשר יהפוך את ימי ושנותי לזרם אדיר של חדות וכאב, לאושר עד דמעות אל מות יפיו של העולם—העולם כפי שעליו להיות תמיד וכפי שהינו במציאות לעתים רחוקות כל-כך..." חלומותיו של הסופר קור-איים לו להתמסר, ביעודו כסופר, בלא לצפות לתודה—"אולי רק לאיזו תמורה של כלום, לגרגר-חול שצנח במקרה על סף היד החמה, החביבה—לא יותר..."

אין פלא שלבו הרגיש של פאוסטובסקי, שפולו קודש רוסיה ולאנשיה, מרגיש גם בצערם ובעלבונם של היהודים, בפרק מיוחד, "זעקה באישון לילה", הוא מספר על "זעקת-אימים רבת-קולות" אשר פלחה את חלל אווירה של קיוב בימי שלטונו של דניקין. זעקת אשה היתה זו, "זעקת יאוש ואבדן, שפלחה את דממתו המאיימת של היללה. לא היה בידה אמצעי אחר להגן בו על ילדיה לבד מאותה צריחה של אימה וחוסר אונים, שנישאה בלי הרף בחלל האויר בלי להשתתק אף לרגע". והמחבר מתאר והולך איך נענה הבית כולו לצריחה הבודדת וכל שאר הבתים באותו רחוב ובסמטות הסמוכות הצטרפו אף הם ופרצו בזעקת-אימים, שגברה והלכה ובקעה מתוך בתים אפלים ורחובות שוממים, "ורק פנסים בודדים, עומים, האירו, כב-יכול, את הדרך לפני קול הוועה, כשהם קורצים ומרעידים קמעה..." (וראוי להשוות לענין זה את שירו הנשכח של מאיאקובסקי, "היהודי", שזה-מקרוב חזר א. שלונסקי ופירסמו, בתרגומו העברי שלו).

* סרגי יסנין: וידויו של חוליגן (שירים ופואמות); תרגום: יעקב בסר; הוצאת עקד, 1970; 63 עמ'.

מול מראה מנופצת. אך המוח מושל בתוך המרחבים בשלג, בתוך תכריכי העצים הבר-כים, ויסנין שואל, "מי מוטל כמת שם? האין זה אנוכי?..."

מן העימות עם המוות באה הבריחה אל השמחה, משום ש"לגסירות מותר לשמות". הרבה גסות-רוח השקיע יסנין בשריו, ולא עוד אלא שעשאו כמין דגל, סיסמה של "ציפצוף" על כל העולם. ואף-על-פי שבא מן המוטיקים והשכלתו דלה היתה, יודע הוא בלבבו כי כל היריקה על השמים יודע הארץ היא רק העמדת-פנים. בנפשו נשאר יסנין נער עזוב הזקוק לאהבה, ואין הוכחה טובה לכך יותר משקיעתו העמוקה בחיים הבהמיים ונישואיו האומללים עם איזאורה דונקאן. היו אלה מעשי בריחה מעצמו ואל עצמו.

טוב לחזור אל יסנין ולעיין בשריו, שקנו להם זכות-אורח בשירה הסובייטית מימי-בראשית של המהפכה. בחבורת המשוררים הגדולים, שקמו לה לאומה זו בימים הגור-ליים ביותר בקורותיה, נשמר מקומו של יסנין כאחד הנשרים הגדולים.

י. פ.

עושה הנפלאות מלובלין

כשרונו הספרותי המעולה של יצחק שבסיס בא לידי ביטוי בחלקו הראשון—הארון—של המעשה בעושה הנפלאות היהודי מלובלין, יאשה מאזור. כאן, במקום פילפולים קבליים, מועלים מתוך ריקמת החיים היהודיים במזרח-אירופה של שלהי המאה שעברה השוליים הלא-ידועים, יוצאי-הדופן, ובשבסיס מעלה אותם בכתיבה חושנית, צבעונית, גדושת ארוטיקה ומעשי-קסמים. "בשרגוז" זו, שהוא מפליג בה בתאנה ובתמדה של ממש, עשתה אותו כמין בן-חורג בחבורת הסופרים היהודיים בני-זמננו הכותבים אידיש, ולפיכך, מן-הסתם, הוא מקובל ביותר על קוראים

השיר האחרון, שחתם את כל שירתו של יסנין, לפני התאבדותו, והמכוון לחברו היחיד, מסתיים בשורות הנוגות: "איו זה חדש למות בחיים כאלה, / אך גם לחיות בזה אין כל חדש"...

יסוד הנוף הרוסי, החזק כל-כך בשריו של יסנין, הסגידה לפפר, וה"חוליגניום" של המשורר, מצליחים לפעמים להסתיר את התולעת המכרסמת בלב; אלא שזו קיימת ומוחשית, והיא מזינה את עצבו ויגונו של המשורר, הנמשך כל-כך לחיים. בשיר "מכתב לאם", שכולו רוד, אהבה ועדנה, הוא מכריז כי אינו שתיין נרצע לכוס, "מר-נפש שבלי לראות פניך סתם ימות". המשורר מעדיף למות כליל "ולא להיותר פשוט ומקורע-עור". הפריחה והכמישה, החיים והמוות מעורבים ביחד. הקיץ הבשל מזכיר את העלים הגועים, את התפרחת המתנדפת ונושרת, ואת הפיכת הבריאה לעפר ואפר. יסנין מודה שלולא היה משורר הרי היה נוכח וגנב—"ועכשיו כל הנפש בדם".

יודע יסנין כי בדמו מתנגנות מנגינותיה של רוסייה, מלאות גאון ושבר, החוליגניום שלה ושל—אחד הוא. אביו ואמו מוכנים לירוק על כל שריו, אך עם זאת הוא יקר להם כמו פיסת אדמה, או בדומה לגשם אשר ריכך אדמת-חריש. ואילו הוא, הפרחח ונער-הרחוב, מוכן להלך אחר כל עגלה המלאה זבל, כי בעמקי נשמתו חבויה אהבת-המולדת והווידי הגדול ביותר ב"יודיו של חוליגן" הן השורות: "אני אוהב את המולדת! אני מאד אוהב את המולדת!" לכאורה זו הכרזה באנאלית וריקה, אבל מתחת קולמוסו של יסנין עולות המלים השאבלוניות בסערה של עליית-נשמה, מפרפרת בין תקוה ליאוש.

רוסייה של יסנין היא ארצם של הסובייטים. המהפכה פשטה בארץ והיא מטלטלת את המשורר, אלא שלבו לא הלך אחר המרד הגדול. במשעול הצר של שירתו מנסה המשורר לקרוא דורות מראש, וכשהוא מהר-הר בעתיד הייאוש תוקפו. "האדם השחור" מתקרב אל החוליגן ומרעיף את דבריו במוחו השטוף אלכוהל. דו-השיח נמשך כל הלילה, ועם עלות השחר נמצא המשורר עומד לבדו

* יצחק שבסיס: עושה הנפלאות מלובלין; תרגום: ברוך קרוא; ספרית פועלים, 1970; 198 עמ'.

הנפילה הבהירה ליאשה כי "חסר היה חוט" שרעה שיפול ממש לתוך שאול-תחתיות. אבל הכוחות המרחמים על האדם סיבבו את הדברים כך שהוא עומד על שפת עטוף בטלית ובתפילין, סידור-תפילה בידו, בין קהל יהודים כשרים". הספקן ואיש-העולם-הזה הופך מאמין בשכר ועונש, בהתערבותו של האלוהים בכל הנעשה על-ידי אדמות ובביאת המשיח, שכל אדם צריך להשתדל למענה. התפיסה הדתית האיראציונליסטית של בשר-ביס היא שהקנתה לו פופולאריות בארה"ב (שבה יש כיום נטייה חזקה לאיראציונאליזם מסוג זה) בד-בבד עם העולם המאוכלס פרוצות, גנבים, סרסורים, שודדים ואנשי-אלוהים תמהוניים כמין בימה צבעונית מאד וגדושת "בשר". כוח-המספר של בשרים בא לידי ביטוי בדרך בה הוא רוקם תמונה זו של עולמות תחתונים ועליונים. הוא נראה לי רופס בפנתו אל הפילפול הקבלי. הסיום, המתאר את יאשה מאזור הכלוא בתאו, הוא נפילה גדולה ברמה.

י. ש.

האפיקורוס

שתי תכונות שייחדו את סיפורי תלפז הרא"שונים ומצינונות גם את סיפורי "האפיקורוס" הן ההומור החינני והאווירה. צפת בחמסינים כבדים של קיץ, צפת שפורי-עים רומסים את חוצותיה, היא כאן הרקע לסיפוריו. צפת בחורף היא צפת האמיתית: "תם הגשף, הלילת-הקיץ באה לקצה. בן-לילה מואט הקצב, נמלג חיוך כובז. נושרת מסכה. פנים אחרות לצפת". צפת לא השתנתה. זאת קובע נחמיה ברון לפי הנקיקים הקטנים של מי-הגשמים. "לאחר כל השנים הללו, עוד זורמים המים באותם נקיקים שבהם זרמו כשהייתי ילד".

ההומור של תלפז מצטיין בראייה מתוך אהדה. ככותו של כושר זה מסוגלים הגיבורים לקבל את החיים האנושיים על כל ליקוייהם

ומבקרים בארה"ב. אין בו אותה אינטלקטואליות מתוסבכת ומיוסרת של חבריו, הסופרים היהודים יושבי אמריקה. יש מאשי"מים אותו שהוא רואה את גיבורי ספרו בעיניים "נוצריות", כדי להיות אופנתי ומקובל על קוראים לא-יהודים. זוהי, כמדור מה, טענת-סרק. ההפריה ההדדית בין נצרות ויהדות, במיוחד בשוליים התברתיים והרוחניים, ובמיוחד באותו תחום של תפיסת-עולם מיסטית, היא מן הידועות, חרף ההבדלים בעלי-המשמעות שביניהם. ובשבים אינו מעורר לחיים, ב"עושה-הנפלאות מלובלין" את החיים היהודיים שהיו טיפוסיים למזרח-אירופה, אלא את אלה המשניים, הצדדיים, שוכני-השוליים. אין פלא אפוא שיאשה מאזור הוא קוסם ולולין, המהלך על החבל הדק המתוח בין יהדות ונצרות, בין החיים היהודיים המסורתיים לבין הוויה נוצרית מבזה ועוינת, בין אמונה וספקנות. הקצוות נפגשים, אף אם הפגשתם מצריכה להטוטים.

כשלונו של בשרים בא לידי ביטוי בולט בחלק השני, הקצר והפוסר. עושה-הנפלאות הופך בו מפורץ-מנעולים רבי-אמן למחפש מפתחות לגאולה, ההלולין המקפץ בין מיטות אהובותיו היהודיות והנוצריות הופך גזיר קדוש המסתגר בתא ופורש מן החיים החמריים. שוב, פירכה היא להאשים כאן את בשרים ב"נוצריות" כשגם היום, בצפת או בירושלים, חיים גזירים יהודים בנוסח דומה. אך בשרים כושל בתיאור התהליך של התמורה וההמרה, באותן עשרים-וארבע שעות של הליכה על חבל דק בין גאולה ופצע. העתידות כמעט לדרדרו לתהום, כשהוא נפצע, נמלט וניצל—עשרים-וארבע שעות המסכמות את קיומו עד הנה. "הוא ראה את אצבע אלוהים. הוא הגיע לסוף דרכו". הלהטוטן נכשל אותו לילה בכל מעשיו, והוא מעמיד בסכנה את ה"הצגה". הוא נפרד מן האלמנה ה"גויה", את אהובתו האחרת, חברת-לילה-הטוטים, הוא חוזר ומוצא תלויה בצווארה, ואת זפטל, עוד אהובה, במיטה אחת עם רועה-יונות. הוא נשטם מן החבל המתוח ונופל אל הקרקע המוצקה של האמונה. הנואף הלהטוטן הופך מקובל-צדיק.

* גדעון תלפז: האפיקורוס (סיפורים); הוצאת עקד, 1970; 164 עמ'.

ניים. בדמותו מתאחדים שני צדי המטבע של צפת: הוא העבר וההווה שלה, שעם כל ההבדל שביניהם אין הם שונים הרבה זה מזה.

הסיפורים כתובים בשפה שוטפת, קלילה ועניינית. אין כאן רמה אמנותית מיוחדת, אך כסיפורי הווי ופולקלור אלה סיפורים נאים ומהנים, שדמויותיהם של תלפז נעות, חיות ומדברות בשטף ובטבעיות.

פ. ב. ד.

רחוק מהיום וקרוב

בספר תשעה סיפורים. ששה מהם עניינים בזמן ה"רחוק מהיום", והשאר—בימים הקרובים יותר. החלוקה אינה מתבטאת רק בתקופת העלילה אלא גם בטבע הסיפורים. הראשונים הם הארוכים והמורכבים יותר, האחרונים קצרים ופשוטים, קרובים מאד לשירטוט חיצוני ולרשימה. יש ענין בסיפור ריו של ליפשיץ קודם-כל משום נושאים—היחסים בין יהודים לבני עדות אחרות בארץ-ישראל המנדטורית, ובמיוחד בין ערבים ויהודים. נושאים בולטים אחרים הם הפער בין אבות לבנים בארץ, וקשיי ההסתגלות של הבאים לארץ זה-מקרוב. "אך יהודית לא שמעה, לא נתנה דעתה על שבתאי. עיניה באמה המתה, ידה ביד אביה, אך לבה הרחק מכאן" ("איש וביתו", ע' 19).

העיצוב המורכב ביותר נמצא בטוב שבסיפורי הקובץ, "המשוררת וידידתה", המרמז כפי הנראה לחייה של המשוררת אלזה לסקר-שילר. המשוררת היא פליטה מגרמניה, שאינה יכולה להסתגל לטיב החיים בארץ החדשה, מצד אחד, ולידידתה המסמלת בשבילה את ארץ-המולדת הרחוקה, מצד שני. אי-היכולת להסתגל לתביעות התקופות של החיים החדשים ואי-היכולת לשוב ולחיות בעבר—מתח חריף זה בין "רחוק מהיום—וקרוב" מגיע אל תודעת המשוררת שעה שהיא מסבירה לקהל את פשרן של תמונות

וחולשותיהם. תיאורי הווי ופולקלור מוגשים בסגנון קליל ובהומור שבכוחו להמתיק מצבים קודרים ורציניים, כמו, למשל, בתי-אור סבתא הצדקת הקרובה כליכך למותה. התיאור נקי מציניות ומרירות. המיתה נעשית כביכול מסע לפונדק-חיים אחר, לעולם שכולו טוב, אולי טהור ושלם יותר מעולמנו: "ימים ולילות התפללה סבתא ימימה לאחריתי של הצורר היטלר; משלא נענתה, קצה נפשה בכל עסקי העולם הזה וגמרה אומר בלבה למשוך ידיה ממנו מכל-יכול. נמלכה בדעתה איזהו היום המתאים ובחרה בערב ראש-השנה, יום הארציט של בתה מיכל, שפזורי המשפחה נאספים בו לרדת לקבר מיכל: לכשתמות אף היא ביום זה, תחסוך להם הליכה נוספת לבית-העלמין... הואיל והיט' ימח-שמו ממאן למות, אלכה תחתיו ואקחהו אתי".

במומנטים דראמטיים וקודרים אין תלפז מוותר על קריצת-עיני וחיוך: "הזקנה זלדה חירחרה חירחורי זעם על ערש-דווי, וקולה לא כקול תוחית" (61). אך כשאין המספר שומר על חוש-המידה וגודש את ההומור, מחטיא הוא את המטרה וההומור הופך בדיחה תפלה: "שישות צפת נתברכו באריכות-ימים, אך סבתא ימימה האריכה ימים מכולן... סבתא ימימה עצמה נטרדה מכך פחות מכל, אף שפעם-בפעם נצבט לבה שמא לא תפול בחלקה מצוות תחית-המתים".

גם בשעתם הקשה של הצפתים לא נעלמה מן הדברים רוח של משובה וחו. דמותו של נחמיה ברון דיה להפיג קדרות ומיתח. נוכות השתלבותו בסיפור ("חמסינים") אין הקורא שוקע כליל באווירה הכבדה. נחמיה ברון הוא דמות עיקרית החוזרת הרבה בסיפורים אלה. "תפארת צפת ומשושה, ברנש הפכפך וגחמני הדהים, נדיב-לב וכילי, רחב-לב וקטנוני, תמים וציניקאי, רגשן ואיש-עסקים, אוהב-בוהימה ובעל-בעמיו, נער-שעשועים מקסים וקל-ידעת, איש-חברה-ובילויים בש-עת-ליל מאוחרת, ולעת בוקר—מלונאי קשיש, נשוא-פנים, כרסתן, דאוג-עיניים, יבש, נוקשה, קר", וכו'. אינו חיוניות יצוקה בדמותו של המלונאי, בחילופי-מזגו הקיצור-

* אריה ליפשיץ: רחוק מהיום וקרוב; הוצאת מסדה, 1970; עמ' 155.

ואלוהיו וחתונת העם וארצו. אין המדובר במדבר סתם אלא במדבר המסוים. ובאסופת שירי החמישית בת "ב השערים" ("מחזות... חופות בחופות", בלשון המחבר, ע' 248) מבקש אבא קובנר להביאנו בסוד המרחבים אשר בהם מתרחשות חופות מן המין האמור "חופה במדבר" אינו שם לאסופה בלבד אלא אף שם לשערה העשירי והמרכזי, שבו אתה מוצא: "אָריק את נעורי אל שערי עזה / אהובתי! ארדפך. ארדפך / כי עזה ממוות אתה. הגידו בגת / הגידו! אל מקלטך הרס חתן / אלים כפלג היר. / ואב לא יסוכך. / אח לא יגונן. / כי בא לבעלך הוא בא / לא ימלטוך קרנות / מזבח ואלוה! כולם / או יעמדו מנגד / ביום שובך לשרות / עם אוהבך" ("כמו אל גדותי הנהר", ע' 211).

אמנם יבואו מלעיים לומר: מה לעזה ולנהר והיכן, היכן אפילו הנהר השירי הסמלי (או הממשי) של אהבה וגדותיה בעזה—או, לכל המועט, בגבולות 13 שורות השיר הזה; ומה לאהבה ולמעשה־אונס של בעילה בעל־כרחה? אהב המלעיים, ככל שילעיו או ינסו כן, לא יגרעו מאומה מן העובדה כי שיר זה הוא המוטב בשירי "חופה במדבר", הקובץ והשער גם יחד. אל המבנה ההגיוני הבהיר שמאפיין את שיריו של קובנר, ואל ליטוש פני־השיר החיצוניים שמתלווה לכך, נוספה כאן מידת הריגוש הנפשי או ההיפע־מות הנפשית שהגדרה אין לה אבל מימוש שירי יש לה. ומיד לאחר "כמו אל גדותי הנהר" מופיע "לרדוף" (ע' 213): "עם גדול ועוזו / קרוצים מאותיות־עופרת וטבק־הרחה / כאיש אחד / יושבים באופפים בחגור מלא / בשדרת מסעי רעי / ממתנינם לפקודת תזווה. // צילצול שני. איש־הביניים, צא! / עד לא הכל הותר / אל בין המחנות ניצב גער ש"ץ. / החרב בנדנה. / יפות עיניך כעיניו. על לבבך / לבו באָפּר מתדפק /

—מדבר! // נפש תחת נפש הנהר". כאן אמנם נשמרה מידת הריגוש הנפשי, אך האיזון בינה ובין המבנה הראציונלי הופר לטובת זה האחרון. לא "כאיש אחד" היו "יושבים" באוכפים בחגור מלא". ההגיין

בתערוכה. "מרת גראו העבירה בתנועת ידה הנמישה קווים מקבילים אל אלה שבציור והוסיפה: 'כך הם חיינו; פעם אנו למעלה ופעם צונח ראשנו ויורד למצולות — —' התאמר עוד משהו? לא. נשתתקה. כבר היתה שעת צהריים. האולם התרוקן, פתאום שמעה קול צלצול מתכת; במרחק־מה עמד שומר בית־הנכות ובידו המפתחות. הפנתה ראשה וראתה: יחידה היא" (ע' 139). כאן מצליח ליפשיץ לעצב עומק פסיכולוגי מהימן. לעומת זאת, רוב סיפוריו האחרים קרובים לסיפורי הווי וגוף. כך, למשל, הסיפור "איש וביתו", בו מנסה המספר לתאר את תחושתה של נערה מדלת־העם המגלה את העולם האחר שמסביבה ומנסה לחדור לתוכו ולהיות בו שוות־ערך. אם גם העיצוב של הגילוי והמאבק האישי אינם מתעלים לרמה גבוהה, לפחות מתגלה לנו באמצעותו משהו מן הפסיכיס האנושי המורכב של ירושלים. נראה כי בעוכריו של אריה ליפשיץ, הנסיון להתרומם מעל הפולקלורי והתיאורי אל ניתוחי אופי מורכבים, כל־שכן אל התוכחה והמגמה הפוליטית, הבולטת ביותר בסיפוריו. ההטפה נראית מלאכותית מאד—כמו, למשל, בסיפור "באקדה ובסכין"—והחלוקה ל"לבן" ו"שחור" מאולצת ופוגמת בערכו של הסיפור. פוגמת גם הנטייה לדראמטיזציה— בכל־מחיר של המאורעות, שאינה תולדת העלילה אלא בבחינת כפייה מגמתית: "עכשיו משוסע היה בין האשנב למעלה לבין המטבח שבמרתף. זו דוחפת אל זו ואחת שולחת אל השניה. ביום ראות עיניו ובלילה מתחדדות אוניו לכל רחש. נסתבכו עליו מחשבותיו. מחנק עמד בגרונו" ("הנ־זיר", ע' 23).

ז. ש.

חופה במדבר

הצירוף "חופה במדבר" מעלה בדעת הקורא את הנקרא בלשון המזנית חתונת העם

* אבא קובנר: חופה במדבר (שירים); ספרית פועלים, 1970; 248 עמ'.

פאונד שטען לקליטת שירה בלי הכנת השפה בה נכתבה. מבקשים אנו לדעת, למשל, מדוע לא נרשמו שש השורות האחרונות כך: "דבר ודבר ודבר: חתן לקראת כלה צועד במדבר", ולא לנו להישאל אם נוספה מש- מעות לדבר השנוי אחר הראשון או לשלישי אחר השני שאחר הראשון. "יבחימוג החופה" מַמְנָה לנו קובנר את הדם ("חופת-שני" בלשונו) ואת חמיקת האהובה שצריכה להיות העיקר—הארץ והאומה. וכך בלשונו (ע' 209): "מחי הכוס. סגור הטבעת / ובכי שמחה. דולקים נרות. / שושביני במעגל זוהר / חובקים חופת-שני // אהובתי איננה לצדי". מבקשים אנו שייבנונו כפשוטנו: כל הקשור בארץ ובעם אינו דבר של סתם אלא הוא בנפשנו. על כן עלינו לשאול, ולשאול בפנים כבודת-רצינות, ולשאול על- מנת להשיב, אם ב"מחי כוס ובסגור טבעת" נקנתה ונקנית הארץ או אף המדבר (הטכס ידוע). ועוד עלינו להוסיף: האם "בבכי שמחה", כש"דולקים נרות"? האם ליוו אותנו נפשות המתים ("שושביני" בלשון קובנר) "במעגל זוהר". וייאמר כי "שושביני" מקב- לים את משמעם האמיתי—היותם מתים— על-פי ההסתברות והגיונות העקיפה מטבעה ולא על-פי התפיסה החונקת אותך בגרונד, שהיא, למעשה, תפיסת השירה.

וכשאתה, הקורא, מגיע ל"גבורות" (ע' 217), הרי אתה מוצא: "אט-אט יפוצו קרואי- שמחה. נפור / את המלים חוברו לה יחדיו / ערש ארס אהבה. פטיש נודד / כותש חול יוקד. אדמה מתקשה / להיות. חתן צועד / להיות. צעדי חתן כבדים. / להיות. צעדי חתן / צולחים אגמי חלום // כוס. טבעת. אלמוגי / אלמוגי דמעות. / לויתן צהוב / הקיא אותו אל חוף // קורן / הרי את / למלך רם. על כל הימים / בודד".

ב"גבורות" אלו לא נחזור שוב לענין הטבעת והכוס, אף שמכאן מתחיל המבנה השירי ההגיוני ליהפך למטבעות-שיר זולות, דוחות בהמוניותן. (לדוגמה, שהרי צריכים אנו לדוגמה: "אלמוגי דמעות. לויתן צהוב הקיא אותו אל חוף קורן". חיתוך השורות, למרבה הצער, אינו מקנה להן ערך נוסף).

הקובנרי אמנם אומר שבני העם שיצא לרדוף ב-1967 (לפני הספירה ואחריה) היו "קרוצים מאותיות-ועופרת וטבק-הרחח", אך בפועל—ומי כמונו להעיד עליה—היו קרוצים מ ב ש ר ו מ ד ס נ ש ו א י מ ל ת ה י ל ה. פני-השיר החיצוניים (על-פי פירוט מועט, למשל: הסוסים שקיימים ברובד שלא נרשם תחת לאופפים, הצילצול השני, איש-הביניים, התיצבות הנער שליח-הציבור, עיני הארץ עיני האהובה עיני המדבר מה שצריך להיות האומה ולבה—הנפש ונפש היחיד בכלל זה) אינם משרתים את האמת הפנימית של קובנר; לכל המועט, אינם מעוררים אמון. כשאומר קובנר "כולם אז יעמדו מנגד" (והוא שימוש טכני נפוץ להטיית לב הקורא אל העבר בו עומד יחיד-עם או איש-נגד כולם), הרי אנו מאמינים לו. ואנו מאמינים כי מנפשו אמר זאת, אף אם בהקשרים אחרים וקטביים. והדברים ידועים. אבל כש- הוא אומר: "צילצול שני. איש-הביניים צא", אנו מבינים היטב את שביקש לומר ומהיכן צץ פתאום נער שליח-ציבור, אך אין אנו מאמינים כי יצאו מנפשו של קובנר ש ע מ ד ב מ ד ב ר א ל א מ ב י נ י מ א נ ו ש י צ א ו מ מ ו ח ו, אותו מוח שממנו יצאה "שירת רעיו" שעם היותה הגיונית, ושירת על-פי צירופה, נראית כאן, ובשיר, במחווה-המדבר של השיר, חסרת-כיסוי.

ביתר-שאת מעכיר המבנה הראציונלי הבהיר את "צעדי חתן" (ע' 207): "ארץ נושקת צדעי. לפתחך / רובץ ים-קלל. / ידי על כפות המנעול / מידי המפתח צלל / אל יומך הברור / השלמתי כצדף. / לא רוגש כענן. עניו / כספיר-אהבה מבוגר / אורו כורך כצוואר // הקניזן השב // דבר / דבר / ודבר: / חתן לקראת כלה / צועד // במדבר".

כאן כבר לא יועילו הקצב והמיקצב והניגון. פני-השיר החיצוניים עשויים למופת ואף אינם משוללים יופי. תנו דעתכם: "צדעי קלל צלל", כשביניהם מעורבים הצלילים המאוימים של המנעול הברור. אלא שאין אלה משרתים את החתן, לא את הכלה, וכמובן גם לא את עצמם. אין אנו מחסידי

הזה, מוטב לנו שלא נוסיף אף מלה אחת. עד כאן ניסינו לעמוד על המרחק בין מה שביקש קובנר לעשות לבין מה שעלה בידו. "ניסינו", אמרנו, משום שעוסקים אנו כאן בדברי התרשמות בלבד ולא הרחבנו במקור—מות הרבה אף שכמו התבקש הדבר. ועדיין, במסגרת התרשמות זו, עלינו למסור שני עניינים. האחד הוא "נוטע הפלונים" והשני הוא שמות המקומות: מצר-המיתה, בקעת א-נחל, ואדי-פארן, ועוד.

אנו, שביקרנו—לצורך נימוסים, כמוכן, להג-אתנו בלבד. אנו שביקרנו לא אחת ולא שנים ולא יום ולא יומיים באותם מקומות, הקצרה, כאנשים שחיו במקומות האמורים זמן רב—איי-אפשר לנו לומר שאבא קובנר שירת אותם בכך שהזכירם. לפיכך, אולי, גמלו לו בקלקם ששיריו אפילו את ההקשרים ההגיוניים. אינכם מאמינים? רא-נא, בע' 159, "במצר-המיתה—משא איש מופה-שמש": "כבוד השופט! משפטנו נמשך ורוחי מתקצר, / מן הדין יהודות! הסתבכת בעיני דומשמי / מצער, פלילי, כמעט / כמו הדיקדוק העברי כמו / אותיות הגרון והפלל / כשהגרון מלא דברים קשים / יוצ-אים מן הכלל. אבל איך לבטא / שיהיה ברי / בנגינה נכונה בהברה פתוחה / לא בטעם מן-רע". ברי?

ו"נוטע הפלונים" (עמ' 75—77): "כשהולך אל יישוב מרוחק / בנעליו / שתפחו. במעיל השחור. בצווארון כותנתו / לא הותר / בצימצום עפעפיו של הזר מול / תכלתם הרחוצה של שמי / המישור הקופח / הנה, אמרתי לבפי, / נזר / גם פה. השכינה שמא היא צפונה / במקום אין איש מצפה לה: לא קדוש פגשת, נער, / ולא נזיר. כי איש בא // מעיר? / שצופריה נדמו // ומעשיך כאן? // מוכר בלונים. // במדבר. // בדייקה, בחוריי".

ובאמת, מה לו לקובנר? לוקח קובנר יהודי, את היהודי, את היהודי הנודד ("כהולך אל יישוב מרוחק בנעליו שתפחו במעיל השחור בצווארון כותנתו לא הותר") ועושה ממנו נזיר קדוש, סתם איש, רוכל; אבל, מדקדק עמנו קובנר ב"לא ניתן להתקשר" (ע' 79):

ב"גבורות" אלו לא יועילונו גם הרווחים הכפולים בשורות 8—6. מה שצריך להיות סוף הדיבור העשירי, החתן שמסמל את אלהים, "מלך רם"—לפני, או אחר, או בתוך "ערש ארס אהבה"—אינו נפגע מן המטבעות השיריות השחוקות האמורות כמו שהוא נפגע מעצם מבנה כתיבתו ההגיוני והמסודר בשכל אנוש. מה שאינו צלול אלא ערפילי (אותו "ערש-ארס", למשל) ומה שאינו הגיוני אלא הרבה מעבר ומעל להגיוני, אינו יכול להת-ממש ולהימסר במבנה צלול והגיוני.

משימה נכבדה נטל עליו קובנר ב"חופה במדבר". אין לנו אלא לבקש שיבוא אחריו מי שיבוא ויעמוד בה ביתר-הצלחה. אל ייקל הדבר בעיני הקורא. שיר כ"אי-שם" (ע' 199)—"והם לא יאחרו מועד. תמיד / סמוך עליהם שיכוונו אל התכנית / לפני / שתפון. מין פעמון / אועקה ודאי קיים, איזה מנגנון / מכ"ם אצלם ממוקם בשטח / החי בין הגוף והגופיה שם / לפני עורם הרגיש הוא סובב / יומם על ריק / עד רגע כעיסעוף / ונהיה. / עדיין זו רק / נקודה / כלומית זעירה כמו / אור מתולע / מתעוות אם תרצה מרצד / ובובעת / כבר מעל לכל ספק שאין לך עולם / חוץ לזה המוקד"—שיר כזה (אם נתעלם ממעידתו לעבר מיש-טחי הרחוב של זולות-המבע ומהחיצוניות הדוחה של צירופיו), שיר כזה מבקש ממך, הקורא, למצוא את "המוקד"—אבל לא ב"שטח החי בין הגוף והגופיה", אפילו כש-ממוקם בו מכ"ם, ודאי שהקול אשר שומעות אונינו הוא הולך בנפשנו (אכן גם אנו, למרבה-הצער, גם אנו למרבה-הצער-הפתח-עה, גם אנו, אי-כה, בעלי נפש ובעלי נפש שהולך בה קול נורא, נורא עד כדי כך שנכון לומר שאין אנו אלא נפש שהולך בה קול נורא כד-יכך שאין אנו יודעים דבר על עצמנו ועליה), קול זה איננו קול "פעמון מתענבל", גם אם דורי-דרות של משוררים השתמשו בענבלים. הנה "הקול" של קובנר (ע' 189): "היינו / הך! / בצחוק / מתעלעל המדבר / תשוקתו / פעמון מתענבל // —באתי כלה! / —באתי כלה!" במיטב ההגי-נות שאנו יכולים לגלות למשמע "הקול"

לו ים / החול כמין ים סגול, ולא יסף" (ע'
227). שורות אלו אין בהן התחכמות. יכול
הקורא להסכים להן או לסרב להן, לקבל
"מולל ציצית בלון כחול" או לא, ולהחליט
אם—"לך // לך" נושא כאן בכל הקשרים
שיש ל"לך-לך". לעומת זאת, אין אנו יכולים
להסכים להצגה ולהתחכמות שבע' 229:
"בלונים צבעונים / היום / רק היום / מניו /
מניין בלירה! / בלירה. והניגון נורא /
מופר". האם הוכרח קובנר להוסיף "מופר"?
האין זה נורא שהוסיף "מופר" אחר "הניגון
הנורא" ניגונם של ששה מיליוני שרופים?
ומיד בע' 131: "מלאכים מלאכי-שמיים /
לבכם לב גיר לבן מוחכם משחם / אל תמותו
מאהבה עצמית..."

האם המלאכים הם אלה שצריכים "לא למות
מאהבה עצמית"?

נוטע הבלונים, כלומר המשורר, ניסה לעמוס
עליו את ייצוג השרופים וניסה לדבר בשמם.
באמת, חלחלה עוברת למראה הפער בין
מה שביקש קובנר לעשות לבין מה שמונח
לפניו. בע' 43 מצאנו "ולא תבורר": "לא
תבורר בשבילי מלים ברות. / בעברית קט'
לנית משלך יכולתי לחבר / כתב-אישום
רהוט נגדי / וכאן לאלתר // בעצם ידי.
במכונת כתיבה. אם תרצה / בהעתקים. או
בגפרור כבוי / שאני חורתת בו עכשיו
בחול / הזורם תחתי בזה / אדיש כמו
E. C. G. כתב-אישום לא חיברנו בזה.
כתב-אישום הוא של קובנר עצמו. "חופה
במדבר" כותרתו.

עצוב מראהו של אדם מועד. הוא הדין
בשירה שמעדה ונפלה.

ת-ק

זמן אחר שירים אחרים

ללא גינוני-חן מיותרים כתובים שיריו של
אלי נצר, או כלשונו: "רצויים או לא רצויים
מאליהם נכתבים / השירים. הם נכתבים כמו

* אלי נצר: זמן אחר שירים אחרים; ספרית-
פועלים, 1970; 34 עמ'.

לא ייתכן שיהודי יסתובב במדבר, לא ייתכן
שיילך רוכל יהודי "מוכר בלונים / סתם /
ואם כן, מברית הוא"—והלז, היהודי, היהודי
הנודד, מעמידו על טעותו: אינו נזיר ואינו
קדוש, ולמה ועל מה הופכו המשורר לגנב
ולמבריה? ואז, למשמע מלים אלו דווקא,
מבין המשורר מי עומד לפניו: פליט עומד
לפניו, היהודי הפליט ממחנות-המוות, שר
היהודים השרופים: "חור / במחילות ארוך-
כות / בחרבה / האחת שלא חרבה / לא
תחרב עוד—". אבל, שים לבך, הקורא, מה
מבשר לך יהודי זה ("שנים בלירה", ע' 78):
"בלונים / צבעונים / בלונים / היינו זרים
בחוצות העיר / אנחנו פה. / הלך / וסוב /
לא בשערי קירקס. לא בשוק / הפרוורים.
הרחק מן החומות / המשופצות בלוני דול-
קים / כפנסיר-חוב / לירה / לירה / שנים
בלירה / / רעננים / שלל / בשלל". ואחר-
כך, בע' 93: "הרבה שמיים".

צר לנו. אנו לא היינו הופכים ילדים שרופים
ואנשים שרופים למוכרי בלונים. את נשמו-
תיהם, את נפשותיהם ורוחותיהם, אין אנו
רואים כבלונים שמבשרים עליהם—"בלירה!
ביכורי פרחים מגינת המלך שנים בלירה /
קנו בלונים לנטיעות / ט"ו שבט בחולות"
(ע' 99, "לשתול בחול נודד"). ואחר שורות
אלו—כשאנו קוראים באותו עמוד ובאותו
שיר: "הילד מת / אני הולך אליו / והוא
לא ישוב אלי עוד"—אנו מנסים לכלוא את
חמת-זעמנו ולומר, חומר בלבד, שקובנר
מעד כאן מעידה חמורה מאד בשימושו
במלים.

אבל רק מנסים אנו. מוכר הבלונים, נציג
השרופים, הוא מוכר בלונים. בפגישה אח-
רונה עם מוכר הבלונים בוואדי-פארן (וה-
קורא מבין שהפגישה יכולה להיערך גם
בכל ואדי אחר) ישנם עמודים (225—211)
שהם מן האיכות היפה של "השעה הצומחת":
החריש / האיש. כנבקע במכת גרון עמד
פעמיים / עד נתלקטו שפתותיו לצרף / את
המלים שלא נפרדו מעולם // לך // לך //
המדבר והעולם בתוך. המדבר והמדבר בתוך
העולם... ומילמולו מתערפל / עוד מולל
ציצית בלון כחול / שבעד עורו הדק נשקף

דון קיחוט / שחנתיו האיומה שלוחה אל טחנות־הרוח / אל טחנות־הרוח הקטנות והעלובות / עד רחמים" (14). אותם הדברים אמורים גם לגבי "שלושה רעים", "זה קרה פעם", ועוד. בסיכום: קשה לדבר על אחידות צורנית ואיכותית בספר, אך יש פה אווירה לירית, כנות, פתיחות ופשטות.

ס. כ. ד.

שירי טנאי

מבחר השירים של שלמה טנאי ניתן לקריאה מחדשת, והרי זה סימן טוב למשורר ששיריו מושכים את הלב בזכות פשטותם המרובה. הנה, השיר הראשון הפותח את האסופה "בשנים", שמספר שורותיו שש בלבד, אך הבעתו מתרחבת והולכת ומשמד עונו הדימויית מתעשרת והולכת: "כף ידי נגעה במקום אחד, / אך כל הדם עבר שם במרוצה / וכל הגוף היה בכף ידי / כמו שעני, שני אשנבים קטנים, רואות אותך / אבל יפיך נמסר במרוצה / לכל כולו—ואנוכי לוהט".

שתי המלים המסיימות ממצות את התחושה הכללית המתפתחת מן הקל אל הכבד, מכף־היד אל להט הגוף כולו. תוך כדי העלאת התהליך מתוארות בשורות המעטות מרוצת הדם ותפיסת הגוף כולו בתוך כף היד; ובמקביל לכף היד—תופסות העיניים, אלו "שני האשנבים הקטנים", את כל היופי, הנמסר במרוצה ומעורר את התלהבות ואת התשוקה.

סדר התחושות בשיר פעוט זה אפייני לשירים אחרים, שנושאם האהבה או מצביי־הרוח. כאשר השירים גדולים יותר, המשמעות רבות יותר והדימויים עמוקים יותר. אך בכל שיר נמשכת דרכה של השירה מן העמק אל ההר, מן המישור אל הפסגה. תחושה זו גורמת שעם תום השיר נמשכת החוויה והדיה נשארים בלב.

* שלמה טנאי; שירים (מבחר); הוצאת עקד, 1970; 54 עמ'.

הציפרים או האבנים. / לא כמו בת־השחוק או הנחמה. / בזכותם קיימים העץ והרוח, / כל המרקיע והפורח". בכנות ובתכלית הפשטות הוא מביע את דרך השיר שלו, שאינה סבוכה: "ראיתי פעם שיר יפה כמו דוכיפת / או אולי לא כמו דוכיפת / אלא כמו דבר שאינני יודע להגיד".

שיר הוא בריה טבעית וספונטאנית. בשאון התמידי המקיפנו כטבעת־חנק פליאה היא כיצד נכתבות הדממות, שואל המשורר, והוא משיב: אם הקול הפנימי חזק דיו סופו להישמע—חרף הרעשים למיניהם. רעיון אחר המשתמע משיריו הוא שאין לומר בקול את דבר השיר משום שבעצם הגיית המלים בקול עלול הקסם להתנדף.

בכל שיריו מבקש הוא לשיר רגע מסוים. אך מכל הרגעים גם יחד, יפה הוא השיר "הרגע הזה של חיי", הכתוב בחירות גמורה והוא כן, שלם ואחיד באווירתו ובקצבו. בו פורק המשורר את כל מטען רגשותיו, שלא מצאו להם פורקן בשירים אחרים.

המשורר מתבונן באני שלו, שהוא נקודה זערערת על המפה, מיעוט מול רוב. נבצר ממנו להגיע לשיא הסוד והחידה, לשלמות, אל מה שאין לו פשר. וכך, על אף היותו שר את הרגע של חיו, מקנן בו הספק: "לוא יכולתי לשיר או לנגן רגע זה של חיי / הייתי בו לאלפים שנות הזית".

בשירי־האהבה של אלי נצר יש רוח ועדינות, אך לעתים נשארים ה"דממות" וה"כמו דבר שאינני יודע להגיד" בגדר הבעה בלתי־מספקת. השירים הקטנים שבחלק "עירום הפנים" הם רישומי־מערת דקים הנופלים משירים אחרים שבספר. בשיר "בגדי הטר־בים" מופיעה נעימה רגשנית הפוגמת באי־כוחו: "הו כמה בגדים / חדשים לבשהי בחיי! אין בהם אחד שישווה / לחולצתי המהווה מזוקן בה כבשת פעם את דמעתיך. / או לנעלי המרופטות בהן עמדתי פעם, לליל גשם / תחת חלונך".

בגלל אי־אמצעייותם לוקים כמה שירים בגלגל פות או בסכימיטיוציה שהיא פרי הברקה רגעית של מחשבה: "היכן גדלו ענקים כאלה ענקים / כאלה כמו דון קיחוט כמו

של האדם ולעפרו—עפר ראשיתו ואחריתו. הלכך ייקרא התחדשות? כך חוורים שיריו של טנאי אל נושאים הקבוע, אדם-בדוי, בקול-ענות של ליריקה צלולה והבעה פשוטה ואנושית.

עננים מפסלים צורות

על שיריו של מאיר אגסי אפשר להקשות: מה בא המחבר להשמיענו? אם נפנה לתוכן, לעולמו הפנימי, נראה לפנינו קטעי-רגש וקטעי-תחושות, הרחוקים מלתת לנו-ואולי למשורר עצמו—תמונה ברורה מתרומתו הלי-רית. מה, למשל, אומר הבית הראשון של השיר הראשון "הא רחובות בעיר ארוכה" שכך לשונו: "רק למעלה עננים / מפסלים צורות / מסתו ויחר / אילתורים פסבדו" / לבנים". מילא, נסלה לאגסי—בקושי רב—את הזילזול בכללי הפיסוק. אך גם אם נמשיך ונקרא בהמשך השיר עד סיומו—לא נחפם בהרבה. המחבר ממשיך ומדבר על "הצורך להידרס יום אחד", ולא "להיצבט במחשבת זדון לא-אנושית" ומעלה מנגינה חרישית של הסמטות, וסוקר איך "הוויטרי-נות יורקות אל הרחוב את עצמו", וכדומה. מכל שברירי המחשבות האלה קשה עדיין ליצור שיר שלם אחד, ואין מקום לדבר כאן על הרמוניה פנימית וחיצונית שבלעדיה—אין קיום לשירה בכלל.

ואשר להבעה, לכלי הפיוט, אלה עדיין לא נתגלו לקורא. אפשר טמונים בחובה גרעינים שעדיין לא נבטו. ושוב נביא דוגמה מן הבתים הנוספים של אותו השיר: "ולא להיצבט במחשבת / זדון לא-אנושית שהיה / זה עלבון / אישי להיות מנגינה / חרישית של סמטאות / בסגנון אירופי". הדימויים המרוכזים במשפט האחד הזה אינם משקפים כוח-ביטוי, אינם מוסרים תפיסה לירית של המציאות, וצלילי השיר—במידה שישנם—

טנאי שר על מכאובי החיים והוא עד להתפוררות של "הנעורים... סבכי הבוסר הקשים". הוא מצייר את המאבק של המלאכים, "שליחי בשר-ודם של אושר", עם המצוקים ועם "שטמות העת", ומעלה בציורו את גסיסתו של תור-הזהב בחייו של כל אדם—שנות הבחורות והצמיחה. נימה מובהקת של קוהלת, בנוסח של "מה יתרון לאדם מכל עמלו תחת השמש", בוקעת מתוך השיר, אף כי אין המשורר מגיע למסקנה הסופית של "הבל-הבלים". שנות הבוסר אינן מזהירות כלי-כך, כי שרשיהן סבוכים ומפותלים. לאחר שנעל-מים המלאכים הטובים נשארים המלאכים הרעים, והם המלווים את סבכי הבוסר הקשים החשופים בעולם של יונים ונחשים ויוצאים למאבק הגלוי של מלחמת-הקיום. "סבכי הבוסר" הוא שיר עצוב של הגות פסיכית, אפייני במידה רבה לעולמו של המשורר.

אפילו כאשר המשורר שר לירושלים הוא רואה אותה כ"פרח אש". זכות ההרים אינה עומדת לה לעיר-הנצח, שהיא "עיר אין פרח, עיר אין ריח". לבה של ירושלים הוא לב האבן, ואם יוצאת ממנו שירה—היא שירת האבן. כל הפתרים הרבים שקשרו משוררים—ולא רק משוררים—לראשה של עיר זו אינם מדברים אל לבו של טנאי. בשבילו היא פרח-אש אדום; הפרח, האש, והארגמן מבט-אים את רחשי לבו. הפרח מסמל את יפיה המיוחד של העיר, האש—את הוויית גורלה וסוד קיומה, ואילו האדום—את הדם הרב אשר נשפך בתוך העיר ועליה.

מתוך שמונת השירים החדשים המובאים בסוף הקובץ, עז-רושם ביותר הוא השיר "התחדשות". הבית הראשון אומר: "איני יכול להלביש את הגוף / באופנה חדשה. / איני יכול לסמוך על כישוף / על אוב ולחישתה... לא השק ולא הצמר הרך משפיעים על הגוף, הנקמט ומתעייף משנים ומצרות, אבל את נצחונותיו הוא חוגג בלילות, כי "רק הגוף יודע לחלום בדם הנסתר, בעפר התמים". ערום עומד האדם מול בדידותו וכל מה שנותר לו הם חלומות של דם ועפר. הם מוגבלים וצמודים לדמו

* מאיר אגסי: עננים מפסלים צורות (שי-רים); הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1970; 62 עמ'.

ד"ר יעקב מנצור, ידוע לקוראים כבלשן העוסק, בתוך השאר, בחקר לשונו של עגנון (ספרו "עיונים בלשונו של ש"י עגנון" נתפרסם לפני כשנתיים בהוצאת "דביר", ת"א). בחיבורו זה, "עיקר וטפל בתיקוני לשון", מדגיש מנצור את חשיבותה של מערכת הדיקדוק (לרבות התחביר) במבנה הלשון, ואת חשיבותן הפחותה ביחס של המלים הבודדות.

"כשניתחנו משפטים שונים", כותב מנצור, "נתברר לנו כי מלים כמו על, אל, מן וכד', שאנו קוראים להן 'מלות-יחס', הן חשובות מבחינתנו לאין ערוך מן המלים שולחן, כיסא, עיפרון וכד', שאנו קוראים להן 'שמות'. לא יהיו בלשון שולחן, כיסא, עיפרון—כמעט לא יורגש החיסרון; לא יהיו בלשון על, אל מן—יורגש הדבר ביותר. התחליות והסיומות שבנטיית הפועל (כגון א של אלך, ת של תלך, י של ילך, או תי של הלכתי, ת של הלכת, וכד'), חשובות הן מן השורש עצמו, הלך, שהן מטות אותו. בלא השורש הלך, ואף בלא המושג הלך, לא היתה הלשון משתנית כל-עיקר; בלא א של אלך או בלא ת של תלך, היתה משתנית הלשון שינוי ניכר, כי אז היינו אומרים 'אני ילך' או 'אתה ילך' וכיוצא באלה" (ע' 49).

ומכאן לעניין תיקוני הלשון. כותב מנצור: "אל נא יגובבו התיקונים בלא רמיזה לדרגת חשיבותם, אל נא יאפילו תיקוני הטפל על תיקוני העיקר. מוטב שייאמר במפורש לקורא אים או לשומעים, כי, למשל, בעיית המלים הלועזיות, שרבים ממתקני הלשון מתייעים עליה ורואים בה סכנה חמורה, בעיה זו היא, לאמיתו של דבר, פחותת-ערך לעומת מבנה המשפט, שהוא הוא נשמתה של הלשון" (ע' 50).

לפיכך רוב עיסוקו של המחבר הוא בדוגמות לתיקוני לשון מבחינת מערכת הדיקדוק, כגון שמניות מופרות (שמות במקום פעלים); שימוש מוגזם בציפוף שם-ותואר (כגון "מחלקה תיירות" במקום "מחלקת תיירות"); פסוק זיקה ממשיך (מן הטיפוס: "הוא נתן

אינם משתפכים לכלל ניגון יחיד ואחיד. אך יש בקובץ שירים טובים יותר, צלוליים-מבע ובהיריי-מחשבה. בחלקם עוסקים השירים באהבה, ושורותיהם מוסרות על רגשות עמוקים יותר, כנים יותר. המוצלחים בשירים אלה הם השירים הקטנים, השומרים על בלתי-אמצעיות בין הלב המרגיש לבין היד הכותבת, והדברים פשוטים ומרשימים. בשיר "רדיד למזכרת" מעלה אגסי את צער הפרידה, הרצופה אהבה רבה. אותו דין בשיר "ליולדת", המעלה את ייסוריה ואת גאולתה של האשה בלידתה.

לפעמים רודפות התמונות זו אחר זו בחפזון כה רב, עד שאין המשורר משתלט על השפע הרב, השמור לו לרעתו. אין אגסי מכיר, כנראה, בסוד הצימצום. אילו התעכב על קצת מן התיאורים שהוא מעלה ושקד לפתחם, אולי היה מצליח יותר. רחבות אפקים יש בשירתו, בלא עמקות שרשית, וזו בלבד אינה מספיקה. בלשון פשוטה יותר אפשר לומר שהכמות אוכלת את האיכות והשיבילים השדופות בולעות את השיבילים המלאות ולא ניכר—כמעט—כי באו אל קרבן. מעגל האסור-ציאציות גדוש מדי, התחושות אינן מספיקות לבוא לאוויר העולם, כל אחת מהן אוחזת בעקב התחושה שקדמה לה, ובדרך זו מתבזבז המטען הפיוטי. יש איוה גרעין פנימי, אך גילויו מקוטעים ומרוסקים.

הרגשת כובד ועייפות מתלווה למקרא השירים, שפרובבם הם נוגים. בכמה שירים יש אקורדים נוגעים-ללב של תחושה ישרה, הבאה לידי הבעה במלים פשוטות. אך חסד-השיר לא פרש כנפיו עדיין על הליריקה של מאיר אגסי, כפי שבאה לידי בטוי בקובץ שיריו הראשון.

י. פ.

עיקר וטפל בתיקוני לשון

לפנינו ספר קטן שמקורו בסדרת מאמרים שראו אור בירחון "לשונונו לעם". המחבר,

* יעקב מנצור, עיקר וטפל בתיקוני לשון; הוצאת פינת הספר, חיפה, 1970; 72 עמ'.

חינוך הסביבה הקרובה ומורה נערץ. ברי, מכל-מקום, כי גם מורו של מולה אגין המנוח והאיש שהורה לו את דרכו, שלמה נאמן, לא נלהב מתוצאות החינוך המרכז-סיסטי, החינוך הכללי, הדוגמאתי, המשטיח, ולא ציפה שתלמידו הטוב ייעשה ה"סיני" של מפ"ם. תמימות נוראה היא תכונתו של המנוח, אלא שלמולו חזרו לה גם תכונות אופי ושכל אחרות. למולו גם ישב בטח במחנהו, בשולי המחנה, והשפעתו האידיאולוגית היתה קטנה ביותר, אם לא אפסית.

כלום זו אירוניה מרה של הגורל שדווקא הוא נהרג ממוקש ערבי ברצועת-עזה לאחר תום המלחמה—מלחמה אשר בשחרה הבהיל מכתבים לראשי מפלגתו, יערי וריפתין, בתביעה שימנעו את הקנוניה, את המלחמה התוקפנית. מצד ישראל, כמובן. "מכאן נראה הדבר ודאי", כתב בסערת-נפש כנה, חוך ראייה הפוכה של המציאות במשקפי האידיאולוגיה, "שהולכת מלחמה. ישראל בשיתוף עם וילסון וג'ונסון הולכת לבצע שוב פעולה תוקפנית גדולה... תבעתי ממאיר שהמפלגה תנקוט עמדה ברורה וחד-משמעית נגד הקנוניה הזאת, ולא תנסה להצדיק מדיניות שאין ביכלתה לפתור את בעיות הבטחון של ישראל... קובה יקירי, אני נקרע לגזרים בבואי לפקד על יחידה (ולו קטנה) במיבצע כה גדול שאני מתנגד לו מבחינה מדינית, מתנגד מא'—ועד ת': איך נוכל שאת זאת".

מולה אגין—הוא פירש את שם-המשפחה "אגין" כראשי-תיבות לסיסמה "אדום גובר יהיה ניסון"—היה אדם נערץ ואהוד על חבריו, משום אישיותו, טוהר-מידותיו, אמונתו השלמה. אך דומה כי אין צורך להדגיש שלא אחת נזדווגו לתכונות אלו עוד תכונות הראויות פחות להערצה. האם זו היתה הסיבה לריחוק-קירוב שקיים היה בינו לבין תנועתו? האם נרתעו מפניו וכוח נוקב עם מולה אגין ז'ל משום שהיו חייבים להעריץ אדם שפיו ולבו שווים? מתורתו הסינית התלהבו מעטים. שידוד-המערכות שפקד את מפ"ם לאחר מלחמת-הקנוניה של 1967 ודאי שהיה פוסח על מולה אגין. הוא היה מצטרף לריפתין, אם לא היה משמאיל יותר—

את המכתב למזכירה, שהדפיסה אותו, חלף: "זו הדפיסה אותו". כל אלה הובאו, כאמור, כהדגמה לעיקריותה של מערכת הדיקרוק בלשון.

בנוסף לאלה מובאים בחיבור פרקים על השיבות של מוטבט נכון, וכן פרק על בעיית הכתיב. פרקים אלה, כל כמה שהם חשובים ומאלפים, אינם מצטרפים אורגנית לשאלת העיקר והטפל, ומוטב היה לו הורחקו כדי חיבור נפרד.

הספר כולו מצטיין בראייה בהירה, בסגנון צלול ובלתי-יומריני, ואחרון חביב—בהומור דק ומלבב.

ש. ס.

מולה אגין

"עברתי לפנות-ערב בתמרים—האשכולות אדומים ומלאים והשורות ישרות ומלאות אשכולות וביניהם הברכות למטה, והנאתי עוברת כל גבול", כתב המנוח מולה אגין בשנת 1945. אשכולות אדומים היו נטיעותיו, שקידתו, אמונתו והנאתו. כרם אשכולות אדומים כרם.

שבעה מינים מגדלת ארץ-ישראל והרבה יותר מזה מיני בני-אדם. מולה אגין, שספר-זכרון רבי-כמות, שערך אישי וחברתי גם יחד, יצא לזכרו על-ידי הקיבוץ אותו ייסד, מן האגף השמאלי של "השומר הצעיר" ומפ"ם, היה גידול מיוחד-במינו. אוהב-אדמה אינטימי, עובד וחלוץ, נזיר קנאי לתורת מארקס, הדבק בה עד כדי קיצוניות ועד אבסורד. נע מאהבת סטאלין והערצת בריה"מ לאהדת סין של מאו. שולל מוחלט של המערב. כותב ביטויים נהדרים על טבעי אדמה ועל טבעי-אדם, ובתוך כך מדקלם מונוטוניט סיסמות שבלוניות, קלושות, נור-אות, הצריכות לשמש מפתח לגאולת העולם. תמיהה. ואולי מעט מטבע האדם ומעט פרי

* יהודית כפרי (עורכת): מולה אגין / קובץ זכרון למולה אגין ז'ל; יצא לאור על-ידי קיבוץ שובל, 1969; 307 עמ'.

בקהיר", נכתב בשלהי מלחמת-העולם השנייה, בעת ששקד המחבר לתאר את חיי דלת-העם באורח ריאליסטי-נאטוראליסטי, בסגנון פשוטני ופרטני. אולם הסופר פנה עורף לנוסח זה אי-אז בסוף שנות ה-50, לאחר שכבר פירסם כתריסר רומנים, ופנה אל דרכי-ביטוי מודרניים יותר, תמציתיים יותר, פיוטיים יותר. מאז ועד היום פירסם מחפזו כשש נובילות וכארבעה קבצי סיפורים-קצרים. הספר שאנו דנים בו עתה, שתירגמו והקדים לו המזרחן הוותיק מנחם קפליוק, מביא לקורא העברי אחת מן הנובילות האלו ("הגנב והכלבים") ולצדה חמישה מן הסיפורים הקצרים של שנות ה-60.

אולם לא בצורה לבדה חלו תמורות. גם התימאטיקה השתנתה במידה מפתיעה. אמנם גם כאן-כביצירות מחפזו המוקדמות-לא פג הענין בשכבות התחתונות ובלומפן-פרולטריון (גנבים, זונות, קבצנים, מבריחי-חשיש וכיו"ב); אך הדגש עתה אינו באספקטים החברתיים-המעמדיים והפסיכולוגיים אלא דווקא ברוחניים-האקזיסטנציאליים מצד אחד ובפוליטיים-האקטואליים מצד שני. אולם העלאתם של אספקטים אלה אינה באה כאן במישרים כי אם בדרך חכמנית יותר, מוסווית למדי.

סיפורו של סעיד מהראן, הגנב הישר (מעין רובין הוד מצרי בזעיר-פנים) שיצא מבית-כלאו שטוף יצרי-נקמה ורגשי-גדלות, איננו אפוא סיפור פסיכולוגי נוסף, המתאר את דמותו של נוקם ביש-גד. ואשר לחלקים המתארים את הסתרתו של מהראן מפני המשטרה, את הרציחות שתיכנן וביצע (ותמיד החטיא את מטרתו!), את הרדיפה של כלבי-המשטרה ואת לכידת הנמלט והי-רצחו-כל אלה אינם הפוכים את היצירה לסיפור בלשי. ולבסוף: הרקע החברתי המובלט היטב אף הוא, כאמור, אינו מטרה לעצמה. כל עיקרה של היצירה אינו אלא ביטוי פיוטי לתחושת מחנק האופפת את המספר-המשורר, ויש מבקרים, במצרים ומחוצה לה, שראו בו יצירת-מחאה שבאמצעותה יצא מחפזו לצרף את קולו אל קולותיהם של אינטלקטואלים מצרים רבים,

הפנים לפקין. אני סבור כי לא התווכחו עמו משום שמולה אגין לא היה איש-יוכוח אלא איש מטיף ודורש ואין אדם יכול להתווכח-במגמה לנסות ולשכנע-עם נטורי-קרתא, מכל מחנה שהוא. תכונותיו האישיות חיפו על דוגמאיתיות ואמונה בעולם עריץ וברוטאלי. "הוי, תמימות קדושה!"

המנות מולה אגין היה דמות מביכה ובעלת סתירות פנימיות. הוא עצמו ודאי היה מתרעם על הגדרה זו לפי שראה בעצמו אדם שלם, בטוח ויציב, בעל השקפת-עולם אחדותית. בעת-ובעונה-אחת, היה גואל-עולם דוגמאתי, סלפן של מציאות, עיור להתרחשויות, מיוסר בתוך עצמו ובתוך חברתו בשל התפקיד שעליו ליטול במלחמות ארץ-ישראל, אוהב-האדמה בלב ובנפש, מארקסיסט וולגארי במוחו, "צבר" בתחושת חיי-היומיום שלו, איש-קבוץ משכיל ומעמיק ויודע תרבות-עולם ויחד עם זאת צר-אופק עד להתמיה. "רק אדם בעל-מוסר כמוהו יכול להיות כה קיצוני בדעותיו, כה מלא בטחון ואמונה", כתב אחד ממודעיו. שילוב זה של מוסר עמוק וקיצוניות הדעות הריהו שילוב-תכונות אפני לעומדים בקצה-הקצהו של המחנה. למזלו שלו, ולמזלו של המחנה, היה דגלו האדום-כדם מונף ללא דורש.

ש. י.

הגנב והכלבים

זהו ספר שני מיצירותיו של הסופר המצרי הנוודע נגיב מחפזו המיתרגם לעברית. קדם לו הרומן "סימטה בקהיר", שבגירסתו העברית רית ראה אור לפני כשנתיים (ר' סקירה ב"קשת" מד, עמ' 188-186). הקורא שני ספרים אלה גם יחד יקבל רושם כי לפניו שתי יצירות, שמועט הקשר התימאטי והיצורני ביניהן. ואכן, שייכות הן לשתי תקופות שונות ביצירתו של מחפזו. הראשון, "סימטה

* נגיב מחפזו: הגנב והכלבים וסיפורים אחרים; תרגום: מנחם קפליוק; ספרית פועלים, 1970; 180 עמ' (בצירוף מבוא מאת המתרגם).

ייעוץ מקצועי חינם

מומחינו ייעצו לכם!
כל בעיה של צביעה וצבעים, כמויות וסוגים. חיפח
על ידי מומחי הצביעה של טמבור.
מומחינו מספקים גם ייעוץ לצביעה תעשייתית-
ולבעיות טכנולוגיות מורכבות.
פנו בגלויה אל ת.ד. 507 ת"א או ת.ד. 668 חיפה.
וחקבלו ייעוץ מקצועי חינם על-

טמבור ט

גדול מפעלי הצבעים בארץ

טמבור ט

שלערך בשנת 1960 גילו סימנים בוטים של
איי-הסכמה עם המשטר הנאצרי.

אך נגזים אם ניהס לתחושת-מתחן זו משמע
פוליטי בלבד, כי יש בה בנובילה שלנו גם
משום הבעת אי-נחת אקוויסטנציאלית בסי-
סית, ויעידו על כך הפרקים המתרחשים
במשפנו של השיך הצופי אל-גוניידי (כגון
פרקים ב, ח, יח). דו-השיח בנובילה משמש,
בתוך השאר, להדגשת התימה של היעדר
תקשורת בין אדם לאדם. הזונה ית-הנפש
נור אף היא אינה נטולה תוכן מיסטי, נוצרי-
כמעט.

מוטיבים יסודיים אלה של אי-נחת יסודית,
של ליקוי בתקשורת ושל חיפוש מיסטי בול-
טים לעין גם בסיפורים הקצרים המובאים
בספר (כולם נכתבו בשנות ה-60), ובעיקר
בסיפור המופלא "זעבלאוי" (עמ' 147-158),
שהוא סיפור-חיפוש ששכבתו החיצונה מצ-
רית-לוקאלית ואילו תכנו העמוק אוניברסלי
במובהק (ור' על סיפור זה ברבעון "הספרות"
כרך ב, לשנת תש"ל, עמ' 579-565).

תרגומו של מ. קפליוק מצטיין בלשון עשירה,
המסבה הנאה לקורא העברית, ומוחש בעליל
שהושקעו בו מאמץ, ידיעה והבנה גם יחד.
אפשר למצוא בתרגום זה דוגמות אחדות של
ניסוח נמלץ יתר על המידה, ותוספות שיש
בהן להעיב מעט על לשונו התמציתית של
הסופר. לעומת זה, יש והשמיט המתרגם
קטעי-מונולוג ותיאור, שלדעתו הם "לקויים
בדברנות יתרה" (ע' 18), דבר שלא הכל
יסכימו לו בהכרח. אך, בסיפוס, לפנינו
תרגום הראוי לתודות הקוראים ולברכתם.
הקדמתו של המתרגם מאלפת ותמציתית.
ש. ס.

הפיכה ומלחמה בתימן

יעל ורד עוקבת זה שנים אחר הנעשה
בארצות המזרח התיכון, כפרשנית "קול
ישראל" לעניינים ערביים בעבר וכמנהלת

* יעל ורד, הפיכה ומלחמה בתימן; עם עובד,
1967; עמ' 251.

תימניות לקבל את תכתיביהם היו המצרים מדיחים אותן ומפנים את נאמניהם. או היו גורמים נוספים פורשים מן השלטון ובסיסם הציבורי היה מצטמצם עוד יותר. הדבר השפיע לרעה גם על מעמדם הצבאי של המצרים, שהיו אנוסים להגביר את צבאם ולהישען יותר ויותר עליו בלבד. כך התרחב חיל-המשלוח, רבו הנפגעים וכבדו ההוצאות, עד שהיו המצרים מוכנים למוצא של כבוד ופשרה. על כך גם הוחלט, בעצם, בשיחות ג'דה בין נאצר ובין המלך פייצל באוגוסט 1965, החלטות שלאחר זמן לא היו המצרים מוכנים לקבלן.

המלחמה הסתיימה אמנם בנצחונה של הריי-פובליקה, אך של ריפובליקה שונה מכפי שהיתה בימי הכיבוש המצרי. זו החלה לדאוג יותר לארצה ולאינטרסים שלה, כפי שצייגה גם המחברת בסוף ספרה, באמרה כי, בסופו של דבר תחזור תימן להיות לתימנים, על פלגותיהם ושבטיהם, שלא השתנו על אף שנות המבחן והוועועים שפקדו את ארצם". יש כיום ענין מסוים בקריאת דברים שנכתבו לפני ארבע שנים בלבד על אזורנו רב-התפוכות ולמצוא כי מה שנכתב בספר זה בימים ההם עדיין הוא עשוי לשמש רקע טוב ועזר להבנת הנעשה באזור גם בהווה. א. ר.

ברה"מ ומזה"ת

זהו תרגומו של ספר שיצא לאור בשנת 1969 בחסות המרכז למחקרים-אסטרטגיים-ובינלאומיים של אוניברסיטת-ג'ורג'טאון בווינגטון. המחבר, הידוע לקוראים ישר-אלים משנותיה הראשונות של המדינה כעתור נאי ופרשן מדיני, הוא כיום מנהל המכון להיסטוריה-שלומגנו (ספריית וינר) בלונדון,

* זאב לקויר : המאבק על המזרח התיכון / ברית-המועצות והמזרח התיכון, 1968—1958; תרגום : חיים גליקשטיין ; ספריית פועלים, 1971 ; עמ' 215.

מחלקת המזרח התיכון במשרד-החוץ כיום. ספר זה שלפנינו דן בשלבים הראשונים של מלחמת-האזרחים בתימן שבהם עמדו, מצד אחד, לוחמים תימנים, רובם בני שבטים שלא הורגלו עדיין בתנאי קרב וטכניקה מודרניים, ובצד השני—צבא-משלוח מצרי רב, בן כ־50 אלף חיילים, בעל ציוד חדיש והדרכה סובייטית, שלא התנזר מהפצצות בלתי-פוסקות נגד אוכלוסיה אזרחית חסרת-מגן, אף בפצצות של אידי-רעל. הספר נכתב בשלהי התערבות המצרית במלחמה, שנומקה על-ידיהם כמתן סיוע לריפובליקה המתקדמת נגד כוחות הפיאודליים והריאקציה המלוכ-נים, ואשר למעשה הפכה מלחמה קולוניאלית נגד אחיהם הערבים והמוסלמים, כביכול למען שחרורם.

את מלחמת-האזרחים בתימן אפשר לחלק לשלש תקופות עיקריות : א) מספטמבר 1962 (מועד ההפיכה) ועד 1965—תקופה של מאבק חריף בין שני הצדדים ; ב) 1967—1965—צימצום הקרבות ונסיגות של פשרה בין הצדדים היריבים ; ג) מאז סוף מלחמת-יוני, שלאחריה פינו המצרים את תימן, בא תיווק הכוחות המתונים במחנה הריפובליקאים והוקמה קואליציה של גורמים תימניים שונים, עד שביוני 1970 נחתמה שביתת-נשק סופית.

חיבורה של יעל ורד עוסק בשתי התקופות הראשונות שבהן ישב צבא מצרי בתימן ושלט בה למעשה. הוא סוקר את מדיניותן של מצרים וסעודיה שתמכו בכוחות היריבים, הראשונה בפועל-מש והשניה יותר בנשק ובסיוע כספי. מקום רב הוקדש למאבקים הפנימיים בין אישים וקבוצות בתוך הריפוב-ליקה התימנית : בין עבדאללה סלאל הנשיא לסגנו ביידאני, בין סלאל לנועמאן, שרצה בפחות תלות במצרים, בין כיתות הזיידים והשאפעים, קציני-הצבא, ראשי-השבטים וחכמי-הדת שהיתה להם השפעה רבה עליהם, חניכי עדן וברה"מ השמאלניים, אנשי "הכוח השלישי" שקראו לפינוי הכוחות המצריים ולהפיכת הסיכסוך לענין תימני פנימי. המצרים הם שקבעו או את שליטיה של תימן ואת מדיניותם. כשסירבו ממשלות

עורך רבעון ההיסטוריה מודרנית ("ג'ורנל אוף קונטמפוררי היסטורי") ופרופיסור-אורח בחוג ההיסטוריה כללית באוניברסיטת תל-אביב. ספריו על "קומוניזם ולאומיות במזרח התיכון" (1956) ו"ברית-המועצות והמזרח התיכון" (1959) הם מן המחקרים הראשונים בנושאים אלה ונחשבים ספרי-יסוד לכל העוסק בהם.

הספר שלפנינו הוא המשך להם, בעיקר לשני. אך אם נכתב הספר הקודם בראשיתה של כניסת ברה"מ לאזורנו, כשעדיין אפשר היה להקיף את היחסים בינה למדינות המזרח התיכון ביתר-פירוט במסגרת של ספר אחד, הרי הדבר קשה הרבה יותר בימינו, כשיחסים אלה מסועפים הרבה יותר וטיפול יסודי בכל אחד מתחומיהם תובע ספר נפרד בפני עצמו. לכן בחר המחבר לתת סקירה כללית על הנושא כולו ולהרחיב את הדיבור על מספר נושאים חשובים. מגמתו היתה גם לתת לקורא, ככל שהדבר אפשרי במסגרת מצומצמת זו, תמונה שלמה של הנושא על-ידי דיון נרחב הן ברקע הגלובאלי הן בנעשה בברה"מ ובמדינות הערביות.

הספר פותח בסיכום השנים 1945/58 ובנס"ינות הסובייטים לנטרל את "הנדבך הצפוני" שהקימה ארה"ב בגבולות הדרומיים של ברה"מ ("יחסי ברה"מ עם תורכיה ואיראן). פרק אחד מוקדש לנושא "ברית-המועצות, ציונות וישראל" והוא עוסק בעיקר ברקע למלחמת-67 ובתקופה שמיד לאחריה. פרק אחר סוקר את יחסי ברה"מ עם מדינות

ערביות שונות. לאחר-מכן בא דיון בנושאים כגון נפט, סחר וסיוע, נוכחות צבאית ו"קומור-ניזם, מאואיזם, סוציאליזם ערבי" (זה האחרון עוסק בעיקר במפלגות הקומוניסטיות הער-ביות). ויכוחים דוקטרינאריים סובייטיים, תעמולה סובייטית, ונסיגותיהם של הרוסים להסביר לעצמם ולאחרים את מדיניותם במזרח התיכון הובאו כלאחר-כך בלבד, מתוך הנחה שאין בהם לסייע בהרבה להבנת מדיניות זו ומניעה. המטרה היתה לציין מגמות עיקריות ותהליכים, לנתחם ולהסיק מסקנות לעתיד.

קשה להתנבא על המזרח התיכון. הרוסים השקיעו באיזור הרבה, רכשו בו השפעה לא מעטה, ועם זה כל מעמדם, אם לא עצם נוכחותם, תלויים בקיומם של משטרים ידיד-תיים להם, שיציבותם תלויה בספק וששלי-טיהם נוהגים לא דווקא לפי שיקולי הגיון בלבד (או לפי "הגיון מזרח-תיכוני" מיוחד). מאז נכתב הספר (עיקרו, בימי המשבר הצ'כי של 1968) חלו שינויים רבים באיזור, שאמנם אינם מבטלים את חשיבות הנאמר בו אלא שהם מצריכים, בעצם, הוספת נושאים מרובים לספר זה לשם קבלת תמונה כוללת על הנעשה במזרח התיכון. ודאי, גם כתבי-עת אינם מספיקים להדביק את המאור-עות, וכנגד זאת ייאמר כי ספרים קודמים של לקויר, גם אם נכתבו לפני למעלה מעשר שנים, לא נס ליחם גם בימינו—ודבר זה יחול, בלי ספק, גם על ספר זה.

א. י.

הספר שלפנינו הוא המשך להם, בעיקר לשני. אך אם נכתב הספר הקודם בראשיתה של כניסת ברה"מ לאזורנו, כשעדיין אפשר היה להקיף את היחסים בינה למדינות המזרח התיכון ביתר-פירוט במסגרת של ספר אחד, הרי הדבר קשה הרבה יותר בימינו, כשיחסים אלה מסועפים הרבה יותר וטיפול יסודי בכל אחד מתחומיהם תובע ספר נפרד בפני עצמו. לכן בחר המחבר לתת סקירה כללית על הנושא כולו ולהרחיב את הדיבור על מספר נושאים חשובים. מגמתו היתה גם לתת לקורא, ככל שהדבר אפשרי במסגרת מצומצמת זו, תמונה שלמה של הנושא על-ידי דיון נרחב הן ברקע הגלובאלי הן בנעשה בברה"מ ובמדינות הערביות.

הספר פותח בסיכום השנים 1945/58 ובנס"ינות הסובייטים לנטרל את "הנדבך הצפוני" שהקימה ארה"ב בגבולות הדרומיים של ברה"מ ("יחסי ברה"מ עם תורכיה ואיראן). פרק אחד מוקדש לנושא "ברית-המועצות, ציונות וישראל" והוא עוסק בעיקר ברקע למלחמת-67 ובתקופה שמיד לאחריה. פרק אחר סוקר את יחסי ברה"מ עם מדינות

המשתתפים בחוברת

באחרונה פירסם מאיר אגסי קובץ שירים (ר' סקירה בחוברת זו) וקיים תערוכה ראשונה מרישומיו בגלריה תל-אביבית. קודם-לכן פירסם סיפור ב"קשת" לט. ארנון אורבך פירסם את ביפורי שיריו ב"קשת" מה וב-1969 הוציא קובץ ראשון משיריו, "בשחור לבן". קובץ סיפורים חדש משל י. אורן, "קוני שמיים וארץ", יצא לא מכבר על-ידי אגדת "שלם", בית-ההוצאה של סופרי ירושלים. סקירה עליו תבוא בחוברת הבאה של "קשת". ז'ני אלוני, ילידת גרמניה (1917), בארץ מאז 1939, פירסמה עד כה, בגרמנית, קובץ-שירים אחד, 3 קבצי סיפורים, 2 רומנים. קצת מיצירותיה תירגמה בעצמה לעברית. לא מכבר, בהוצאת לוי-אפשטיין, הוציא אהרן אמיר את "יתד", מבחר משירים שכתב בשנים 1970—1957. מירי ארצי, המפרסמת לראשונה מפרי עטה, היא בת 20, בוגרת הסמינר-למורים ליד בית-ברל (צופית) ועובדת עתה כספרנית בבית-ברל. אורי בן-אריה הוא, מן-הסחם, "טכנוקרט" מובהק (בוגר הטכניון בחיפה, קצין-קבע בחיל-ההנדסה, כיום עובד טכני בכיר בחברת-בנייה), ובחוברת זו נדפס סיפורו הראשון היוצא לרשות-הרבים. הוא נולד ב-1942 בנהריים, ממנה עקרה משפחתו לחיפה לפני כיבוש המקום בידי הלגיון הערבי במאי 1948. שאול בר-לב הוא סגן צעיר בצה"ל. "חמישה שירי אהבה" מאת אורי ברנשטיין לקוחים מתוך מחזור של עשרים שירים סביב אותו ענין, שיוכלו בקובץ שהוא מכין עתה לדפוס. סיפור קודם של נסים דיין, "קנטרה", נדפס ב"קשת" מב. יואב הלוי, מקיבוץ בית-זרע, למד באחרונה את מקצועות הטלביזיה בשוייץ. כמה מסיפוריו נדפסו כבר ב"קשת", ואחד מהם, "בהדר גבורתם", צוין לשבח בתחרות-קשת-לסיפורי-הקצר ונדפס בחוברת מג. אדם זרטל, בן קיבוץ עין-שמר, מסיים עתה שנתיים של "סיוע טכני" ביבשת אפריקה, ומכאן יובן היקע

לסיפורו המובא בחוברת זו. אף הוא צוין לשבח בתחרות "קשת" לסיפורי הקצר בזכות סיפורו "טבלת הישימון", שעל שמו קרוי קובץ סיפוריו שראה אור בספריית פועלים ב-1969 (ר' סקירה "קשת" מה). עדה חרמוני, בת-קיבוץ ומורה, היא חברת קיבוץ שריד. כמה משיריה הופיעו בבימות כ"הדים" ו"שדמות". ד"ר אריה יודפת הוא מזרחן ואיש מדעי המדינה הקשור במכון-שילוח ובאוניברסיטת תל-אביב. חני יונן היא חיפאית צעירה הלומדת עתה ספרות אנגלית במכללת סטנפורד, קאליפורניה. כמה משיריה עומדים להדפס באנגלית בארה"ב. אורי מילשטיין, בן 32, ידוע בעיקר כבעל חיבורים על פרשיות ואישים מן ההיסטוריה השוטפת של ישראל. הוא גם שקיבץ וערך אוסף כתבי-יד של המשוררת רחל (ר' סקירה "קשת" מט). הסיפור "עזריה" הוא פירסום-בכורה למחברתו, רנה נץ, השוקדת עתה על ספרה הראשון. היא בוגרת אוניברסיטת תל-אביב, עוסקת בתרגום ספרים לילדים ולמבוגרים. יוסף קוריס, יליד עפולה, הוא סטודנט באוניברסיטת חיפה העברית בירושלים. שיריו של ישראל קפוטה בחוברת זו הם פירסום-בכורה למחברם הנתנייתי, הקרוב לסיום לימודיו באוניברסיטת תל-אביב. נסים רג'ואן כתב עתה קבע על נושאים מזרח-תיכוניים שוטפים לכתבי-עת בבריטניה ובארה"ב. לא מכבר סיים, במסגרת מכון-שילוח, עבודה מקיפה על האידיאולוגיה הנאצרית, ועתה הוא משלים ספר על החיפושים האידיאולוגיים הערביים ב-90 השנה האחרונות. דוד שיץ פירסם בחוברת קודמת של "קשת" (מט) את סיפורו, "ארבע נשיו סביב למיתו". מסתו של פרופ' בן-עמי שרפשטיין, ראש החוג לפילוסופיה באוניברסיטת תל-אביב וסגן-הרקטור שלה, כלולה בספרו שהושלם זה מקרוב על המיסטיקה. אשתקד יצא בהוצאת עם עובד/אפקים ספרו "האמן באמנות העולם" (ר' סקירה "קשת" מז).

הציור על עטיפתנו הוא משל גד אולמן.

מודעות

"עם הספר"

תל-אביב רח' ביאליק 9, טל. 53040, ת.ד. 4055

ראובן אבינועם / במשעולי

סדרה חדשה ביצירתו השירית של המחבר.
192 עמ' / 10 ל"י

ר. דהרו / חיי יום-יום בישראל בימי המקרא

תרגום: אהרן אמיר

הארגון השבטי, מוסדות המשפחה, מוסדות אזרחיים, צבאיים ודתיים. שני כרכים. ביבליוגרפיה מקיפה (75 עמ').
632 עמ' / 30 ל"י

העולם השקספירי

ילקוט עיונים מאת גדולי השקספירולוגים בדורנו. בעריכת פרופ' מאיר רוסטון. הוצאת-פאר. 32 עמ' איורים.
288 עמ' כפול-טורים. 25 ל"י

ד"ר דן אבני / היבשת השחורה

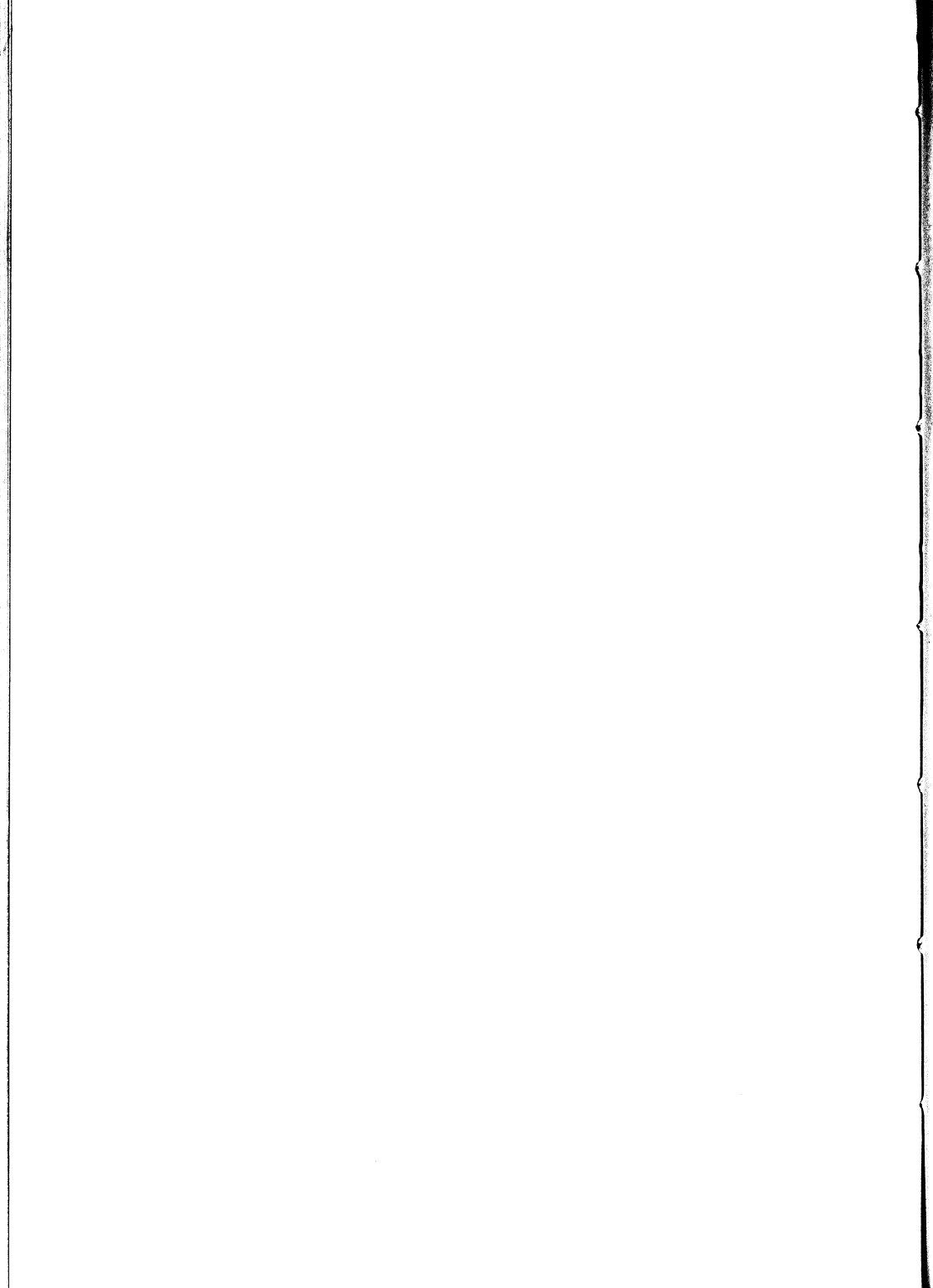
ניתוח ראשון בעברית של הגורמים והמסיבות שהחזירו את אפריקה לזירת האירועים הבינלאומיים של ימינו.
366 עמ' / עשרות איורים ומפות. 16 ל"י

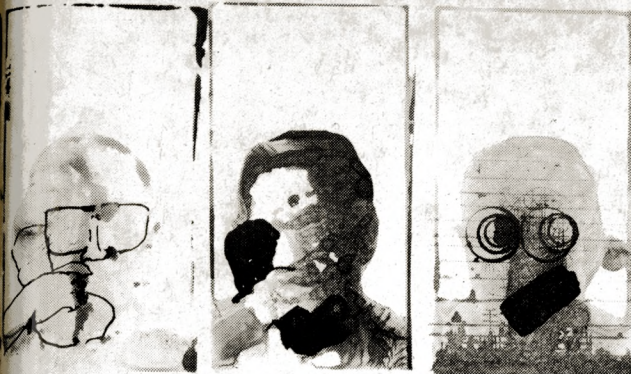
מתי מגד / הדרמה המודרנית

מהדורה חדשה ומורחבת. מושגי-היסוד של האמנות הדאמתית. הדראמה העתיקה והמודרנית. יוצרים ויצירתם. המחזה, התיאטרון והקהל.
444 עמ' / 16 ל"י

ד"ר בנימין ספוק / שיחות עם אמהות

הספר, מהנפוצים ביותר בעולם, במהדורה חדשה.
250 עמ' / 8.50 ל"י

קטן

רבעון
לספרות עיון
ובקורת
נ"א
אביב תשל"א
1971

מלך
Kestel
V. 13 E. 3
Spring

OHIO STATE
UNIVERSITY
SEP 15 1972
LIBRARIES

